

میرا جیون سفر

پروفیسر ہر دیو سنگھ ورک

میرا جیون سفر

پروفیسر ہر دیو سنگھ ورک

سودھ سنگت: اعجاز

اپنا ای۔ پیلی کیشنز

ایسے قلم توں

- ☆ براہمند دی رچنا
- ☆ براہمند ی کرن دی کہانی
- ☆ وایومنڈل
- ☆ دُھونی وگیان
- ☆ تیگاتی وگیان
- ☆ ایٹھی بھسوتک وگیان
- ☆ آدرش اتے حقیقت
- ☆ میرا وگیانک سفر
- ☆ ساڈے وگیانی
- ☆ وگیانیاں دا کرشمہ
- ☆ وگیان اتے وگیانیاں بارے روچک کتھاواں دا سنگریہہ
- ☆ گورو گرنتھ صاحب وچ وگیانک درشنیکون (انگریزی)
- ☆ پروفیسر پورن سنگھ: وگیانی، کوی اتے چیتک
- ☆ امریکہ۔ کینیڈا دی یاترا
- ☆ میری وشویاترا
- ☆ یورپ دا سفر نامہ
- ☆ سکھ قوم دا درد اتے سنتاپ
- ☆ سکھ دھرم اتے وگیان

سمرپت

ماتا تیج کوردی گھالناں نوں، پتی رنجیت کوردے وشواش نوں،
ہر جیت سنگھ رائے، رگھوناب سہائے اتے بہادر سنگھ نوں جو
میرے ودیا ک سفر وچ استاد بن کے سہائی ہوئے۔ میرے
کھوج ساتھیاں نوں جو میرے وگیا تک سفر دے پانڈھی
بنے!

تتکرا

بھومکا

- 1 میرے بچپن دیاں یاداں
- 2 میرے جیون دا بھیا نک دور
- 3 پنجابی یونیورسٹی دے چوداں سال (1965-1979)
- 4 گورونانک دیو یونیورسٹی دے تیسری سال (1979-2002)
- 5 میرے پر پواردی کتھا- وارتا
- 6 میرے ودیشی دوریاں اُپراک پنچھی جھات
- 7 میرے جیون وچ آئیاں کجھ عورتاں
- 8 میرا وگیا نک سفر
- 9 میرے جیون دیاں کجھ عجب گھٹناواں
- 10 میرے جیون دا ساہتک سفر
- 11 اتکا

بھومکا

”میرا جیون سفر“ لکھن دی پریرنا میرے بھوتک وگیان دے ہرمن پیارے ادھیہا پک پرو: پیارا سنگھ گل دی جیونی توں ملی۔ پیارا سنگھ نے اپنی جیونی دی پستک دانام ”Odds" Against Up رکھیا ہے اے ایہہاوس دی جدوجہد دلیکھا جو کھا پیش کردی ہے۔ پیارا سنگھ میرے ورگے پنڈو ورگ دے ودیا رتھیاں لئی اک رول ماڈل سدھ ہویا ہے۔ میری اپنی جیونی وی کئی بھیانک پڑا پار کر چکی ہے جس کر کے میں ایس نوں قلم بند کرن لئی من بنا لیا۔

لگ بھگ ویہہ سال پہلاں برجندر سنگھ ہمدرد ہوراں آزادی دوس (15 اگست) موقعے ’اجیت‘ داوشیش انک کڈھیا؛ جس وچ میرا لیکھ ’اسیں آزادی دے دیوے کیوں بالیے‘ چھپیا سی۔ ایہہ دردناک کہانی میرے پنڈ دے لوکاں نے وی پڑھی سی تے مینوں ہور ودھیرے لکھن لئی پریرنا ملی۔ میں دس کوسال پہلاں جیون یا ترادے پہلے دو لیکھ تیار کر لئے، پرنٹو اپنے بارے لکھنا کوئی ’خالہ جی داواڑا‘ نہیں ہندا۔ اپنے کھوج کماں وچ رجھیا ہون کر کے میں ایہہ لیکھ لڑی بند کردتی۔ امرتسر سنگھ بردرز دی دوکان توں اپنیاں پستکاں دی رائلٹی اگراہن گیا تاں پروفیسر پریتم سنگھ ہوراں دی پستک نظریں پے گئی جس داسر لیکھ سی ”کچیاں پکیاں دے بھاء“۔ گرساگر سنگھ توں چھپیا تاں اوہ کہن لگا کہ ایہہ پریتم سنگھ دی اپنی جیون کہانی ہے۔

پروفیسر پریتم سنگھ گورونانک دیو یونیورسٹی وچ میرے چنگے خیرخواہ بن گئے سن۔ اوہ وگیانک وشیاں بارے میرے نال بحث کردے رہندے۔ جدوں میں اوہناں دی جیونی پڑھی

تاں میرا ارادہ پکا ہو گیا کہ میں اپنی جیون رچنا دا ادھوائے چھڈ یا کم نیپرے چاڑھ کے ہی ساہ لوواں گا۔ ایہہ جیونی میرا گاڈیراہ سدھ ہوئی۔ پروفیسر پریتم سنگھ وار تک دے دھنی سن، پرنٹو سبھ توں وڈی خوبی جو مینوں اس جیونی توں لہھی اوہ 'سچ' دا پرگٹاوا ہے۔ اوہناں نے اپنیاں کوڑیاں کسلیاں جیون گھٹناواں اُپر کوئی پردہ نہیں پایا تے بے باک ہو کے ایہناں دا ہو۔ بہو چترن کیتا ہے۔

میرے جیون وچ کئی اترا۔ چڑھا آئے۔ میں پریتم سنگھ ہوراں دی ریس وچ اپنے جیون دیاں گھٹناواں نوں بے پڑا کرن وچ کوئی کسر نہیں چھڈی۔ عام طور تے جیونیکار چنگیاں گھٹناواں نوں ہی ترجیح دیندے ہن۔ میرا وچار ہے کہ لیکھک نوں کسے مکھوٹے دی لوڑ نہیں ہونی چاہیدی۔ بچپن توں ہی میں گرمیت نال جڑیا چلیا آ رہیا ہاں اتے بھوتک و گیان دی کھوج میرا من بھاؤندا و شا بنیا رہیا ہے جس کر کے دنیا داری دیاں فلا بازیاں میرے جیون چتر اُپر بھارو نہیں ہونیاں۔ میری نجی رائے ہے کہ مرداں دے مقابلے عورتاں گل گھمان وچ ماہر ہندیاں ہن۔ مینوں کئی وار کہا جاندا سی کہ میں مونہہ پھٹ ہاں، گول گل کرنی میرے وس داروگ نہیں۔ اپنے پتراں لئی جدوں جیون ساٹھن لہھن جانا تاں میں بنا کسے حیل۔ حجت دے اوہناں دے گن۔ اوگن دس دینے۔ اس دا چنگا اثر ہی پیا کردا سی۔

جیونی دا بہتا سفر و گیا نک کھوج نے ملی رکھیا ہے، جس کر کے اس ادھیائے دی لمبائی سبھ توں زیادہ ہے۔ ودیشاں دی یا ترا میرا من بھاؤندا و شارہیا ہے جس بارے میریاں یا تراواں دے تن سنگریہہ چھپ چکے ہن۔ نمونے خاطر اک ادھیائے اس جیونی وچ جوڑیا گیا ہے۔ اخیرا ادھیائے میری سہتک رچنا دا نمونہ پیش کردا ہے۔ ویسے تاں یا ترا لیکھتے جیونی وی ساہتک رچنا پیٹھ ہی آؤندے ہن، پرنٹو میں اپنی کاؤ کیاری نوں اپنی ساہتک رچنا و جھوں پیش کرنا چاہندا ہاں۔ مینوں امید ہے کہ کوئی پنجابی گیت کار میرے ہلکے پھلکے گیتاں نوں ترنم وچ گا کے کیسٹ تیار کر سکدا ہے۔

1990 وچ میری پستک 'ساڈے و گیانی' چھپی سی جس دی انتکا وچ 'میرا و گیا نک

سفر 'لیکھ چھپیا۔ اوس لیکھ وچ میرے جنم توں لے کے 1990 تک دے جیون سفر دی جھلک دیکھن نوں ملدی ہے۔ میرے کئی سجاں نے اوس لیکھ نوں سلاہیا۔ میں سوچیا کہ اپنی جیونی دا سر لیکھ وی ایہور کھاں گا۔ 2016 وچ جدوں اپنی جیونی لکھنی شروع کیتی تاں ایہہ لیکھ ادھورا جا پیا۔ 1990 توں 2002 تک دی وگیا نک کھوج دا ویرا دینا ضروری سی جو ریٹائر ہو کے تیار کیتا۔ ریٹائر ہون توں بعد وی میری کھوج جاری رہی جس کر کے اوس لیکھ دا تیجا بھاگ 2016 وچ پورا کیتا ہے۔ میری جیون یا ترادا ایہہ سبھ توں اہم پڑا ہے جس کر کے اس وچ کجھ دہراؤ وی ملے گا۔ میں جان بچھ کے اوس دی کانٹ۔ چھانٹ نہیں کیتی تاں کہ اوس لیکھ دی زنترتا قائم رہے۔

'میرا جیون سفر' پستک دے دس ادھیائے ہن۔ پہلے ادھیائے وچ میرے بچپن دیاں یاداں ہن، دو جے وچ بھیا نک دور، تیجے وچ پنجابی یونیورسٹی اُتے چوتھے وچ گورونانک دیو یونیورسٹی ج پتائے ورھیاں دالیکھا جو کھا پیش کیتا ہے۔ میں اپنے پر یواردی کتھاوی بیان کیتی ہے۔ پیرس دے جیون دی پوری جھلک پیش کرنی چاہندا ساں پر نتو میریاں سوتوں ودھیک اپنی گھر والی نوں لکھیاں چٹھیاں کدھرے نہیں لہیاں، جس کر کے میری تمنا پوری نہیں ہو سکی۔ کئی ہور لیکھاں وچ پیرس دا ذکر ضرور ملدا ہے۔

امید ہے میرے ودیا تھی تے پنجابی دے ہور پاٹھک میری جیونی توں شاید کوئی سیدھ پراپت کر لین۔ سکول توں لے کے جیون دے لمبے سفر وچ آئیاں گھٹناواں دے کجھ چتر فوٹواں راہیں درسائے گئے ہن۔ ایہہ میری جیونی دے میل پتھر ہن۔ ویکھو جیون دی منزل کتھے جا کے مکدی ہے اے جے تاں ورھیاں دے حساب نال کجھتراں (75) میل پتھر ہی آیا ہے۔

میرے بچپن دیاں یاداں

میرا جنم اپنے نانکے پنڈ ماجھیوالا بھلیئر (چک نمبر 270) ضلع لائل پور وکھے ہويا۔ ماتا جی دسیا کردے سن کہ میرے جنم دن دی سویرنوں رکھڑی دا تیوہاری اتے گلی محلے دے بچے میری کول کلائی اُپر رکھڑیاں بنھ گئے سن۔ اج تک میں کدے جنم دن منایا نہیں اتے نہ ہی انگریزی مہینے وچ ایس دی طریق نزدھارت کیتی ہے۔ ہاں کدے کدائیں اپنے ستارے دا لیکھا جو کھا کرنا پے جاوے تاں میں لیو (سنگھ) راشی نوں ویکھ لیند ہاں اتے جنم متی 15 اگست 1941 متھ لیند ہاں۔

ماجھیوالا بھلیئر رچنا دو اب وچ وسائی باردا اک پنڈی اتے اتھھے ودھیرے باجوہ گوت دے جٹ و سنیک سن جو سیالکوٹ توں اتھھے آکے و سسے سن۔ بچپن دے پہلے پنج سال میں او سے پنڈ دیاں گلیاں وچ کھیڈ کے بتائے۔ پتا جی دی دوسری شادی سی اتے میری ماں ودھیرا سماں اپنے پیکے گھر ہی بتیت کردی سی۔ میرے نانکے گھر دی گزارے جوگی چوکی زمین سی پر نتو کوئی وی سکامانہ ہون کر کے میرے نانا جی اپرام رہندے سن اتے ساری پہلی اپنے بھرا دے پتراں نوں دے کے آپ چھ کلمے بھوں تے ہی گزارا کردے سن۔ باردی زمین بہت ہی اچھا و سی اتے گھر وچ کسے چیز دی ٹوٹ نہیں سی۔ میرے نانی جی گھر اتے باہر دا سارا کم دھندا اپنے ہتھیں کریا کردے سن۔ اوہ اک پورے مرد دارول نبھار ہے سن اتے میرے نانا جی دنیا داری توں بے لاگ رہندے سن۔ گھر وچ چودھر میری ماں دی ہی سی۔ میری نانی ہمیشاں مینوں نال لے کے کھیتاں ول جاندی جس کر کے میرے دل وچ اوہدا ستکار بن گیا۔ ویسے وی ناناں (دادیاں نالوں) دوہتیاں نوں بہتا پیار اتے لاڈ کر کے وگاڑ دیندیاں ہن۔ نانی دا کوئی پتر نہ ہون کر کے اوہ دوہتے نوں پتراں وانگ ہی پال رہی سی۔ میری ماں گھر دا کم کاج کر کے مینوں نال لے کے اپنے چاچے

تایاں دے گھر جانندی اُتے میریاں مامیاں تے ماسیاں مینوں اپنی گودی چک رکھدیاں۔ نانکے پنڈ وچ مینوں حدوں باہرا پیار ملیا۔ پنڈ دے حکیم نے میری ماں نوں تاڑنا کیتی کہ اپنے لاڈلے کا کے نوں کھیڈن ملن دیا کرے نہیں تاں کچھڑ چک چک کے اوہدیاں لتاں بے کار ہو جاوَن گیاں۔ بچپن وچ صحت اُتے سندر تا پکھوں میں اپنے ہانیاں نالوں اگے ساں اُتے میری ماں نوں پالن پوسن داشوق سی۔

نانکے پنڈ وچ کوئی سکول نہیں سی تے پنڈ دے کچھ بچے جالندھر قصبے وچ پڑھن جایا کر دے سن جو کہ مسلماناں دا پنڈ سی۔ جدوں میں پنج سال دا ہو گیا تاں میری ماں نے میری پڑھائی خاطر کامونکے جانا من لیا جو کہ گوجرانوالہ ضلعے دا مشہور قصبہ سی۔ ایہو میرا دادا کا گھر سی جتھے میرے پتا جی چوکی بھوں دے مالک سن اُتے کامونکے منڈی وچ وی جاند اسی۔ اوہ بھادیس چار جماعتاں ہی پاس سن پرنتو میری دادی جی دی دیکھ۔ ریکھ وچ اوہ نرم سبھاء، گھٹ خرچیلے اُتے دیانتدار منے جاندے سن۔ کامونکے وچ ساڈا چولاں داشیلر، آٹے دی چکی اُتے لکڑا آراسی جس کر کے پتا جی دا کافی اثر۔ رسوخ سی۔ میرے نانکے پنڈ والے سانوں وِرک جٹ دی بجائے وِرک کھتری کہا کر دے سن کیونکہ میرے پتا جی دا سبھاء وِرکاں وانگ اکھڑ نہیں سی اُتے نہ ہی اوہ گن میرے وچ پرگٹ ہو یا۔ وِرکاں دے مقابلے میں تاں باجویاں دی برادری دا ہی سنگ مانیا جو ودھیک کھیتر وچ وی وِرکاں توں اگے سن۔ میرے نانکے پنڈ دے باجوه پر یوار دا ہونہار لڑکا بال سنگھ باجوه 1930 وچ امریکہ پڑھن گیا سی اُتے مٹن اُپرنت سارے اوہنوں ولایت پاس کہا کر دے سن۔ کدے کدائیں جدوں اسیں لائل پور جاندے تاں اوہدی کوٹھی وچ ٹھہر دے ساں۔ اوہدی چھوٹی کڑی میرے ہان دی سی اُتے اسیں اکٹھے کھیڈیا کر دے ساں۔ اک دن بال سنگھ ہوراں مینوں جھڑکیا اُتے مینوں جاپیا کہ اوہ اپنے افسر ہون دارعب پارہے سن۔ میرے من وچ وی ولایت پاس کرن دی رتجھ پیدا ہو گئی جو 1970 وچ فرانس جا کے پوری ہوئی۔

اپریل 1947 وچ مینوں کامونکی دے پرائمری سکول وچ داخل کرایا گیا۔ مسلمان

ترجمہ: لاہور ساں چند وچ کے لیا اے، اسان اپنی جان دے کے ایہدی شکل وچ دو جی جنت خریدی اے۔

و دیارتھی سکھاں توں کافی ودھیرے سن اَ تے شرارتی ہون کر کے مینوں وی تنگ کر دے سن۔ سکول
 ماسٹر مسلمان سی اَ تے تن مہینے وچ اردو قاعدے دے کجھ سبق ہی پڑھے سن کہ پاکستان بنن دیاں
 خبراں پھیل گئیاں۔ گرمی دیاں چھٹیاں بعد میں سکول نہ گیا۔ میری ماں نوں فکر لگا رہندا کہ دنگا فساد
 وچ کتے اپنا کلوتا پتر ہی نہ گنوا بیٹھے۔ میرا متریا بھرا منجیت وی میری جماعت وچ ہی پڑھدا سی۔ پتا
 جی دسیا کر دے سن کہ اوہ اپنے قاعدے دے پڑھے ہوئے ور قے پاڑ چھڈ دا سی جد کہ میرا قاعدہ
 صحیح سلامت ہی رہیا سی۔ ساڈے گھر وچ سبھ توں ودھ پڑھی لکھی میری بھوآ سی۔ میرے پھھر جی
 نے راجا دھول پور دے اک ڈاکٹر دی بھین نال دو جی شادی کر لئی سی جس کر کے میری بھوآ وی
 اپنے پیکے گھر کامونکے ہی آ کے رہن لگ پئی سی۔ پھھر جی لاہور دے پڑھے ہوئے پرسدھ ڈاکٹر
 سن۔ وِ ر ک برادری وچ کڑیاں دی پڑھائی نوں کوئی اہمیت نہیں سی دتی جاندی۔ میری بھوآ نے پنج
 بچیاں سمیت سکول وچ داخلہ لے لیا اَ تے اپنی دھی دی جماعت وچ بہہ کے وی اٹھ جماعتاں پاس
 کر لئیاں۔ ماواں دھیاں اکو سکول وچ پڑھدیاں رہیاں۔ میرے پتا جی اپنی بھین نوں ورجدے
 رہے کہ ہور پڑھائی نہ کرے، گھر وچ چنگا نبھا ہور ہیا ہے۔ بھوآ جی بہت ہٹھی سن اَ تے کسے دی مدد
 سہارے جیو نا دھکار سمجھدے سن۔ کامونکی وچ ایہہ دندکتھا سی کہ ماں اَ تے دھی اکو سکولے
 پڑھدیاں سن۔ کرپال سنگھ ہسٹورین دی پتی جو بھوآ جی دی استادنی رہی سی، اوہناں دی لگن اَ تے
 ہٹھ دی تعریف کر دے ہن۔ پاکستان بنن اپرنت بھوآ جی نے فریدکوٹ توں ٹریننگ پاس کر کے
 سکول ادھیا پک دی نوکری کر لئی اَ تے سارے پر یوار دی سیوا سنبھال دا بیڑا چکلیا۔

میرے لئی میری ماں اَ تے نانی جی توں بعد میری بھوآ اک رول ماڈل اَ تے آدرشک
 عورت بنی رہی۔ اوہ مینوں اپنے پتراں وانگ ہی پیار کر دے سن۔ میری پڑھائی وچ اوہ میرے پتا
 جی توں وی ودھیرے دلچسپی لیندے سن۔ جدوں میں پرائمری سکول لسوئی وچ حلایاں توں بعد
 1948 وچ داخل ہو یا تاں بھوآ جی میرے لئی کئی تحفے لے کے آئے۔ پکی سیاہی دی دوات میں کئی
 سال سانجھ کے رکھی اَ تے جدوں دگری دے چوہڑیاں دے منڈے نے چرائی تاں مینوں کئی مہینے

ترجمہ: جیکر دھرتی تے کوئی جنت اے، ایہو اے، ایہو اے، ایہو اے۔

افسوس لگا رہیا۔ پرانیاں چیزاں سانہن داشوق سی اُتے میرے پاس پنجویں جماعت دے پرچے اے وی سانجھے پئے ہن۔ ایس طرحاں ہی نانکے پنڈ شوکراں دے تھیہ توں لہھے سکے وی میرے پاس اج تک موجود ہن۔ ہر جماعت وچ میری پوزیشن پہلے تہاں وچ ہو یا کردی سی اُتے ہائی سکول وچ تہاں میں فسٹ آ گیا۔ پاکستان بنن اپرنت اسیں کامونگی توں اُجڑ کے بھارت دے پنجاب وچ آوے۔

یاداں جو بھلا یاں نہیں بھلدا یاں

اپریل 1947 وچ میں کامونکے منڈی دے پرائمری سکول وچ داخل ہو یا ساں۔ میرا سکول لاہور توں گوجرنوالا جان والی جرنیلی سڑک اُپری۔ اک دن سڑک اُپر قافلہ لنگھ رہیا سی۔ سکھ مرد اُتے عورتاں سراں اُپر چکیاں چکی لاہور ول جا رہے سن۔ سانوں تہاں کوئی سمجھ نہیں سی پرنتو گھر والیاں نے دسیا کہ راولپنڈی دے علاقے وچ فسادیاں نے ہلا بولیا ہے اُتے سکھ شرنا تھی پوربی پنجاب ول جا رہے ہن۔ ساڈے قصبے وچ کسے نوں چت چیتے وی نہیں سی کہ پاکستان بنن دی سمبھانا ہے اُتے اک دن آویگا جدوں کامونگی والے وی شرنا تھی بن کے لاہور والی سڑک تے ترپن گے۔

اگست دا مہینہ آ گیا۔ منے اپنا اردو دا قاعدہ اُتے پھٹی لے کے سکول جاندا رہیا۔ مسلمان منڈے بہت شرارتی سن اُتے کئی وار جھڑپ وی ہو جاندی پرنتو فرل۔ مل کھیڈ دے۔ پاکستان بنن دا اعلان ہو گیا فروی لوکاں نوں ایہہ احساس نہ ہو یا کہ گھر باہر چھڈ کے شرنا تھی بننا پوے گا۔ 14 اگست دی سویر ہوئی۔ مسلماناں دے گھراں اُپر پاکستانی جھنڈے لہراؤن لگے۔ سکھاں اُتے ہندواں دے گھراں وچ ماتم چھا گیا۔ سویر توں ہی گولی چلن دی آواز آ رہی سی۔ ساڈے محلے وچ مسلماناں دا اکو گھری مراٹیاں دا، باقی سارے ورک برادری دے گھر سن۔ بچے اُتے عورتاں جتھیدار ہری سنگھ دے گھر جا لگے؛ کیونکہ اوس کول پکی رائفل سی۔ دوپہر ہون تک

کامونکی وچ قتل عام شروع ہو گیا۔ ٹھانیدار وی مسلمان سی، سواوہ اپنی برادری نوں شہہ دے رہیا سی۔ اُتے اک دو گولیاں جتھیدار دے چو بارے وچ آ لکیاں۔ جتھیدار وی جوانی فائر کردار ہیا۔ ایہہ پہلا موقع سی کہ میں اپنے بچپن وچ گولیاں چل دیاں ویکھیاں۔ میری ماں نے گھبراہٹ وچ گھروں نکلن لکیاں صرف اک گلاس ہی ہتھ وچ لیا۔ اوہ ہمیشہ گربانی دا پاٹھ کردی پرن تو اوس دن تاں اکو شبہ ہی پڑھدی رہی 'تاتی واؤن لگسی پار برہم سرنائی'۔

ساڈے نال لگدا محلہ مسلمان جٹاں داسی اُتے خوش قسمتی نوں تاجدین ورک او تھوں دا نمبر دار اُتے چودھری سی۔ تاجدین دے وڈیرے سکھ سن اُتے اوہ ساڈے محلے دے ورکاں دا شریکے دار سی۔ ویاہ شادیاں اُپر اوس دا پر یوار شامل ہندا اُتے اوہنوں چا چا جاں تایا کہہ کے بلاؤندے۔ جدوں میں 1981 وچ پہلی وار پاکستان اپنے پنڈ کامونکے گیا تاں تاجدین دا پتر مینوں دھکے نال گھر لے گیا۔ اوہ مینوں اپنے سکے بھراواں توں وی ودھ سنیہ نال ملیا۔ سکھاں دی رکھیائی تاجدین نے پورا زور لایا سی پرن تو دھاڑ ویاں ساہمنے اوہدی کوئی پیش نہ گئی۔

دو پہر ڈھلن سمیں گولی باری تیز ہو گئی۔ پتہ لگا کہ کجھ فوجی ٹرک لاہور توں آ گئے ہن۔ سہم دے اثر پٹھ ساڈے محلے دے واسی جرنیلی سڑک ول تر پئے۔ رستے وچ اک کھوہی پیندی سی۔ جتھیدار اُتے ہور مرد ہتھیار بند ہو کے عورتاں اُتے بچیاں دی راکھی کر رہے سن۔ جدوں اک مسلمان اگوں ٹکر پیا تاں جتھیدار نے اوہنوں مار کے کھوہی وچ سٹ دتا۔ اسیں ہور وی گھبرا گئے۔ جو سڑک میرے سکول کولوں لنگھدی سی اج اوہ ڈراؤنی ڈائن داروپ دھاڑ گئی۔ ٹرک تھوڑے سن اُتے قصبے دی وسوں ودھیرے۔ سو..... سانوں مرغیاں وانگوں تاڑ کے لاہور پہنچایا گیا۔

اسیں پھہرا۔ دپھڑی وچ گھروں نکل ترے ساں۔ میری دادی جی دیاں دوویں لتاں پولیودی بیماری نال سکیاں ہوئیاں سن اُتے اوہ پھوڑی نال ہی چل سکدے سن۔ سارا پر یوارتاں جتھیدار دے گھر پہنچ گیا اُتے ٹرک وچ سوار ہون توں بعد ہی کسے نوں یاد آیا کہ دادی گھر ہی رہ گئی ہے۔ میرے پتا جی سڑک توں گھر ول جان لگے تاں کئیاں نے روکیا۔ اوہ راہ وچ پیندے

گردوارے پہنچ گئے۔ گردوارے وچ سکھ شرنا تھی کئی دن تک ڈکے رہے۔

جدوں میں پہلی وار 1981 وچ پاکستان اپنے جدی گھر گیا تاں سارا محلہ اکٹھا ہو گیا۔ مولوی جی نے دسیا کہ ساڈی مراشن اے جیؤندی ہے۔ اوہنوں بلایا گیا۔ مراشن نے دسیا کہ میری دادی دودھ دے ہارے وچ لکی ہوئی سی اتے اوہ اوہنوں روٹی پہنچا دیندی۔ جی بھیا نی اوہ سارا دن لکی رہندی۔ کجھ دناں بعد میرے پتا جی اوہنوں گردوارے تک کندھاڑے چک کے لے گئے پرتو اگوں لاہور جانا محال ہو گیا۔ اودھر ساڈا پر یوار پتا دے وچھوڑے کارن بہل سی۔ ہفتے پچھوں کسے فوجی ٹرک نے میرے پتا اتے دادی جی نوں لاہور پہنچا دتا اتے پتہ نہیں کیہ چھہر جال کے اوہ ساڈے شرنا تھی کیمپ وچ صحیح۔ سلامت پہنچ گئے۔

ساڈا قافلہ امرتسر میڈیکل کالج دے کیمپ وچ آپہنچیا اتے مہینہ بھراوتھے ہی ٹکیا رہیا۔ شرنا تھیاں دی گنتی ودھ رہی سی اتے رسد پانی دی گھاٹ محسوس ہون لگی۔ میری ماں انگلی پھڑکے مینوں دربار صاحب لے جاندی۔ اوس سمیں رام باغ وی سنسان سی اتے رستے وچ جدوں کوئی فوجی ٹرک جاں موٹر سائیکل ویکھدی تاں مینوں گھٹ کے پھڑلیندی۔ کئی وارتاں اسیں درختاں پچھے لک جاندے۔ میرا خیال ہے کہ ڈرا تے سہم اوس دے اندر گھر کر گیا سی اتے اوہ اپنے اکلوتے پترنوں ہن بھارت پہنچ کے وی گواؤنا نہیں چاہندی سی۔ شام نوں اوہ میری ملہم پٹی کراؤن شو دیو سنگھ باجوہ کول لے جاندی جو میرے نانکیاں وچوں اوتھے ڈاکٹر سن۔

ادوں میری عمر چھ سال دی سی پرتو آزادی دے سل اے جی وی میرے ذہن دا حصہ ہن۔ شرنا تھی کیمپ لاہور اتے امرتسر دے بھیا نک نظارے ساہمنے آجان تاں اج وی رونگٹے کھڑے ہو جاندے ہن۔ اک دن شرنا تھی کیمپ وچ کپڑے ونڈے گئے۔ میں وی بھینڑ وچ جا شامل ہو یا اتے دھکے دھوڑے کھاندا اک کھردی قمیض لے آیا۔ میری ماں نے ایہہ میری وڈی پراپتی سمجھ کے کئی سال ساں بھی رکھی۔

امرتسرتوں اسیں گڈی تے سوار ہو کے دھوری دے جنکشن تے پہنچ گئے اتے سنگرور

جان والی گڈی دی اڈیک کرن لگے۔ کئی واردن بھروچ کوئی وی گڈی نہ آؤندی۔ راشن پانی دا کوئی انتظام نہیں سی۔ بھکھ ستارہی سی۔ میری ماں پاس اک چوانی ہی پچی سی۔ مینوں اوس چھولے پوری لے دتے اتے آپ بھکھی بھانی ہی رات گزاری۔ اگلے دن اسیں پٹیا لے دروازے کول سنگروردے مستری اجمیر سنگھ دے گھر جاڈیرے لائے جو میرے پتاجی دا بھائیوال رہیا سی۔

پر انیاں یاداں دے سل ہر شرنارتھی دے ہر دے نوں ونھ دیندے ہن۔ ایس لیکھ داہر اکھ میرے کئی ہنجھو آں داہانی ہونہ بڑیا ہے۔ اسیں کیوں آزادی دے دیوے بالیئے؟

پرائمری سکول لسوئی

1948 دے شروع وچ میں پرائمری سکول لسوئی پہلی جماعت وچ داخل ہو گیا۔ پاکستان وچ اے اردو دا قاعدہ ہی شروع کیتا سی کہ دیش دی ونڈ ہو گئی۔ کجھ مہینے بھٹکن توں بعد میں اپنے نانکے پنڈ شوکراں آ گیا اتے جنوری دے اخیر وچ سکول جا داخل ہو یا۔ شرنارتھی کیمپاں توں ملے کپڑے پہن کے گزارا کردار ہیا۔ کڑا کے دی ٹھنڈ توں بچن لئی سویٹرتاں نصیب نہ ہو یا پر نتو موٹے کھردی قمیض نال سردی توں کجھ راحت ضرور مل جاندی۔ میرا سکول اک رجوا ہے (نہر) دے کنڈھے سی اتے ہر روز شوکراں توں چار کلومیٹر دا پنڈ امار کے سکول پہنچداساں۔ ایہہ سفر انا پیریں لگاسی کہ اپنے پنڈ دے ماسٹر دے سائیکل چھپے بھج کے ادھے گھنٹے وچ سکول پہنچ جانداساں۔ چار جماعتاں دے سکول وچ اک ہی ماسٹر سی، بلکہ پوسٹ ماسٹر دا کم وی سکول دا ماسٹر ہی کرداسی۔ ساڈے پنڈ وچ کوئی بی. اے. پاس تاں کیہ ماسٹر جی توں زیادہ پڑھیا لکھیا ہو ر کوئی بندہ نہیں سی۔ علاقے دے لوک ماسٹر جی دی بہت قدر کردے سن۔ ہاڑی ساؤنی ماسٹر جی دے گھر و دیارتھیاں دے ماپے دانے اتے پشوواں دا چارہ گڈیاں مونہی دے جاندے سن۔ میں کسے اپ۔ کلپتی دی اپنی قدر نہیں ہندی دیکھی جی آپدے پرائمری سکول ماسٹر دی۔ ساڈے لئی تاں اوہ ہو آ ہی جا پداسی۔ ماڑی موٹی غلطی چھپے بینتاں دی سزا جاں کن پھڑا کے مرغا بنا رکھنا۔ ”ڈنڈا پیر ہے وگڑیاں تگڑیاں دا“ ساڈے

سکول ماسٹر جی داتکیہ کلام بن گیا جا پدا سی۔

سردیاں وچ دُھپے کلاساں لگنیاں اُتے گرمی رتے رُکھاں دی چھاویں بیٹھنا ساڈی
مجبوری سی کیونکہ پرائمری سکول دا اکواک کمرہ سی۔ اُت دی گرمی وچ نہر دا پانی پی کے کم سر جاندا سی
اُتے چھٹی اپرنت نہر وچ نھاؤنا سبھ دا شغل سی۔ جدوں ساڈے لیڈر موج مستی کرن دی ٹھان
لیندے تاں خربوزیاں دے واڑے وچوں چوری خربوزے توڑ کے نہر دے پانی وچ سٹ دیندے
اُتے ٹھنڈے ہون تے کڈھ کے کھالیندے۔ جدوں کدے چوری پھڑی جان دی تاں سکول ماسٹر
دے پیشی ہندی اُتے سبھ نوں سزا بھگتنی پیندی۔ جیکر رنگے ہتھیں پھڑے جان دے تاں کھیت دا
مالک وی دھپا۔ مکی کر لیندا۔ عام کر کے اسیں کسے دے ہتھ نہیں سی آؤندے۔ میرے ساتھیاں
نوں ہمیشاں شکایت رہندی کہ منے تیز دوڑ نہیں سکداساں اُتے ماسٹر جی نوں سارے لیڈراں
دے نام دس دینداساں۔

بچپن وچ کئی ڈر بچیاں دے ذہن وچ بیٹھ جان دے ہن۔ رات پین تے اسیں سویاں
کولوں ڈردے نہیں لنگھدے ساں کیونکہ بھوتاں پریتاں دیاں کہانیاں عام سندے رہندے
ساں۔ ساڈے ماسٹر ہوریں تاں بہت وڈے وگیانی سن۔ پہلی وار میں سویاں توں بلدی اگ
دے گھسن دا کارن ہڈیاں دی فاسفورس دا ہوانا مل کے جلنا سمجھ نہ سکیا۔ پنڈ دے لوک دسدے
ہندے سن کہ فلانا شخص سویاں دی اگ اُتے بھوت پریت وس کر لیندا ہے۔ نہر دی پٹری تے آوارہ
کتے اُتے جانور وی گھمدے رہندے سن۔ کتیاں توں گھٹ ڈر لگدا پرنتو جدوں پنڈ دا جھوٹا جاں
سانھ مل جاندا تاں اسیں پٹری چھڈ کے کھیتاں وچ لک جان دے۔ کدی کدائیں جھوٹیاں دا بھیڑ
وی ویکھیا جدوں دو پنڈاں دے وگت آہموسا ہمنے ٹکر پیندے۔ شرنا تھی اُتے لوکل و دیارتھیاں دا
جھگڑا کئی وار ہو جاندا۔ پاکستان توں آئے لوکاں دی بولی ملوئی لوکاں نالوں وکھری سی اُتے ایہہ
بولی دا فرق کئی وار آپسی جھگڑے دا کارن ہونیردا۔

رستے دیاں ہور دشواریاں تاں اسیں بھل جان دے پرنتو جدوں لاٹماجرے دا 'مست' سانوں ٹکر

پنڈا تاں ساڈی ماں ہی مرجاندی۔ 'مست' مدھرے قد دانو جوان سی جو دماغی توازن کھو بیٹھاسی۔
 اوہ کدے وی ہولی نہ تر دا اُتے ہمیشاں ہی دڑکی پیار ہندا۔ بھاویں اوہ کسے نوں کجھ نہیں کہنداسی
 پرنتو اوہدا حلیہ دیکھ کے سارے ہی بچے ڈر جاندے سن۔ اوہ کجھ او اتوا بولدا رہنداسی۔ جدوں
 کدے کوئی اکلا دکلا و دیار تھی مل پنڈا تاں اوہ کجھ کھان نوں وی منگدا۔ میں اُتے میرے ساتھی
 'مست' نوں دوروں ویکھ کے بوجھیاں کچھے لک جاندے۔ ساڈے بھاء دا اوہ ہو آسی۔

گرمی دے دناں وچ کڑا کے دی گرمی پنڈی۔ نہ تاں سکول وچ پکھاسی اُتے نہ ہی گھر
 وچ۔ سارے پنڈ و و دیار تھی پنڈ دی تر بنی پیٹھ جاں گرد وارے دی چار دیواری اندر درختاں دی
 چھاویں بیٹھ کے پڑھائی کردے۔ کجھ تاش دا اندمانندے اُتے دوپہر ڈھلن توں بعد ڈنگر چارن
 دی ڈیوٹی نبھاؤندے۔ ہر پنڈ و و دیار تھی لئی ڈنگراں دی سنبھال اک لازمی کتاسی اُتے میں کالج
 دی پڑھائی تک ایس فرض نوں پوری لگن نال نبھایا۔

پرائمری سکول وچ پڑھدیاں میلے ویکھن دی چیٹک لگ گئی۔ سوئی دیوی دامیلہ اُتے
 جرگ دامیلہ خوب بھر داسی۔ جرگ دے میلے تے دوواری میں اپنی جتی گنوا آیا۔ دراصل پپسو وچ
 چوری ڈاکے دیاں وارداتاں عام سن اُتے میلہ اجاڑنا پولیس دی ڈیوٹی وچ شامل سی۔ سورج چھپن
 توں پہلاں پولیس میلیاں تے ڈنڈا پرٹڈ شروع کر دیندی اُتے دوکاناں دی لٹ کھسٹ وی ہو
 جاندی۔ اوس زمانے وچ جوڑے پلاں تے کئی وار پنڈ دے ویلی لڑ پیندے اُتے قتل دیاں
 وارداتاں ہو جاندیاں۔ جو ماجرے دے سرداراں اُتے چھڑیاں دی لڑائی تاں سبھ دی دند۔ کتھا
 بن چکی سی اُتے ایہہ قتلاں دا سلسلہ کئی سال تک چلدا رہیا۔

شوکراں دا اندر پہلوان علاقے وچ مشہور سی۔ ساڈے پنڈ دی کبڈی دی ٹیم وی
 پنجاب بھروچ نامنا کھٹ چکی سی۔ مالیر کوٹلا کچی سڑک راہیں ساڈے پنڈ نال جڑیا ہو یا سی۔ جدوں
 سڑک تے مٹی پائی گئی تاں پپسو دے راج پور مکھ مہاراجہ یادو ندر سنگھ پٹیا لے توں دورے تے
 آئے۔ سارے و دیار تھی اڈیک کردے رہے اُتے شام دے چھو بے دے قریب مہاراجے دا

قافلہ آ پہنچیا۔ ساڈے پنڈ دے تارہ سنگھ نال مہاراجے نے گل بات کیتی۔ لوکاں وچ راجیاں دا
ستکارا جے بحال سی۔ یادو ندر سنگھ پپسو دے راج پور مکھن سن اتے میں پہلی وار کسے راجے نوں
قریب ہو کے دیکھیا سی۔

اک دند کتھا مشہور سی کہ راجیاں دی بانہہ گوڈیاں تک پہنچدی ہے۔ سو ایس دا ثبوت
وی اکھیں دیکھن نوں مل گیا۔

— ❧ —

میرے جیون دا بھیانک دور

(1955 توں 1965)

خالصہ ہائی سکول لسوئی توں اٹھویں جماعت پاس کر کے میں اپریل 1955 وچ سرکاری ہائی سکول مالیر کوٹلا وچ نوویں جماعت وچ داخل ہو گیا۔ 7 مئی نوں اک اجیہی گھٹنا واپری جس نے میری زندگی دارخ ہی بدل دتا۔ میں بچپن توں ہی اپنی ماں نال نالے گھر ہی پلایا سی۔ نانا جی دا چلانا ہو گیا اے میری نانی نے کھیتی داسا راکم آپ سنبھال لیا۔ اوہ شوکراں پنڈ وچ سبھ توں وڈی الائٹی سی اے تے چوکی زمین دی مالک سی۔ 1955 وچ ہندو میرج ایکٹ پاس ہو گیا جس کر کے باپ دی زمین وچوں دھیاں نوں پتراں برابر حق ملنا طے ہو گیا۔ جٹاں دے گھراں وچ ایس قانون نے تر تھلی مچا دتی اے بھین۔ بھرا دی شریکے بازی دا مڈھ بھجیا۔ شاید ایہہ وی اک کارن ہووے جس کر کے پنجاب وچ دھیاں نوں لکھ وچ مارن دی رچی نوں بل ملیا۔ میری نانی دیاں تن دھیاں ہی سن جس کر کے اوس دے نزدیکی شریکے والے اوس تاک وچ رہندے سن کہ اوہ کدوں چلانا کرے اے ایہہ لوک اوس دی جائداد دے وارث بن جان۔

7 مئی دی شام نوں میں مالیر کوٹلے توں پڑھ کے گھر پر تیا۔ سبھ ٹھیک ٹھاک جا پدا سی۔ رات پین توں کچھ چر پہلاں گلی محلے وچ گھسر۔ مسر شروع ہو گئی۔ گردیاں سنگھ جو میری نانی دی

زمین کاشت کر داسی، میری ماں نوں اک پاسے لجا کے کوئی بھید بھری گلن دس رہیاسی۔ میری ماں نے مینوں اپنے سینے نال لالیا اُتے کہن لگی پتر تیری نانی دا قتل ہو گیا ہے۔ اسیں دوویں گل لگ کے رور ہے ساں۔ ساڈے گوانڈھی وی آ حاضر ہوئے۔ رات دے نوں و بے دے قریب سارے پنڈ و اسی کنسو آں لے رہے سن کہ قتل کس نے کیتا اُتے کتھے کیتا۔ جدوں پتہ لکیا کہ ایہہ قتل اچھر سنگھ دے منڈے چھندے نے کیتا ہے تاں اسیں رات بھر لاش دی تلاش کرن وچ رُجھ گئے۔ قدرتی نال دے پنڈ منڈیاں وچ حولدار دو سپاہیاں سمیت گشت کرن آیا ہو یاسی۔ اوہ وی ادھی رات نوں شوکراں پہنچ گیا۔ میری ماں اُتے مینوں پولیس نے بلایا اُتے دو نمبر دار اُتے چوکیدار نال لے کے ساری رات لاش نوں کھیتاں وچ لبھدے رہے۔ کوئی چار کوؤ و بے پتہ لگا کہ قاتل نے لاش نوں رپھا دفعہ کرن دی کوشش وچ اک غیر۔ آباد کھوہ وچ سٹ دتا سی۔ دن چڑھے نانی دی مردہ لاش نوں پنڈ وچ لیا ندا گیا۔ موقعے دے گواہ وی لبھنے شروع کیتے گئے۔ ایہہ بھیانک نظارہ جدوں میریاں اکھاں ساہمنے آؤندا ہے تاں میرے لوں۔ کنڈے کھڑے ہو جاندا ہے ہن۔ میری عمر اوس سمیں تیرھاں سال دی سی۔

قتل دا کیس مالیر کوٹلا کچھری وچ چلیا۔ پھیر سیشن بج برنالہ نے اخیر فیصلہ سنایا کہ ملزم ا بے نابالغ ہے اُتے اوہنوں بری کیتا جاندا ہے۔ ساڈے دلش دے انصاف دے تقاضے وی نیارے ہن۔ جیکر نابالغ ریپ اُتے قتل دا دوشی ہووے تاں وی اس نوں راحت مل جاندی ہے جو یں دلی دے 'نر بھیا' کانڈ وچ اک ملزم نوں جیل بھیجن دی بجائے سدھار گھر بھیج دتا سی۔ نانی دا قاتل وی آزاد گھمد ا پھر داسی۔ ایس مقدمے وچ ساڈی ساری جمع پونجی خرچ ہو گئی اُتے گھر دا گزارا چلنا وی مشکل ہو گیا۔ 1955 توں 1957 دے دو سال میں اُتے میری ماں کچھریاں دے چکر کھدے دُکھی ہو گئے۔ میرے پاس بی. ایس. اے. سائیکل سی جو ساڈی دوہاں دی سواری ہو یا کردی۔ پنجاہ کلومیٹر دا سفر سائیکل تے طے کر کے اسیں سنگرورتوں شوکراں مڑیا کردے۔ ایہو جیہے بھیانک سمیاں وچ میں اپنی پڑھائی جاری رکھی۔ بلکہ نوویں اُتے دسویں

دوہاں جماعتاں وچ میں سرکاری ہائی سکول مالیر کوٹلا وچ اول رہ کے پریکھیا پاس کیتی۔ گھر دا کم بھادیں کھیتی باڑی تاں ختم ہو گئی سی، پرنٹو ڈنگر چارنا آتے اوہناں دی سنبھال؛ اسیں دوویں ماں پت ہی کردے رہے۔ میرے لئی سمیں دی تھڑسی، سو..... اپنیاں گائیاں نوں چارن سمیں میں اپنی پڑھائی جاری رکھدا۔ میرے اک ہتھ وچ ڈنگوری آتے دو جے وچ کتاب ہندی سی۔ پشو چارن دا کم ہرجٹ دے پت نوں کرنا جدی پشتی پیشہ ہو یا کردا سی۔ میرے واگی ساتھی بہتے غریب گھراں دے پالی منڈے سن جو میرے یار دوست بن گئے۔ اوہناں وچوں دھتو نام دا اک منڈا تاں اکھاں دیوروشنی گنوا بیٹھاسی۔ اسیں دوویں رل کے لوک گیت وی گایا کردے ساں۔

دسویں دا نتیجہ آیاتاں میں کالج دی پڑھائی لئی من بنا لیا۔ ماں نے کبہا پت میرے کول تاں دس روپے ہی بچے ہن توں اپنے باپ کولوں مدد منگ کے کالج وچ داخل ہو جا۔ میں اپنے باپ کولوں مدد لینی پٹھی سمجھدا ساں۔ ایہہ اک دکھراوشے ہے جس بارے میں ابے چپ ہی دھاری ہوئی ہے۔ میرے گوانڈھی ماسٹر درشن سنگھ گریوال مالیر کوٹلا اسلامیہ سکول وچ سائنس ماسٹر سن جو میرے دکھ سکھ وچ سہائی ہندے سن۔ جدوں میری خستہ حالت دا درشن سنگھ نوں پتہ لگا تاں اوہ کہن لگے کہ میری کالج دی داخلہ فیس اوہ بھر دیوے گا۔ منے اپنے ہیڈ ماسٹر گھونا تھ سہائے نال وی داخلے دی گل کیتی۔ اوہ جھٹ تیار ہو کے مینوں کالج دے پرنسپل کھوسلے کول لے گئے جس دی دیالودرشی کر کے مینوں مفتو۔ مفتی کالج وچ داخلہ مل گیا آتے پستکاں دی خرید لئی کچھ رقم علیحدہ منظور ہو گئی۔

شوکراں توں مالیر کوٹلا دس کلومیٹر دور سی؛ پرنٹو ایہہ سڑک ابے کچی سی۔ بارشاں وچ ادھارستہ پانی وچ ڈب جاندا سی آتے میں سائیکل نوں موڈھیاں اُپر چک کے سفر طے کردا سی۔ کالج وچ داخل ہو کے میری طبیعت فقر قسم دی ہو گئی۔ میری ماں نے گھر دا کتیا بنیا کھدر تیار کیتا ہو یا سی۔ سردیاں وچ میں موٹے کھدر دا کڑتا پجامہ پہن کے ہی کالج جایا کردا۔ میرے پاس کھین کھاف پہنن دی رچی ہی نہیں سی آتے نہ ہی گھر دی مالی حالت ایس پدھر دی سی۔ کالج وچ

میرے پنڈ دے پنچ گُو و دیا رتھی پڑھدے سن۔ اوہ پڑھائی وچ تاں نکمے سن پرنتو کھیڈاں وچ موہری سن۔ بلکار سنگھ فٹ بال دا کپتان، بھان سنگھ والی بال دا چنگا کھڈاری اتے شبیگ سنگھ کبڈی اتے باقی ساریاں کھیڈاں وچ ہر ٹیم دا نمائندہ سی۔ میرے پنڈ دیاں ٹیماں علاقے وچ مشہور سن اتے آلے دو آلے دے پنڈاں وچ ٹورنامنٹ جت لیندیاں سن۔ کھیڈاں ویکھن دا شوق تاں بچپن توں ہی سی۔ ہائی سکول وچ میں فٹ بال دی ٹیم دا وادھو کھڈاری بن گیا سی، پرنتو کالج وچ میں کھیڈاں توں کنارہ کر لیا۔ گھر پہنچ کے کھیتاں وچوں پٹھے وڈھنے پنڈے تاں کہ اپنیاں ددھارو گاواں نوں پالیا جاسکے۔ ساڈی زمین تاں نانی دے قتل توں بعد کھس گئی سی، سو..... کسے ہو ردے کھیتاں توں چارہ منگنا پنڈا سی۔ ایہہ بہت ہی جو کھم بھریا کم سی اتے میری ہوئے نوں سٹ ماردا سی۔ جدوں چارہ نہ ملدا تاں گھاہ کھوت کے کم ساریا جاندا۔ ہمیں دے دناں وچ ایہہ کم ہو روی اوکھا ہو جاندا۔

کالج دے میرے ادھیہا پک کافی مہربان سن۔ بھوتک و گیان وچ پروفیسر بہادر سنگھ دی دھانک سی۔ اوہ پنڈ و دیا رتھیاں دی بھلائی لئی تپتر رہندے اتے مینوں خاص توجہ دیندے سن۔ لوڑ پین تے میں اوہناں دے گھروی چلایا جاندا۔ بلیمر چندورما کیمسٹری پڑھاؤندے سن اتے بال کشن چودھری حساب دے ادھیہا پک سن۔ انگریزی دا مضمون میرا من بھاؤندو شے سی اتے پروفیسر نزل سنگھ دا کوئی ثانی نہیں سی۔ اوہ خود بی ایس سی پاس کر کے انگریزی دے ایم اے سن اتے انگریزی دے سبق دوران و گیان دے نیماں بارے وی جانکاری دیندے رہندے۔ پنجابی میرے پاس وادھو چونواں (Optional) و شے سی جس وچ میری چنگی رچی ہون کر کے پہلی جاں دوسری پوزیشن آجاندی۔ کالج دے نو ماہی امتحان وچ میں انگریزی توں سوا باقی سارے وشیاں وچ دوسری پوزیشن حاصل کیتی۔ پر بودھ چندر و دیا لنگار پنجاب دے و دیا منتری سن اتے انعام ونڈ دوران مینوں سمنانت کیتا گیا۔ لگ بھگ درجن دے قریب پستکاں انعام وچ ملیاں اتے میری سہت اتے و گیان وچ رچی نوں ہو ر بل ملیا۔ سالانہ امتحان وچ وی ایہو سلسلہ جاری

رہیا۔ پہلی پوزیشن تے میرا جماعتی ستیش متل ہو یا کر داسی آتے میں دوجی حاصل کر کے ہی سنٹسٹ
ساں کیونکہ میرے حالات ہی ایہو جیسے سن کہ پڑھائی آتے من کیندرت کرنا اک دبدھاسی۔

بارویں جماعت نوں ایف. ایس. سی کہا جاندا سی آتے سائنس دے ودیا تھی
انجینئرنگ وچ داخل ہون لئی اتا ولے سن۔ میرا وچا روی ایہو سی پرنٹوسٹ نمبراں کچھے میں میرٹ
لسٹ وچ نہ آسکيا جس کر کے وظیفے دی کوئی امید نہیں سی۔ میرے ادھیا پک بہادر سنگھ چاہندے
سن کہ میں تھاپر کالج وچ داخل ہو جاواں تاں ٹھیک رہے گا۔ اوہ گورونانک انجینئرنگ کالج نوں
پینڈو ودیا تھیاں دا ہلکے پدھر دا کالج سمجھدے سن۔ مئی 1959 وچ نتیجے آئے آتے میں جون وچ
تھاپر کالج دا داخلہ فارم بھردتا۔ داخلے دی پہلی لسٹ جاری کیتی گئی آتے میرا نام ویٹنگ لسٹ وچ ہی
رہ گیا۔ دو ہفتے دا انتظار کیتا آتے جدوں کم نہ بنیا تاں اک اگست نوں مہندرا کالج پٹیالہ وچ بی۔
ایس. سی دا داخلہ بھردتا۔ میرے نال مالیر کوٹلے دا بھیم سین جنڈل وی جا داخل ہو یا اوہ میرا ایف۔
ایس. سی. دا جماعتی رہ چکا سی۔ میں نہ چاہندا ہو یا وی سائنس دا ودیا تھی بن گیا۔ میرے کالج دے
بہتے ساتھی پنجاب انجینئرنگ کالج، تھاپر آتے گورونانک انجینئرنگ کالج وچ داخل ہو گئے۔

مہندرا کالج وچ میرا ہوسٹل وچ رہنا ضروری ہو گیا۔ ہوسٹل دے کمرے دا کرایہ صرف
دو روپے سی۔ مہاراجہ پٹیالہ نے کالج 1872 وچ بنوایا سی۔ اوس وچ ودیا مفت دتی جاندا سی آتے
ہوسٹل دی سہولت وی شامل سی۔ میرا پیسے ولوں ہتھ تنگ سی جس کر کے 50 روپے مہینے وچ میرا
نبھاہ ہو رہیا سی۔ میرے پتاجی ہر مہینے پنجاہ روپے بھیج دیندے جاں آپ آکے دے جاندا۔
بھوتک و گیان دے مکھی پدم سروپ نوں میری خستہ حالت دا اندازہ ہو گیا آتے اوہنے مدد کرن
دے بہانے اپنے چھوٹے لڑکے دی ٹیوشن میرے کول رکھ دتی۔ ایس طرحاں میری آمدن دا وسیلہ
بن گیا آتے چنگا نبھاہ ہو گیا۔ کدے کدائیں ہو پر و فیسراں دے پچیاں دی ٹیوشن لئی وی کہا گیا
پرنتو میرے پاس سمیں دی گھاٹ سی۔

ہوسٹل وچ پڑھائی دا ودھیا ماحول نہیں سی۔ سارے کھڈاری وی ہوسٹل وچ بھرتی سن۔

سویرے بھتوں پہلاں ہوشل وارڈن ناظر سنگھ جو کھیڈاں دا کوچ سی، سارے ہوشل واسیاں نوں کھیڈ میدان وچ سدّ لیندا۔ تیہہ چالھی منٹ کسرت داسماں مقرر سی جس دا بعد وچ مینوں فائدہ پراپت ہویا۔ سویرے سیرا تے کسرت کرنی میرے جیون دی چنگی عادت بن گئی۔ ہوشل وچ ایم۔ اے۔ کلاساں دے ودیا رتھی وی رہندے سن۔ ہرندر سنگھ محبوب، کلونت گریوال، نوتج بھارتی جو اوس سمیں وی جانے پہچانے کوی چہرے سن، میرے چنگے متر بن گئے۔ بھائیں میں وگیان دا ودیا رتھی ساں پرتو ایہناں کویاں دی سنگت دا پر بھاو پینا لازمی سی جس کر کے میں وی کوتا لکھن دا شوقین بن گیا۔ مہندرا کالج دوران لکھے میرے لوک گیت بھائیں اے تک چھپے نہیں ہن پرتو مینوں خودگا کے جو سرور آؤندا سی اوہ اے تک قائم ہے۔ ہوشل وچ ورک برادری دے کرم سنگھ، جسونت سنگھ اے ہرور سنگھ وی میرے دوست بن گئے۔ اوہ تنے فوج وچ بھرتی ہو کے کرنل ریٹائر ہوئے ہن۔

1958 وچ اسیں ہندو میرج ایکٹ دے ادھین اپنی نانی دی زمین پراپت کرن لئی مقدمہ دائر کردتا سی جو کئی کچھریاں توں چکر کھدا ہویا پٹیا لے پہنچ گیا۔ مینوں ایہہ سہولت ہو گئی کہ میں پڑھائی دے نال ایس کیس دی پیروی وی کردارہیا۔ ہوشل وچ ودیا رتھیاں دے سکے سنبندھی ملن آیا کر دے اے تحفے دے جاندے۔ میری رتجھ وی کدے کدائیں پوری ہو جاندی جدوں میری ماسی دامنڈا جو گیوال (پاڑاں) توں گھر دا بنیا کھو آ دے جاند۔ ہوشل وچ میرا کمرہ پڑھائی کرن لئی جانیا جانداسی۔ ہریانے دا چھبیل داس میرا روم میٹ بن گیا سی۔ اوہ بی۔ ایس۔ سی وچ فیل ہو گیا اے جدوں میں 1965 وچ پنجابی یونیورسٹی وچ بھوتک وگیان و بھاگ وچ ادھیا پک بن گیا تاں چھبیل داس میرا ایم۔ ایس۔ سی دا ودیا رتھی ہویا کرداسی۔ قسمت دے کھیل نیارے ہن۔ اوہ ہریانہ کاڈروچ سائنس ماسٹر بھرتی ہو گیا سی۔

پنجاب دا بھتوں پرانا مہندرا کالج ہی سی جو کسے سمیں کلکتہ یونیورسٹی نال سنبندھت سی کیونکہ پنجاب یونیورسٹی حالے ہوند وچ نہیں سی آئی۔ اوس کالج نے اُگھے کھڈاری پیدا کیتے۔

کرکٹ دی ٹیم سارے بھارت وچ مشہور سی۔ کالج دے سالانہ کھیڈ سماگم دے انعام وٹڈ سماروہ وچ مہاراجہ یادو ندر سنگھ آتے ملکھا سنگھ وی آیا کردے سن۔ کھڈاریاں توں علاوہ کئی ہور منچلے وی ہوٹل وچ پناہ لے کے رہندے سن۔ اک وار کسے ایسے منچلے نے شرط لگائی کہ جیکر دن دیویں کوئی ودیارتھی الف۔ ننگا کالج دا گیٹر الا آوے تاں اوہ سو روپیہ انعام دیوے گا۔ جدوں کوئی ہور ودیارتھی تیار نہ ہو یا تاں اوہ خود ہی ایس گھنونی حرکت لئی تیار ہو گیا آتے کالج دا گیٹر الا کے ہوٹل پرت آیا۔ ہوٹل وچ پہلی وار فلش سسٹم 1955 وچ چالو ہو یا سی۔ بہتے پینڈ و ودیارتھی اوس دے عادی نہیں سن آتے اوہ سویرے جنگل پانی لئی پٹیا لہندی اُپر واقعہ بیڑ وچ ہی جایا کردے سن۔ دارا سنگھ بھلوان دا اکھاڑ اٹھندی کھوہی دے کول پرانے موتی باغ محل دے باہر ہو یا کردا سی۔ کئی منڈے کسرت کرن خاطر اوتھے وی جایا کردے سن۔

مہینے وچ اک جاں دو وار میں پٹیا لے توں اپنے پنڈ شوکراں وی سائیکل تے ہی جایا کردا ساں۔ آؤن جاں سوکلو میٹر توں ودھیرے سفر ہو جاندا سی پرنتو اوس چکر نال مینوں ماں دا پیار مل جاندا آتے اپنے سنگی ساتھیاں دے دیدار ہو جاندا۔ 1961 اپریل وچ بی. ایس. سی دا امتحان دے کے میں پنڈ شوکراں چلا گیا۔ گرمیاں دیاں چھٹیاں وچ سائیکل اُپر کئی سفر کیتے۔ بی. ایس. سی دا نتیجہ جون 1961 وچ آ گیا۔ میری فسٹ ڈویزن آئی آتے میں پروفیسر بہادر سنگھ کول صلاح مشورے لئی پٹیا لے پہنچ گیا۔ اوہ ایم. ایس. سی کرن دی صلاح دین لگے جو کہ میرے من بھاؤندی سی۔ اپنے باپ نال صلاح کرن لئی میں اپنے دادا کے پنڈ الپہر (چھیٹا نوالا) پہنچ گیا۔ اوہ کہن لگے کہ توں سائنس ماسٹر لگ جاہور پڑھائی کر کے وی تاں ماسٹر ہی لگنا ہے۔ میں کجھ مایوس ہو کے شوکراں اپنی ماں کول آ گیا۔ اوس نے مینوں حوصلہ دتا کہ اوہ منگ تنگ کے گزارا کر لوے گی پرنتو میری پڑھائی وچ پوری مدد کرے گی۔ جدوں میں ہٹھ کیتا تاں میرے باپ نے وی ہنگارا بھر دتا۔ میں ایم. ایس. سی دے داخلے لئی تیاری شروع کردتی آتے علیگڑھ مسلم یونیورسٹی وچ بھوتک و گیان و بھاگ وچ داخل ہو گیا۔

میرے وگیا نک سفر وچ اوس دا برتانت درج ہے۔ اودھرا ایم۔ ایس۔ سی دا نتیجہ آ گیا
 اے ایدھراک چٹھی پٹیا لے توں آئی جس وچ لکھیا سی کہ نانی دی جائد امیری ماں نوں ملے گی۔
 منے فیصلے دی نقل لے کے مالیر کوٹلا پہنچ گیا۔ زمین دا قبضہ سبھ توں جو کھم بھریا کم ہندا ہے۔ جس پارٹی
 نے نانی دے قتل بعد قبضہ کر رکھیا سی اوہ کیوں زمین خالی کرن لگے سن۔ اوہ تاں میرے اے میری
 ماں دے قتل دی تیاری کری بیٹھے سن۔ اک پڑھے لکھے ججن نے تاں ایہہ صلاح دتی کہ اسیں ایس
 جھنجھٹ وچ نہ پئے۔ لگا تاراٹھ سال دی مقدمے بازی نے ساڈا جھگا چوڑ کر دتا سی پرنتو میرا
 حوصلہ بلند ہو گیا سی۔ ایس آر۔ پار دی لڑائی وچ کچھ مڑنا سو بھدا نہیں سی۔ میں علاقے دے
 موہری جاناں نال گل بات کیتی پرنتو کسے وی پلہ نہیں پھڑایا۔ ہار کے منے مالیر کوٹلے دے ایس۔
 ڈی۔ ایم نوں اوہدی کوٹھی جا کے ملیا اے ساری کتھا۔ وارتا سنائی۔ اوہ میری درد بھری داستان سن
 کے شاید پسچ گیا ہووے اے میری پوری مدد کرن دا بھروسہ دوا یا۔

کچھریاں وچ اٹھ سال کھجبل ہو کے مال دے محکمے دیاں گھنتریاں توں جانو ہو گیا
 ساں۔ پٹواری توں لے کے تحصیلدار تک سارے وڈھی خور حاکم سن۔ ایدھر پولیس دا محکمہ حد
 درجے دا بے ایمان سی۔ وروڈھی دھردیاں ضمانتاں کروا کے کجھ دھرواں بجھی پرنتو چھوٹے کر مچاری
 پیسہ لئے بغیر مثل ہی نہیں تو ردے سن۔ دوتن وار قبضے لین دی مہم وچ فیل ہون توں بعد اسیں اپنے
 رشتے دار اے دوست بلا لئے۔ ایہناں وچ میرے لسوئی سکول دے جماعتی امر سنگھ ٹوانا، ملما جرا
 دے پرہلا سنگھ، جو بعد وچ سمرالے توں اکالی ایم۔ ایل۔ اے۔ وی بنے، اے شوکراں دے گلزار
 سنگھ دے پر یوار دی اہم بھومکا دا ذکر کرنا بندا ہے۔ نانی دی زمین ساڈے قبضے وچ آ گئی جس
 کر کے ساڈے ماڑے دناں دا انت نیڑے آ گیا۔ پہلی کپاہ دی فصل وچ کے میں جاوا موٹر سائیکل
 خرید لیا۔ اوس سمیں میں لدھیانہ گورونانک انجینئرنگ کالج وچ نوکری کر داساں۔ 1963 دے
 اخیر تیکر منے اپنی ماں نوں لدھیانے ماڈل ٹاؤن لے گیا جتھے منے کرائے تے کمرہ لے رکھیا سی۔

بھاویں ساڈے قبضے وچ زمین آگئی، پرنٹو ورو دھی دھردی کیری اکھ دا ڈروی رہندا
سی۔ میں 1965 وچ پنجابی یونیورسٹی دے بھوتک وگیان و بھاگ وچ جا لکيا۔ زمین سانجھنی
میرے وس داروگ نہیں سی۔ اپریل 1965 وچ زمین دا سودا کر کے سستے بھاء اُپر ساری ڈھیری
وچ کے منے پٹیا لے اپنا گھر بنا لیا۔ 7 مئی 1955 توں شروع ہوئی درد بھری داستان دامتی 1965
تک بھوگ پے گیا؛ پرنٹو اوس دے زخم میرے من مستک اُپر ہمیشاں لئی اُکرے گئے۔

— ❧ —

پنجابی یونیورسٹی دے چودھاں سال

(1965-1979)

15 اکتوبر 1965 نوں میں پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دے بھوتک و گیان وبھاگ وچ بطور انسٹرکٹر بھرتی ہو گیا۔ اوس سمیں یونیورسٹی کیمپس اساری ادھین سی آتے ساڈا وبھاگ تھا پر کالج دی بلڈنگ وچ چل رہی سی۔ رہائش لئی اسیں ماڈل ٹاؤن وچ مکان کرائے تے لے لیا۔ وبھاگ وچ اک ریڈر جو مکھی داکم کرداسی، دو لکچرار آتے اٹھ انسٹرکٹرن۔ پی. ایچ. ڈی ادھی پک دوہی سن آتے کھوج سہولتاں دی گھاٹ سی۔ میری چون ایس کر کے ہو گئی کیونکہ میں دو سال گورو نانک انجینئرنگ کالج وچ پڑھایا سی آتے پنجابی بھاشا وچ میری چنگی مہارت سی۔ میریاں دو کویتاواں 'کویتا' رسالے وچ چھپ چکیاں سن جو ودھاتا سنگھ تیردی ایڈیٹر شپ پٹھ امرتسرتوں چھپدا سی۔ جولائی 1966 وچ ساڈا وبھاگ یونیورسٹی کیمپس وچ چلا گیا جو راج پور۔ چنڈی گڑھ مارگ اُپر ستھت ہے۔

کرپال سنگھ نارنگ یونیورسٹی دے اپ۔ کلپتی سن آتے بہت سارے وبھاگ ایہناں دی نگرانی پٹھ شروع ہوئے۔ کیونکہ یونیورسٹی دے ایکٹ وچ پنجابی دی ترقی لئی ایس سنستھا دی قائمی ہوئی سی جس کر کے کئی محکمے پنجابی بھاشا نال سنبدھت قائم کیتے گئے۔ پنجابی یونیورسٹی نوں چنگے ادھی پک ڈھونڈھن وچ کافی مشکلاں دا ساہمنا کرنا پے رہی سی۔ پنجابی وبھاگ لئی یوگ پروفیسر آتے مکھی کئی سال نہیں ملیا۔ بہت سارے ادھی پک کالجاں وچوں بھرتی کیتے گئے جس

کر کے ایہہ یونیورسٹی کھوج وچ کچھڑی رہی۔ ادھیاپن دا کارج تاں ٹھیک چل پیا، پرنٹو کھوج لئی چنگے گا سیڈا تے سہولتاں دی لوڑ ہندی ہے؛ جو پنجابی یونیورسٹی وچ لگ بھگ نا نہہ دے برابر سن۔ پنج سال یونیورسٹی دی نوکری کرن اپرنت میں ڈاکٹریٹ دی ڈگری لئی باہر لے دیشاں وچ داخلے لئی بھال شروع کردتی۔ پہلاں 1969 وچ ماسکو سٹیٹ یونیورسٹی وچ میری چون ہوگئی، پرنٹو وظیفے دی گھاٹ کارن میرا پروگرام وچے ہی رہ گیا۔ 1970 وچ میری چون فرانس لئی ہوگئی ا تے انڈو-فرینچ سمجھوتے ادھین وظیفہ وی مل گیا۔ منے اپ-کلپتی جی نوں ملیا ا تے اپنے پر یوار دی سمسیا بارے دسیا۔ اوہ کہن لگے کہ پنج سال دی نوکری توں بعد مینوں اُچ سکھیا لئی ادھی تنخواہ ا تے کیمپس وچ رہن دی سہولت ملدی رہے گی۔ سو..... پر یوار دی سمسیا تاں حل ہوگئی پرنٹو پروارک وچھوڑے دادردتاں جھلنا ہی پینا سی۔ گھر وچ کچھ بزرگ ماں، جوان پتی ا تے دو چھوٹے بچیاں دی ذمہ واری وی چھڈ کے جارہیا ساں۔ باہر جان دی تیاری کافی جو کھم بھریا کم ہندا ہے۔ پرنٹو مینوں تاں خماری ہی چڑھی ہوئی سی کہ ڈاکٹریٹ دی ڈگری پراپت کرنی ہے۔

10 اکتوبر 1970ء نوں میں ایئر فرانس دے جہاز تے سوار ہو کے فرانس دے سرکاری وظیفے اُپر پیرس دے اورلی ہوائی اڈے اُپر جا اتریا۔ ایہہ میرا پہلا ہوائی سفر سی جس کر کے جہاز چڑھن ا تے اُترن سمیں کتن پھٹن والے ہو جان دے تے درد محسوس ہندا۔ جہاز پہلاں کراچی رُکیا، پرنٹو سانوں ہوائی اڈے اُپر جان دی اجازت نہ ملی، ایہو حال بیروت ہوائی اڈے تے ہو یا کیونکہ کجھ مہینے پہلاں بیروت توں ہوائی جہاز اغوا کر لیا گیا سی۔ یونان دے شہر ایتھنز پہنچ کے اسیں ادھا گھنٹہ ہوائی اڈے اندر گھم سکے تے دن چڑھدے سار پیرس پہنچ گئے۔ ساری رات دا ایندرا سی۔ پرنٹو نوں دنیا وچ پہنچن دا چاء وی ٹھاٹھاں مار رہیا سی۔ میرے نال دلی دا اک ہو رساتھی وی ٹریننگ تے جارہیا سی جس کر کے اوپر پین دی سمسیا گھٹ چھڑ رہی سی۔

ایئر پورٹ تے متھے پروگرام انوسار وظیفہ دفتر دی کوئی فرانسیسی ٹیار پہنچی نہیں سی جس کر کے اسیں دوویں بھمبل بھوسے وچ ہوائی اڈے تے باہر گھم رہے ساں۔ قدرتی افریقہ دے

ودیا رتھیاں دا اک گروپ باہر کھڑا سی اُتے اوہناں نوں اک سرکاری بس لین آگئی۔ اسیں وی دُھس دے کے اوس وچ سوار ہو گئے۔ جدوں پیرس شہر دے کسے گیٹ ہاؤس وچ پہنچے تاں اوہناں نے سانوں افریقن گروپ دے نال ہی اک کمرہ دے دتا۔ اگلی سویرا اسیں فرانسیسی ناشتہ کر کے ٹیکسی تے سوار ہو کے وظیفہ دفتر وں چالے پادتے۔ ایڈریس دے باوجود ٹیکسی والا اگے لے جا رہیا سی پر نتو میرے ساتھی نے سائین بورڈ پڑھ لیا اُتے اسیں وظیفہ دفتر پہنچ گئے۔ دفتری کارروائی توں ویلھے ہو کے، وظیفے دی پہلی قسط جیب وچ پا کے، اسیں پیرس دے بازار وچ خرید و فروخت کرن لگے۔ 1970 وچ اک پھرینک دورو پیاں دے برابر سی۔ سوعادت انوسارا اسیں ہر چیز دی قیمت روپیاں وچ جا چدے۔ سانوں حیرانی ہو رہی سی کہ پیرس دیاں گلیاں پکیاں نہیں سن سگوں پتھر جوڑ کے بنائیاں گئیاں سن۔ سانوں تاں دسیا گیا سی کہ پیرس شہر دیاں سڑکاں ربڑ دیاں بنیاں ہن پر نتو اوتھے تاں اگھر۔ دگھرے پتھراں دیاں ہی لبھرہیاں سن۔

پیرس وچ فرانسیسی گھٹ تے ودیشی ودیا رتھیاں دی بھرمار سی۔ دنیا بھرتوں ودیا رتھی پیرس دیاں یونیورسٹیاں وچ ودیا حاصل کرن لئی پہنچدے ہن۔ ساڈی فرینچ دی مہارت نانہہ ہوون دے برابر سی۔ انگریزی نوں فرانسیسی لوک نفرت کردے ہن جس کر کے اسیں کافی مشکل وچ پھسے ہوئے ساں۔ اسیں پچھ گچھ لئی ودیشی ودیا رتھیاں توں مدد لے رہے ساں۔ میرے پاس پروفیسر ہر بنس سنگھ ہوراں دی اک سفارشی چٹھی سی جو اوہناں نے شام لال ملک دے نام لکھ بھیجی سی۔ شام لال پیرس یونیورسٹی دے بھوتک وگیان و بھاگ دی اک پریوگشالا وچ کھوج وگیانی سی تے اوہ پچھوں نا بھے شہر داوسنیک سی۔

جیون وچ موقع۔ میل کئی وار سہائی ہندا ہے۔ شام لال ملک میرے لئی اک دیوتا بن کے بہوڑیا۔ اک تاں میرے لئی اوہنے کھوج نگران (Research Supervisor) او سے شام نوں ہی لبھ دتا جس کر کے میرا اک سال بچ گیا جو کہ فرینچ بھاشا پڑھن لئی متھیا گیا سی۔ باقی سارے بھارتی پیرس توں باہر فرینچ دی سکھیا لئی چھوٹے جیسے قصبے رواں (Rouen) وچ بھیجے

گئے پرنٹو میرے پروفیسر دی سفارش صدقہ مینوں پیرس یونیورسٹی وچ ہی داخلہ مل گیا۔ دو جا، میری پریوگشالا شام لال دے گوانڈھ ہون کر کے ساڈی نیڑتا ہوروی ودھ گئی۔

دو سال دو مہینے وچ منے اپنی کھوج داکم سمیٹ کے ڈاکٹریٹ دی ڈگری وی حاصل کر لئی سی۔ میرے پاس اک سال ہور وظیفہ بچیا سی۔ پرنٹو سخت محنت کرن توں بعد میرا من گھر پرتن لئی اداس تے اتا ولا ہورہیا سی۔ میں اپنے پروفیسر توں الوداع لئی تے وظیفہ دفتر نوں واپسی ٹکٹ دا پر بندھ کرن لئی کہا۔ نومبر دے پہلے ہفتے دیوالی والے دن میں دلی پہنچ گیا پرنٹو پٹیا لے پہنچنا محال بن گیا۔ کسٹم و بھاگ نے اجیہا گدھی گیٹر چ پاپا کہ شام دے پنج و بے تکت میرا سامان ہی روکی رکھیا۔ ہار کے وادھو سامان داریڑ کاوچے چھڈ کے رات دے گیاراں و بے میں یونیورسٹی کیمپس پہنچ گیا۔ پرنٹو دیوالی لگ بھگ ختم ہو چکی سی۔ میرا چن چیت بغیر دسیاں گھر پرت آؤنا سبھ لئی اچنجا سی۔ ماں، پتی تے بچیاں نوں گلے مل کے ٹھنڈ جیہی محسوس ہوئی۔ دو سال دا وچھوڑا جو چٹھی پتر راہیں ہی رابطہ رکھ کے گزاریا سی، اخیر سماپت ہو گیا۔

پہلے دو مہینے تاں پیرس دیاں یاداں نے من ٹکن نہ دتا۔ کئی وار سوچدا ساں کہ کھوج داکم اتھے رک جاوے گا۔ میرے و بھاگ دے مکھی پروفیسر بلدیو سنگھ سود نے صلاح دتی کہ میں کھوج پروجیکٹ لکھ کے یو. جی. سی تے ہور کیندری اداریاں نوں بھیجاں۔ پیرس واپس پرتنا نہ ممکن سی، سو میں اک سال دے اندر ہی اپنی کھوج دی دشابدل کے کم شروع کردتا۔ دو کھوج پروجیکٹ وی مل گئے جس نال میرا کھوج کم رڑھ پیا۔ تے دو کھوج و دیارتھی میرے ادھین کم کرن لگے۔ 1974 تک میرے گروپ دے کھوج پرچے وی چھپن لگے تے ساڈی ٹڈھلی سمیا حل ہو گئی۔ کھوج پرچے چھپن نال باقی و گیانیاں نال سمپرک قائم ہو گیا، تے کانفرنساں دے سدے آؤنے شروع ہو گئے۔ 1979 تک ساڈے گروپ دے دو درجن کھوج پرچے چھپ چکے سن تے میریاں تن پستکاں نوں پنجابی یونیورسٹی دا پہلا انعام وی مل چکا سی۔

پیرس جان توں پہلاں پنجابی یونیورسٹی وچ رہندیاں میں پٹیا لے ماڈل ٹاؤن اک

پلاٹ لے لیا سی۔ جان توں پہلاں اوس پلاٹ اُتے اپنا گھروی اسار لیا جو چالھی ہزار روپے وچ بن گیا سی اُتے ایہہ ساری رقم شوکراں پنڈ دی زمین وچ کے پراپت ہوئی سی۔ 28 ستمبر 1966 نوں میری شادی چندی گڑھ ہوگئی۔ اوس توں کجھ دن پہلاں میری ترقی ہوگئی تے میں لیکچرار لاء بن گیا۔ 1966 اتے 1967 دے سالاں دوران فرینچ تے روسی بھاشاواں وی سکھیاں جس کر کے مینوں روس تے فرانس دے وظیفے وی ملے۔ روس وچ جاناٹل گیا تاں میری چنگی قسمت نوں فرانس جان دارستہ کھلھ گیا۔ 1968 وچ میں گیانی دی پریکھیا پاس کر لئی۔ 1969 وچ ایم۔ اے پنجابی دا کورس شروع کیتا پرنتو ساہت دے اتہاس وچ گھٹ صفحے لکھن صدقہ میں فیل ہو گیا۔ پنجابی و بھاگ داکھی پروفیسر ہرچرن سنگھ میرے گھر آیا اُتے کہن لگا کہ میرے باقی پرچیاں وچ 50 پریشیت توں ودھ انک ہن۔ زندگی وچ پہلی وار فیل ہو یا اُتے اوہ وی پنجابی وچ۔ 1970 وچ میں پیرس پہنچیا اُتے بھوتک و گیان دی کھوج نوں عمر بھر لئی سمرپت ہو گیا۔ پنجابی یونیورسٹی دے چودھاں سال میری جوانی دا سماں سی۔ مقدمے بازی توں کھہڑا چھٹ گیا سی۔ من وچ جو دھار یا اوہنوں دل لاکے پورا کرن دی رچی ہمیشہ بنی رہی۔

و گیان دے ادھیاپن توں علاوہ پنجابی مادھم وچ و گیان دیاں پاٹھ۔ پستکاں تیار کرن وچ میرا یوگدان سبھ توں ودھیرے سی۔ باقی ادھیاپکاں نے اک جاں دو پستکاں لکھ کے ہتھ کھڑے کر دتے۔ پرنتو میں و گیانک وشیاں اُپر چھ پستکاں لکھ ماریاں تے درجن توں ودھیک و گیانک لیکھ پنجابی دے کھوج رسالیاں وچ چھپوائے۔ و گیان تے سکھ دھرم دی کھوج دا ڈھ وی پنجابی یونیورسٹی وچ ہی بجھا۔

1967 دی اک شام گرودوارہ سنگھ سبھ مال روڈ پٹیالہ سنت موہن سنگھ براڈیوالیاں دا کیرتن پروگرام سی۔ اوہ شب دی دھارنا لگا کے تو مہی نال کیرتن کریا کر دے سن۔ اج دے سنگھ صاحب تاں اوہناں نوں تنخواہیہ گھوشت کر دیندے۔ خیر کیرتن توں بعد منے موہن سنگھ نوں ملیا تاں پتہ لگا کہ اوہ مارو سوہلے راگ دی بانی دا الاپ کر رہے سن جس وچ "ار بد ز بد دھندھو کارا، دھرن نہ

گگنا حکم اپارا۔ نہ دن رین نہ چند نہ سورج، سن سادھ لگاندا" دا پہلا بند شامل ہے۔ میرے من مستک وچ اوس سوہلے دے بھاو۔ ارتھ جانن دی اچھیا پرگٹ ہوئی۔ گھر جا کے گورو گرنٹھ صاحب دا ادھین کیتا تاں سرت وچ ہلارا آ گیا کہ گورو نانک صاحب تاں اوس سوہلے وچ برہمنڈ رچنا دی گل کر رہے ہن۔ 1968 وچ پروفیسر تارن سنگھ ہوراں میرا اک لکچر 'برہمنڈ دی رچنا' وشے اُپر رکھیا۔ سروتیاں وچ یونیورسٹی دے ودوان ہر جیت سنگھ گل، عطر سنگھ، رتن سنگھ جگی اُتے ہر بنس سنگھ شامل سن۔ سوائے ہر جیت گل دے باقی سارے ودواناں نے اوس لیکھنوں سلاہیا۔ 1969 وچ یونیورسٹی نے گورو نانک پنچویں جنم شتابدی سیمینار تے مینوں وی سدا بھیا جیا۔ میں ساری بانی، بھائی گرداس اُتے دسم گرنٹھ دا ادھین کر کے کھوج پرچہ تیار کیتا۔ اپ۔ کلپتی کرپال سنگھ نارنگ ہوراں پسند کیتا اُتے مینوں اوس وشے تے پستک لکھن دی پرینا دتی۔ 1975 وچ میری پہلی پستک 'برہمنڈ دی رچنا' سنگھ بردرز نے چھاپی سی۔ اوس دا دوسرا سودھیا سنکلن 'سکھ دھرم' اُتے وگیان '2008 وچ نویں ٹائٹل پٹھ چھپیا ہے۔ گربانی دی وگیانک ویاکھیا دا مڈھ 1968 وچ میرے کھوج پرچے نال بجھیا دیا جاندا ہے۔ ہن تاں دیش و دیش وچ کئی ہور ودوان وی اوس کھیترو وچ اُبھر آئے ہن جنہاں وچ پروفیسر دوندر سنگھ چاہل اُتے ڈاکٹر دوندر پال سنگھ دا نام ورنن یوگ ہے۔ سنگھ بردرز نے میری پستک "Scientific Vision in Sri Guru Granth Sahib" انگریزی بھاشا وچ وی چھاپ رکھی ہے۔

پنجابی یونیورسٹی ٹیچرز ایسوسی ایشن پوٹا (PUTA) دی ستھاپنا 1967 وچ ہوئی۔ اوس سمیں ادھیا پکاں دی گنتی 50 توں وی گھٹ سی۔ کیمسٹری و بھاگ دے ادھیا پک اوس وچ سبھ توں ودھ کارج شیل سن۔ پوٹا دی پہلی چون سمیں ہی کیمسٹری و بھاگ دی گٹ بندی ساہمنے آ گئی۔ ناظر سنگھ ڈھلوں اُتے من موہن سنگھ دا گروپ اک پاسے اُتے سر جیت سنگھ سندھو دا دو جے پاسے سی۔ میری سہمتی ناظر سنگھ گروپ نال سی۔ جدوں پوٹا دی چون ہوئی تاں ناظر سنگھ دا گروپ پردھان اُتے سیکٹری دی چون جت گیا۔ میں میت۔ پردھان دی چون لڑیا ساں اُتے کلجیت سنگھ سدھونوں

بھاری بہمت نال ہرا کے چون جت گیا۔ ایہہ یونیورسٹی سیاست وچ میری پہلی اینٹری سی۔ ویسے سرکاری ہائی سکول مالیر کوٹلے پڑھدیاں ہوئیاں وی مینوں اپنے سکول وچ سیکٹری دے عہدے اُپر کم کرن دا تجربہ سی۔ کالج دے سمیں دوران سیاست توں بچیا رہیا۔ 1970 دی پوٹا چون سمیں ناظر سنگھ گروپ نے ایسا چکر چلایا کہ مینوں اپنے گروپ ولوں پردھان دی اپادھی لئی چون لڑن لئی میدان وچ اتاریا۔ کیمٹری و بھاگ دی اندرونی کھبازی اپنی ودھ چکی سی کہ و بھاگ نوں تن ٹکڑیاں وچ ونڈیا گیا اتے ناظر سنگھ نوں سندھو گروپ نے کھونجے لارکھیا سی۔ مینوں ادھیا پک اپنا آگوسویکار دے سن کیونکہ منے دوواری میت۔ پردھان رہ چکا ساں۔ میرے الٹ سندھو گروپ ولوں ہر بھجن گریوال نوں کھڑا کیتا گیا۔ جدوں میرے ورودھیاں نوں اپنی ہار یقینی لگی تاں اوہ سمجھوتے لئی تیار ہو گئے۔ اوس سمجھوتے دیاں شرطیں انوسار مینوں پردھان چنیا گیا اتے ہر بھجن گریوال نوں سیکٹری دا عہدہ مل گیا۔ چون ٹل گئی اتے ایوں جا پیا کہ پوٹا دی دھڑے بازی ختم ہو جاوے گی۔ اوس عرصے دوران میری پیرس جان دی چون ہو گئی اتے اپ۔ کلپتی دے اشارے تے میں ڈاکٹریٹ دی پڑھائی نوں پوٹا دی پردھانگی نالوں ترجیح دتی۔ ستمبر وچ میں چون جتیا سی اتے اکتوبر وچ تن سال دی چھٹی لے کے پیرس لئی روانہ ہو گیا۔ میرے جیون وچ ایہہ اہم فیصلہ سی پرنتو ناظر سنگھ گروپ دے ادھیا پک میرے نال سدائی ناراض ہو گئے۔ شاید اوہ سمجھدے ہون کہ میں اوہناں نوں دغا دے رہیا ہاں۔

پیرس جان توں پہلاں میرے و بھاگ نے تاں کوئی ایچ نہ کیتا اتے نہ ہی رسمی ودائیگی پارٹی دتی۔ پرنتو میرے ودیا رتھیاں نے اپنے طور تے اک شام چاہ پارٹی دا پر بندھ کیتا۔ اوہ سارے تاں شامل نہ ہوئے پرنتو میرے چہیتے گروپ دے ودیا رتھی حاضر سن جہاں وچ کرپال سنگھ بلنگ، گربخش سنگھ طور اتے سرجیت پاتر دا چھوٹا بھرا اپکار سنگھ شامل سن۔ اپکار اپنے بھرا سرجیت پاتر دیاں غزلاں اتے گیت گایا کرداسی اتے سریلی آواز کر کے و بھاگ دیاں پارٹیاں داشنگار ہو یا کرداسی۔ میری لوک گیت لکھن اتے گاؤن دی رچی دا اوس گروپ نوں پہلاں ہی پتہ سی۔ اک

ٹیپ ریکارڈر دا پر بندھ ہو گیا اُتے اپکار سنگھ دیاں غزلاں تے میرے گیتاں دی ٹیپ تیار ہو گئی جو منے اپنے نال پیرس یونیورسٹی لے گیا۔ جدوں اداس ہونا اوس ٹیپ دے گیتاں نوں سن کے من بہلاؤنا۔ اے تک ایہہ ٹیپ میرے پاس ہے پر نتو نویاں تکنیکی کاڈھاں نے میری ٹیپ نوں بے کار کر چھڈیا ہے۔ جیکر کوئی وسیلہ بن گیا تاں اوس ٹیپ نوں سی. ڈی. وچ بدل لوں گا تاں کہ اپنے پوتے پوتیاں نوں اپنے گیتاں دا تحفہ پیش کر جاواں۔

پیرس توں پرتن اُپرنٹ 1973 وچ پوٹا چوناں وچ میں میت۔ پردھان دی چون ہار گیا۔ ناظر سنگھ گروپ میرے ورودھی نوں مدد کر رہیا سی۔ میں آزاد امیدوار کھڑا ہو یا ساں۔ ادھیاپکاں نوں پرانا گلہ سی کہ میں 1970 وچ پردھانگی تیاگ کے باہر چلا گیا ساں۔ میرا ورودھی کیمہ سنگھ ایہہ چون جت گیا۔ دراصل اوس چون وچ پنچ جنے اپ۔ پردھان لئی کھڑے سن اُتے ووٹاں دی ونڈ ہو گئی جس کر کے میں چون ہار گیا۔ میرے وبھاگ دے مکھی نے سدیا اُتے چنگی صلاح دتی کہ مینوں سیاست وچ ہور الجھنا نہیں چاہیدا۔ منے اپنا سماں کھوج نوں سمرپت ہو کے لگاواں۔ اوس توں بعد جیون بھر میں کوئی چون نہیں لڑیا بھاویں حقاں دی لڑائی لئی میں ہمیشہ تپتر رہندا ہاں۔

ودیا رتھیاں دا میرے نال موہ بنیا رہیا۔ وبھاگ دے ٹور پروگرام میری اگوائی وچ اُلکے جاندے۔ 1973 وچ اسیں پہلاں جے پورا اُتے آگرے دا چکر لگایا۔ تے بعد وچ ڈیہرادون مصوری دا۔ اوہناں دناں وچ بھوتک وگیان وبھاگ وچ لڑکیاں دو چار ہی داخل ہندیاں سن۔ اوہ ٹورتوں وانجھیاں رہ جاندیاں کیونکہ ماپے نہیں چاہندے سن کہ اوہ منڈیاں نال موج مستی کرن۔ اوس سمیا داخل ایہہ کڈھیا گیا کہ جیکر لڑکیاں ٹورتے جان گیاں تاں مینوں اپنی گھر والی نوں نال لے کے جانا پوے گا۔ سو..... اک ٹور وچ لڑکیاں شامل ہوئیاں اُتے میری گھر والی نوں ٹھانیداری کرنی پئی۔ اوس توں بعد اوس نے نال جان توں نانہہ کردتی۔

1974 وچ ودیا رتھیاں نے کاٹھ منڈو دا ٹور پروگرام بنایا جو دس دن داسی۔ ایہہ سبھ

توں مشکل ٹور ثابت ہو یا کیونکہ ستمبر دے مہینے بہار پرانت وچ ہڑھ آئے ہوئے سن اُتے اودھر
 جے پرکاش دامور چہ وی بہارتوں ہی چل رہی سی۔ پٹنا تک تاں ٹھیک ٹھاک پہنچ گئے پرنتو اوس توں
 اگے سفر بہت جو کھم بھریا سدھ ہو یا۔ رلدے۔ کھلدے اسیں ادھی رات نوں نپال دے بارڈر
 بیر گنج جا پہنچے۔ اوتھوں بس تے سوار ہو کے بارہاں گھنٹے دے سفر بعد کاٹھ منڈ و پہنچ گئے۔ ہمالہ
 پر بت دیاں وادیاں دا اندمان کے اسیں پٹنا صاحب دے درشناں لئی چالے پادتے۔ و دیارتھی
 خرچیلے تاں ہندے ہی ہن، کاٹھ منڈ و دی شاپنگ نے سبھ نوں تنکیاں کردتا۔ رہندی کھو ہندی کسر
 رکھسول بارڈر تے پولیس تے کسٹم والیاں نے پوری کردتی۔ مینوں بھارت دے بے ایمان تنتر دا
 پہلاں ہی تجربہ سی پرنتو اوتھے تاں حد ہی ہو گئی۔ ساڈے گروپ دی تلاشی پٹنا تک جاری رہی تے
 شتری تے تاش اُپروی ڈیوٹی بھرنی پئی جاں وڈھی دے کے کھہڑا چھڈایا۔ میرے نال سوہن لال
 قول کھوج و دیارتھی وی ٹور وچ شامل سی۔ ساڈے لئی ایہہ ٹور اسیں کر کے لاہے وند ثابت ہو یا
 کیونکہ اسیں اپنی کھوج لئی ہمالیہ پر بت دے سیمپل اکٹھے کیتے جس توں اوس پر بت لڑی دی آیو
 نزدھارت کرن وچ مدد مل گئی۔ ساڈے گروپ وچ بہتے کامریڈ و دیارتھی سن۔ اوہ پٹنے گردوارے
 وچ رہن نوں تیار نہیں سن پرنتو جدوں کامریڈ کاٹھ منڈ و توں ننگ ہو کے مڑے تاں گردوارے دی
 مفت رہائش تے لنگر دا پورا پورا لالابھ حاصل کرن لئی تیار ہو گئے۔ اسیں پٹنا یونیورسٹی وی گئے تے
 کامریڈاں نے جیپر کاش دے سہیوگی و دیارتھیاں نال بحث وی کیتی۔ ایہناں ٹور پر وگرا ماں وچ
 مینوں و دیارتھیاں دیاں منو بھاواں نوں سمجھن دا چنگا موقع مل جاندا۔ میں ہمیشاں پینڈو
 و دیارتھیاں دی بھلائی لوچدار ہیا ہاں کیونکہ میں اوس جیون دا سنتاپ آپ ہنڈایا ہے۔

پنجابی یونیورسٹی دے چودھاں سال میرے جیون دے اہم منے جاسکدے ہن۔
 میری شادی پٹیا لے رہندیاں ہوئی تے ساڈے پر یوار وچ تن پتر وی اوتھے ہی جسے۔ میری
 ڈاکٹریٹ دی پڑھائی تے و دیشاں دے دورے وی اوسے سمیں دوران شروع ہوئے۔ سبھ توں
 وڈی پراپتی پنجابی ماں بولی دی جھولی وچ چھ پستکاں و گیان تے اک و گیان اُتے سکھ دھرم دے

سمیل اُپراو سے سمیس دوران لکھیاں گئیاں۔ میری کھوج دی دشابھائیں بدل گئی سی پرتو اوس دے
 مڈھلے قدم او سے یونیورسٹی وچ ہی پٹے گئے۔ میرے ماتا جی امرت ویلے اُٹھ کے اشناں کریا
 کردے سن اُتے اک گھنٹہ بانی دانت نیم پاٹھ کردے۔ اوہناں دی سہولت لئی گھر وچ سری گورو
 گرنٹھ صاحب دی بیڑ لیا ندی گئی جس دا ہر روز پرکاش کیتا جاندا۔ میں وی ایس شبھ کارج وچ شامل
 ہو جاندا۔

گورو گرنٹھ صاحب دا سہج پاٹھ شروع کر کے بانی وچوں وکھ وکھ وشیاں اُپر شبد چون
 شروع کیتی۔ اداہرن لئی ہوئے بارے تکاں اُتے من تے 'نام' بارے شبد ٹوکاں ڈاڑی وچ لکھ
 لیندا۔ گورونانک آشرم دے گیانی نرنجن سنگھ میرے بہت ہی چہیتے بن گئے سن۔ کئی وار سویرے تن
 جاں چارو جے اوہناں دے آشرم ست سنگ لئی پہنچ جاندا۔ جدوں ٹوہڑا صاحب پہلی وار شرومنی
 گرو دوارہ پر بندھک کمیٹی دے پردھان بن کے گورونانک آشرم پدھارے تاں سٹیج سیکٹری دی
 ڈیوٹی میرے ذمے سی۔ میں کیہا پڑھے لکھے سجناں نوں گرو دوارہ پر بندھک بناؤ۔ ٹوہڑا صاحب
 کہن لگے گر نام سنگھ گریوال نوں مکھ منتری بنایا سی۔ اوہ ساڈا ساتھ چھڈ کے کانگرس دا جھولی چک
 بن گیا ہے۔ کہن دا بھاؤ سی کہ پڑھے لکھے سکھ وی وکاؤ برتی دا شکار ہو جاندا ہے۔

جون 1975 وچ ایمر جنسی لگی سی۔ میں اوس دن دہلی یونیورسٹی وچ کھوج دا کم کرن گیا
 ہو یا ساں۔ حالات کسے کرفیوتوں گھٹ نہیں سن۔ اکالی دل نے ایمر جنسی ورو دھ مورچہ لگا دتا۔
 یونیورسٹیاں وچ ادھیا پک تے ودیا رتھی چونناں بند ہو گئیاں۔ اک سیمینار ایمر جنسی دے حق وچ
 کروایا گیا۔ سورن سنگھ کیندری وزیر اندرا گاندھی دے حق وچ بولن آیا۔ بھاشن توں بعد قانون
 و بھاگ دی اک بی بی و دیارتھن نے اجیہی جھنڈ کیتی کہ سورن سنگھ نوں جواب دینا اوکھا ہو گیا۔ سن
 1977 وچ جدوں ایمر جنسی بعد چونناں ہوئیاں تاں جتھیدار ٹوہڑا جنتا پارٹی دے ٹکٹ اُپر چون لڑن
 لئی پٹیا لے توں امیدوار بن گئے۔ یونیورسٹی دے سکھ بدھی جیوی فورم نے میٹنگ کر کے ٹوہڑا

صاحب دی مدد کرن لئی فیصلہ کیتا۔ اسیں پہلاں یونیورسٹی کیمپس وچ اک میٹنگ دا پر بندھ کیتا
 پرنٹو اپ۔ کلپتی جی دی اجازت نہ ملی جس کر کے ایہہ میٹنگ لاگلے پنڈ شیخوپورا وچ کرنی پئی۔
 کیونکہ کلپتی اوہدے ورودھ سن جس کر کے مساں چھست ادھیا پک ہی شامل ہوئے۔ پروفیسر
 سوائی سنگھ پردھان سن پرنٹو سٹیز سیکٹری داکم مینوں سوچیا گیا۔ ادھیا پک تاں نہیں پہنچے پرنٹو پنڈ
 دے لوکاں دا ہجوم پہنچ گیا جو ٹوہڑا صاحب دے حق وچ نعرے لگا رہے سن۔ سانوں تسلی ہو گئی کہ
 ساڈی کوشش ازائیں نہیں گئی۔ دوٹاں پین والے دن میں نہنگ بلونت سنگھ نوں نال لے کے راپر،
 ازور اُتے سنورادی پنڈاں وچ گیڑا لایا اُتے چون مہم تیز کیتی۔ چونناں توں بعد جت ٹوہڑا
 صاحب دی ہوئی پرنٹو میں کسے ساروہ وچ شامل نہیں ہويا۔ جو ٹوہڑا صاحب دے ورودھی اُتے
 چا پلوس قسم دے لوک سن اوہ سیاسی لاہالین خاطر نال جار لے۔ میرے جیون وچ ایہہ آخری واری
 کہ کسے لیڈر دی چون مہم وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیا ہووے۔ میں ایہہ کسے سیاسی لاہے خاطر نہیں
 سی کیتا بلکہ لوک تنزدی آڑ وچ منکھی ادھیکاراں دی بحالی دے حق وچ لڑن لئی۔

میرے لئی جیون پھلاں دی بیج کدے وی نہیں رہیا۔ سخت محنت کرن دی عادت سکول
 دے دور وچ ہی پے گئی۔ پنجابی یونیورسٹی دا جیون خوشی بھریا بیت رہیا سی۔ اک دن الپہر پنڈ دا
 پٹواری آ بہوڑیا کہ ساڈی جدی زمین میرے بھراواں نے وچ دتی ہے اُتے میرے حصے دی
 ڈھیری وی وک گئی ہے۔ پٹواری نوں خوش کرن لئی پیسے گھٹ ملے سن جس کر کے اوہنے پول کھولھ
 دتی۔ پہلاں نانی دا قتل اُتے دس سال دا سنتاپ میں بھگت چکا ساں۔ ہن اک نویں مصیبت ہو
 آن پئی۔ میری ماں نے اوہدا بہت برا منایا۔ مینوں ایہہ خبر تاں مل گئی کہ میری جگہ کسے ہو رہندے
 نوں ہر دیوسنگھ بنا کے رجسٹری کروائی گئی ہے پرنٹو ایہہ پتہ لگاؤ ناسی کہ اوہ کون بھلا پرش ہے جس
 نے میرے نال 420 کیتی۔ نا بھے دی کچھری وچ سیشن بج دے کیس کیتا تاں کئی بھید کھلھے۔
 اوہدے مکھ دوشی تاں میرے اپنے بھرا ہی سن جہاں نے میرے نال دغا کمایا سی۔ دراصل جدوں
 میں پیرس چلا گیا تاں اوہ گونداں گندن لگے کہ میں کیہڑا واپس پرتنا ہے۔ میرے باپ نوں گھیر کے

اپنی تے میری ڈھیری داسودا کر لیا۔ میری کھانا پوری لئی اپنے اک ساتھی نوں چوکھی رقم دے کے کچھری وچ میری جگہ بھگتا لیا آتے جھوٹھے دستخط وی کروائے۔

جدوں مقدمہ چلیا تاں جج سنے سارے افسرتے پولیس دے کارندے وی کانے کیتے ہوئے لگ رہے سن۔ نانھے دی کچھری وچ اسپس کیس ہار گئے۔ پٹیا لے اپیل کیتی تاں اوتھے وی کم نہ بنیا۔ ہار کے چنڈی گڑھ ہائی کورٹ دادروازہ جا کھڑکایا۔ اپنے پرانے وکیل ٹیہل سنگھ مانگٹ نوں کیس دی پیروی کرن لئی منالیا۔ اوہ کہن لگے کہ دیوانی دعویٰ عمراں بھر چلدا رہندا ہے۔ زمین وک چکی ہے جیکر راضی نامہ ہو جاوے تاں بہتر ہوویگا۔ میں کیونکہ فوجداری دا کیس وی دائر کیتا ہو یا سی جس کر کے پولیس 420 دی دھارا ایٹھ کاروائی کر رہی سی۔ میری جگہ دستخط کرن والے نوں پولیس نے پکڑ لیا پر نتو میرے بھراواں نے اوہدی ضمانت کروادتی۔ کجھ رشتے دار وچ پے گئے تے اسپس ایہہ فیصلہ کیتا کہ میرے حصے دی زمین ونڈے بندی رقم مینوں دتی جاوے۔ پوتے پتر وچکار اقرار نامہ لکھیا گیا جس دیاں شرطیں پڑھ کے ہاساوی آؤندا ہے تے روناوی۔ پودا اپنے پتر لئی موہ بھنگ کوں ہو جاندا ہے، بھراواں دا شریکیدار بن جانا آتے سماجک رشتیاں دا پدارتھوادی یگ وچ تڑک جانا اک سبھاوک پر کریا بن گئی جا پدی ہے۔ میرے لئی ایہہ مصیبت داسماں سی جو ٹل گیا۔ پنجابی یونیورسٹی دے دو پروفیسراں نے میری پوری مدد کیتی، پرکاش سنگھ جموں تاں امریکہ جاوسیا ہے اتے پروفیسر گورپال سنگھ ریٹائر ہو کے پٹیا لے ہی رہندا ہے۔ میرے پر یواردی ایس گھنونی گھٹنا نوں سمجھن لئی کجھ انتظار کرنا پویگا آتے اوہدے پچھو کڑ وچ کیہ کارن سن، ادھیائے 5 وچ 'میرے پر یواردی کتھا۔ وارتا' توں سہشتی کرن مل جاویگا۔

گورونانک دیو یونیورسٹی دے تینی سال

(1979-2002)

جیون داسبھتوں لمباسماں میں امرتسر دی گورونانک دیو یونیورسٹی وچ گزاریا۔ 10 جولائی 1979 نوں یونیورسٹی دی نوکری لئی حاضر ہویا آتے 30 جون 2002 دے دن سیوا مکت ہو گیا۔ گورونانک دیو یونیورسٹی وچ جان دی کہانی وی دلچسپ ہے۔ پیرس توں واپسی اُپرنت منے امرتسر گیا آتے یونیورسٹی دے اپ۔ کلپتی بٹن سنگھ سمندری نوں جا ملیا۔ اوہناں نے مینوں کوئی بانہہ نہ پھڑائی۔ 1974 وچ جدوں پروفیسر دی نوکری نکلی تاں منے درخواست دے دتی۔ گوروتیج بہادر خالصہ کالج دہلی وچ انٹرویو ہوئی۔ بھوتک وگیان دے ماہر پروفیسر رئیس احمد نے سوال کچھے۔ جدوں اپ۔ کلپتی جی دی واری آئی تاں اوہ کہن لگے کہ پوڑی دے پہلے ڈنڈے توں سدھا اُپر لے ڈنڈے تے کوں جاسکدے ہو؟ منے مطلب سمجھ گیا کہ میں ابے پٹیا لے یونیورسٹی لکچرار لگا ہویا ہاں، ریڈر بنے بغیر پروفیسر کوں بن سکدا ہاں۔ اوس ویلے میری عمر 33 سال سی آتے پروفیسر عام کر کے چالھی توں پنجاہ سال دی عمر دے ہویا کر دے سن۔ جنوری 1975 وچ میں پٹیا لے ریڈر چنیا گیا جس کر کے پوڑی دے دوسرے ڈنڈے اُپر چلا گیا ساں۔ میرے اک درجن دے قریب کھوج پرچے وی چھپ چکے سن۔ مینوں سوہ ملی کہ گورونانک دیو یونیورسٹی بھوتک وگیان دے پروفیسر لئی امریکہ توں کسے وگیانی نوں سدا پتر بھیج چکے ہن۔ 1978 تک بھوتک وگیان دا محکمہ چالونہ ہویا۔ شاید امریکہ دا وگیانی امرتسر آؤن لئی تیار نہیں سی۔ جون 1979 وچ پروفیسر دی آسامی دا اشتہار ویکھ کے میں اپنی عرضی بھیج دتی۔

22 جون 1979 نوں انٹرویو لئی سدیا گیا۔ منے گرمی دیاں چھٹیاں ہون کر کے ہمیر پر (ہما چل) ریڈان گیس دے اتسرجن نوں ماپن لئی پلاسٹک ڈیٹیکٹر لگاؤن گیا ہو یا سی۔ پروفیسر سرجیت سنگھ سندھو جو پنجابی یونیورسٹی پٹیالے توں امرتسر کیمسٹری و بھاگ دے مکھی بن کے گئے سن اتے ہن۔ ڈین سائنس فیکلٹی دی اپادھی تے سسٹو بھت سن، اچن چیت میرے گھر پٹیالے پہنچے۔ میں تاں گھر نہ ملیا پرنتو میرے ماتا جی نوں کہہ گئے کہ مینوں انٹرویو تے حاضر ہونا چاہیدا ہے۔ میں کجھ حیران وی ہو یا کہ پٹیالے میں اتے سندھو صاحب پوٹا دے دو روڈھی گروپاں وچ رہے ساں۔ اوہ کویں مینوں بلاوہ دے سکدے سن؟ خیر سدا پروان کر کے میں انٹرویو تے پہنچ گیا پرنتو میری چون نہ ہوئی۔ پروفیسر عبدالسلام جو او سے سال نوبل پرسکار جیتو وی بن گئے میرے لئی سفارشی چٹھی بھیج چکے سن۔ سندھو صاحب کہن لگے کہ اپ۔ کلپتی نے اوہ چٹھی ماہراں اگے رکھی ہی نہیں سی۔ اوہ میری مدد کرنا چاہندے سن پرنتو کامیاب نہ ہوئے۔ 30 جون نوں ریڈر دی انٹرویو رکھی ہوئی سی۔ مینوں ساریاں نے کہا کہ میں اوس نوکری لئی انٹرویو دیواں اتے چون لازمی ہوو گی کیونکہ میں پہلاں ہی پٹیالے اوس پوسٹ تے چار سال توں کم کر رہیا ساں۔ 30 جون نوں میری چون ریڈر لئی ہو گئی اتے میں دو چتی وچ اوس نوں پروان کر لیا۔

پٹیالے پہنچ کے میں پنجابی یونیورسٹی دے اپ۔ کلپتی امریک سنگھ نوں ملیا۔ اوہ کہن لگے کہ اتھے میری واری نہیں آوئی چنگا ہووے کہ میں امرتسر چلا جاواں۔ او سے دن ہی میری چھٹی دی عرضی منظور کردتی کیونکہ پروفیسر کلجیت سنگھ سدھو نے صلاح دتی کہ منے تن سال دی چھٹی لے کے چلا جاواں۔ جیکر پروفیسر شپ مل گئی تاں واہ بھلا، نہیں تاں پٹیالے واپس پرت سکد اہاں۔ 10 جولائی 1979 نوں میں گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر جا حاضر ہو یا۔ ڈپٹی رجسٹرار درشن سنگھ کول گیا تاں اوہ بڑے تپاک نال ملے۔ میری جاننگ رپورٹ رجسٹرار نوں بھیجی گئی اتے میرے دفتر بارے دسیا گیا۔ فلحال میرا دفتر کیمسٹری و بھاگ وچ سی کیونکہ بھوتک و گیان و بھاگ دی بلڈنگ رجسٹرار دفتر دے قبضے وچ سی۔ اپ۔ کلپتی پروفیسر کرم سنگھ گل نے بھروسہ دوایا کہ و بھاگ

دیاں لوڑاں نوں مکھ رکھدے ہوئے کجھ کمرے مینوں مل جان گے۔ بی. ایس. سی (آنرز) دے داخلے لئی اشتہار تیار کر کے اپ۔ کلپتی دی منظوری لئی بھیجا۔ 25 دیاں تھیاں دی کلاس دا پرستار رکھیا گیا پرنٹو اپ۔ کلپتی جی نے 15 ہی منظور کیتے۔

جولائی دے اخیر تک بی. ایس. سی. (آنرز) دی کلاس شروع ہو گئی۔ اک ہفتے توں بعد میرا دفتر بھوتک و گیان و بھاگ دی بلڈنگ وچ آ گیا۔ میری پہلی جھڑپ و بھاگی کلرک نال ہوئی۔ اوہ دفتر وچ لک چھپ کے سگرٹ پیندا سی اتے اوہدے کولوں ہمیشاں بدبو آؤندی رہندی سی۔ اک دن کہن لگانویں و بھاگی مکھیاں نوں دفتری کم دا کوئی تجربہ نہیں ہندا، چنگا ہووے کہ میں اوس توں ٹرینگ لے لواں۔ پتہ نہیں مینوں کیوں اینا غصہ آیا کہ میں اوس نوں ترنت دفعہ ہو جان لئی کہہ دتا۔ میرے پاس سٹینو-ٹائپسٹ نہیں سی جس کر کے اوس بد بخت کلرک نال ہر روز متھا مارنا پیندا۔ اک دن میری چٹھی واپس آئی جو اسٹریا بھیجی گئی سی۔ اوس اپراڈریس ٹھیک لکھ کے پٹھاں ضلع سنگرور لکھیا سی۔ میں فراگ بگولا ہو یا۔ ہار کے درشن سنگھ ہوراں نوں بینتی کیتی اتے اوس منحوس کلرک توں کھہڑا چھڈایا۔ ایہہ میرے لئی پہلا سبق سی کہ دفتر دا سہانک عملہ سلجھیا ہونا چاہیدا ہے ورنہ و بھاگ دے مکھی دانک وچ دم کر دیندے ہن۔

ادھیاپن کارج اگست وچ شروع ہو گیا۔ اسیں بھوتک و گیان و بھاگ وچ پنچ ادھیاپک ساں، دو پرانے اتے تن نویں جو 1979 وچ بھرتی کیتے گئے۔ مینوں کاہل سی کہ و بھاگ نوں تیز گتی نال اساریا جاوے کیونکہ دس سال دی دیری نال کھلھیا ہے۔ پرویکشالا دا سامان 31 مارچ 1980 توں پہلاں خریدنا ضروری سی نہیں تاں یو. جی. سی دی ساری گرانٹ واپس موڑنی پنی سی۔ میں اپنے سپرنٹنڈنٹ و وپین حق دی مدد نال ساریاں لٹاں تیار کیتیاں۔ ایہہ لیکھا شا کھاتوں ہو کے، آڈٹ و بھاگ دی پروانگی توں بعد، رجسٹرار اتے اپ۔ کلپتی دی منظوری لئی بھیجاں گئیاں۔ مینوں نہیں سی پتہ کہ نوکر شاہی لال فیتے دی درورتوں کوں اتے کس حد تک کردی ہے۔ پیرس وچ تاں اپنے پروفیسر دی سدھی منظوری نال سبھ کجھ خرید لینداساں۔ پرنٹو

اتھے تاں آواہی اوتیا ہے۔ نو کر شاہی دی شکتی دا احساس ہونا شروع ہو یا جس کر کے میری طبیعت ہو ر چڑ چڑی ہو گئی۔ جو کم دناں وچ کرنا لوچدا ساں اوہ ہفتیاں اتے مہینیاں دی دیری نال ہو رہیا سی۔ اپ۔ کلپتی نوں ہتھیرا سمجھایا کہ مینوں کاہلی ہے۔ اوس اُپر اُلٹا اثر ہو یا اتے اک کمیٹی دا گٹھن کیتا گیا جو مینوں خرید و فروخت لئی چیک کر یا کرے گی۔ کمیٹی دے دو ممبر بھوتک و گیانی سن، اوہ اڑکا تاں گھٹ ہی ڈاؤندے پرتو مینوں تاڑنا ضرور کر دے رہندے کہ اپ۔ کلپتی ارتھ۔ شاستر و گیانی اتے کنجوس قسم دا بندہ ہے۔ ہار کے جدوں منظوری آئی تاں 30 مارچ دادن سی۔ میں اپنے ساتھی من موہن گپتا نوں راتو رات جے پور بھیجا اتے اوہ پرویکشالا دا سامان خرید کے 31 مارچ تک امرتسر پہنچ گیا، نہیں تاں ساڈی ساری گرانٹ ہی وار تھ واپس ہو جانی سی۔

پنجابی یونیورسٹی دے بہتے ادھیا پک ملوئی سن پرتو امرتسر پہنچ کے میرا واہ ماجھے دے بھاؤاں نال پیا۔ ایہہ لوک انگریزی راج دے باشندے رہے سن جس کر کے اگانہہ ودھواتے تیز طرار ہو گئے سن۔ جس دن امرتسر منے اپنی حاضری رپورٹ دے رہیا ساں تاں ڈاکٹر سر جندر سنگھ کیمسٹری والے نال میل ہو گیا۔ ویکھنی چاکھنی نوں چنگا گرسکھ جا پدا سی۔ اوہدے سدے نوں پروان کر کے میں دوپہر دا بھوجن اوس دے گھر کھان چلا گیا۔ بھولے بھاء گل بات وچ میں دس دتا کہ مینوں تن انکریمینٹ ملے ہن اتے کیمپس وچ گھر دی سہولت وی مل گئی ہے جو کہ ودھیرے کر کے ہر وبھاگ دے مکھی نوں دتی جاندی سی۔ سر جندر سنگھ ادھیا پک یونین دا سیکٹری سی۔ اوس نے ترنت اپنے پردھان اتے کجھ ہو ر کامریڈ ساتھیاں نوں ایہہ خبر پہنچا دتی۔ اگلے دن سویر سار اپ۔ کلپتی دے دفتر اگے دھرنا لگ گیا تاں ڈین پروفیسر جندر سنگھ سندھو نے مینوں بلا بھیجا۔ میں ساری وارتا سنائی تاں اوہ کہن لگے کہ ہن مینوں کیمپس تے گھر ملنا مشکل ہوویگا کیونکہ سر جندر سنگھ اتے اوس دے ساتھی میری ایس سہولت دے ورو دھ ہن۔ تن مہینے اپنے پر یوار نال گیسٹ ہاؤس دے اک کمرے وچ گزارے اتے پھر سنڈیکیٹ دی منظوری نال گھر ملیا۔ ایہہ میرا پہلا تجربہ سی کہ پرکھے بغیر کسے اُپر بھروسہ کرنا ٹھیک نہیں اتے کامریڈ وشواس گھات کرن توں گریز نہیں

کردے۔

جولائی 1980 وچ پنجاب کھیتی باڑی یونیورسٹی وچ مینوں پروفیسر دی پوسٹ لئی چنیا گیا۔ میں جانا تاں نہیں چاہندا سی پرنتو اوہدا ایہہ فائدہ ہویا کہ امرتسر یونیورسٹی دے اپ-کلپتی نے میری خاطر اتھے وی پوسٹ دا اشتہار دے دتا۔ جدوں دسمبر 1980 نوں پروفیسر دی آسامی لئی انٹرویو ہوئی تاں میرے مقابلے وچ 16 امیدوار حاضر سن جنہاں وچ پنج تاں پہلاں ہی پروفیسر لگے ہوئے سن۔ مقابلہ بہت کڑا سی پرنتو میری انٹرویو بہت اچھی ہوئی سی۔ ڈین نے دسیا کہ پروفیسر مازومدار جو دہلی یونیورسٹی توں ایکسپرٹ بن کے آئے سن، میرے لئی ترنت رائے دے دتی سی کہ ایہہ سبھ توں یوگ امیدوار ہے۔ سو میری گورونانک دیو یونیورسٹی وچ ٹکے رہن دی تمنا پوری ہون جا رہی سی۔

1981 وچ اسیں ایم. ایس. سی اتے ایم. فل دے کورس وی شروع کر لئے۔ میں ڈین سائنس فیکلٹی بن گیا جس کر کے سنڈیکیٹ اتے سینیت دی ممبری وی پراپت ہو گئی۔ یونیورسٹی وچ میں سبھ توں گھٹ عمر دا پروفیسر بن گیا ساں۔ جدوں میرے استاد پروفیسر پیارا سنگھ گل ملے تاں کہن لگے کہ میرے پروفیسر اتے مکھی بن نال کشمیر توں کلیانی یونیورسٹی (پچھمی بنگال) تک اک درجن دے قریب یونیورسٹیاں وچ علیگڑھ مسلم یونیورسٹی دے پڑھے ہوئے پروفیسر بھوتک وگیان و بھاگاں دی واگڈورسنجھال رہے ہن۔ اوہ ہمیشاں پریرنا دیندے سن کہ ادھیاپکاں دی چون میرٹ دے ادھار اُپر کیتی جانی چاہیدی ہے۔ 1981 توں 1983 تک اسیں پنج توں اٹھ ادھیاپک ہو گئے ساں۔ و بھاگ وچ دو بنگالی ادھیاپک سن جو سبھ توں ودھ ہرمن پیارے بن گئے۔ ودیا رتھی چنگے ادھیاپک دی قدر کردے ہن۔ 1984 توں پہلاں ہی امرتسر اتے پنجاب دے حالات وگڑنے شروع ہو گئے سن۔ جدوں 1984 وچ انٹرویو رکھی تاں کوئی وی امرتسر آؤن نوں تیار نہ ہویا۔ ڈاکٹر چاٹو پدھاء اتے ڈاکٹر ایتا بھ سنہا امرتسر چھڈ کے ہور یونیورسٹیاں وچ چلے گئے جس نال سدھائیک بھوتک وگیان دی پڑھائی ڈاؤنڈول ہو گئی۔ میں علیگڑھ، بمبے اتے ہور

ترجمہ: سامانہ شہردیاں حدان توں لے کے لاہور تک، اچھی عمارت کتے وی جیویں دی قصور وچ اے۔

کھوج کیندراں نوں پہنچ کیتی پرنتو سرکھیا دی حالت نازک بنی ہون کر کے کوئی وی ساڈی یونیورسٹی وچ آؤن نوں راضی نہیں ہويا۔ سو 1984 توں بعد ادھیاپکاں دی جو بھرتی ہوئی اوہ پنجاب دیاں یونیورسٹیاں جاں او تھوں دے لوکل ادھیاپکاں وچوں ہی کرنی پئی۔ ساڈے اپنے کھوج و دیارتھی وی پی. ایچ. ڈی کر چکے سن۔ مجبوری وس مینوں اتے بعد دے وبھاگی مکھیاں نوں اپنے ہی کھوج و دیارتھی رکھنے پے رہے سن۔ اوس نال ادھیاپن کارج وچ ترٹیاں آؤنیاں سبھاوک ہی سن۔

وبھاگ دے مکھی دی ڈیوٹی کردیاں اپ۔ کلپتی جی نے مینوں کئی ہور کم وی سونپ رکھے سن۔ کیمپس دارقبہ 300 ایکڑ دے قریب سی۔ اک سوا ایکڑ اکادمک کھیتر لئی راکھواں سی اتے 200 ایکڑ اُپر کھیتی داکم ہور ہیا سی۔ پنجابی یونیورسٹی دارقبہ بہت گھٹ سی پرنتو اتھے وی میں کھیتی باڑی دا انچارج ساں۔ سومیرے پچھلے تجربے دی بنا تے دو سال میں کیمپس دے فارم دی دیکھ رکھ کیتی۔ یونیورسٹی دے اساری وبھاگ وچ جیکر کوئی گھپلا ہو جاندا تاں پڑتالیا کھیٹی دی چودھر مینوں مل جاندی۔ میری امان داری دی دھانک پے گئی پرنتو میرے ورودھیاں دی گنتی وچ وی وادھا ہونا شروع ہو گیا۔ 1984 دے سال دوران کیمپس وچ لٹمارا تے کتلیئم دیاں گھٹناواں وی واپریاں۔ ایہہ سلسلہ 1990 تک چلدا رہیا۔ جدوں میں اکادمک معاملے اتے و دیارتھی بھلائی داڈین بن گیا تاں میری نیند حرام ہو جاندی۔ کئی وار پولیس دی حراست وچوں و دیارتھیاں نوں چھڈان جانا پیندا۔ میرے گھر دا گھراؤ ہو جاندا اتے مردابا ددے نعرے وی لگدے۔ اک وار تاں کیمپس گیٹ تے گولی چل گئی۔ کوئی زخمی تاں نہیں سی ہويا پرنتو بھوترے ہوئے و دیارتھیاں نے میرے دفتر اتے ہلا بول دتا۔ اک نے میری پگت اچھال دتی۔ اخباراں وچ اوس حملے دیاں خبراں چھپیاں۔ میری سرکھیائی دو گارڈ تعینات کردتے گئے۔ ایس طرحاں لگے کہ میں قید بھگت رہیا ہاں۔ دو دن بعد میں رجسٹرار موہن سنگھ جوہل نوں کہہ کے اپنی سرکھیا توں کھہڑا چھڈا لیا۔ خالصتائیاں دیاں سفارشاں لے کے کئی و دیارتھی آؤندے پرنتو میں اپنی جان دی پرواہ کیتے بغیر ایہناں دیاں غلط منگاں نوں ٹھکرا دیندا۔ دکھ ایس گل دا ہندا جدوں ایہہ و دیارتھی رجسٹرار دفتر اتے

اپ۔ کلپتی توں وی اپنیاں نا جائز منگاں منوا کے میرے اُپر ٹکوراں کسدے۔

1981 توں 2002 تک میرے ودیشی دورے چلدے رہے۔ ودھیرے کر کے کانفرنساں دے سدے اُپر جانا پیندا سی جاں فرانتر۔ راشٹری سدھائٹک بھوتک وگیان کیندر دے کورساں وچ شمولیت لئی جو اٹلی دے شہر تریستے وچ ستھت ہے۔ 1981 وچ او سے کیندر ولوں چار ہفتے دا کورس نتھیا گلی (پاکستان) وچ رکھیا گیا جس وچ عبدالسلام دے دو ساتھی نوبل پرسکار جیتو بھوتک وگیانی شامل ہوئے۔ میں جاندا ہو یا اپنے فرانسیسی متر پروفیسر جان ماری لا پھوں دے گھر لاہور ٹھہریا تے واپسی تے اپنا جدی پشتی گھر کامونکے منڈی (گجراں والہ) ویکھ کے آیا۔ لاہور پرت کے اپنے پیرس دے دوست اسلم اصغر دے گھر دو دن رکیا۔ اوس دی کار وچ نکانہ صاحب دے درشن کیتے اتے اوہ مینوں واہگہ بارڈر اُپر چھڈ کے چلا گیا۔ 1983 توں اٹلی اتے یورپ دے کئی ہور دیشاں دا گیڑا لکیا۔ میریاں یا تراواں دے لیکھ اخباراں وچ نرنتر چھپدے رہندے سن۔ ہر بھجن ہلواروی جو پنجابی ٹریبون دے ایڈیٹر سن، میرے پریرنا سروت بن گئے اتے اوہناں دی رائے انوسار میں یا تراواں دے لیکھ تن پستکاں دی لٹری وچ چھپوادتے ہن۔

بھوتک وگیان و بھاگ دیری نال شروع ہو یا سی۔ کھوج سہولتاں دی گھاٹ پوری کرن لئی کھوج پروجیکٹ لکھے گئے اتے کیندری سرکار دے سائنس اتے ٹیکنالوجی و بھاگ توں گرانٹاں حاصل کیتیاں۔ بھچالاں دی کھوج لئی اسی لکھ دی گرانٹ ملی۔ 1984 وچ اسیں ریڈان گیس دی ریکارڈنگ یونیورسٹی کیمپس توں شروع کیتی اتے ہولی ہولی ایس کھوج دا دائرہ ہما چل پردیش دی کانگڑا وادی تک پھیل گیا۔ پالمپر کھیتی باڑی یونیورسٹی اندر ساڈا مکھ ریکارڈنگ سٹیشن ہو یا کردا سی۔ بلجندر سنگھ رندھاوا اوس سٹیشن نوں چالو کرن والا پہلا کھوج ودیارتھی سی۔ بعد وچ انند شرما اتے وویک والیا وی اوسے پروجیکٹ ادھین کم کردے رہے۔ پروجیکٹ ہما چل پردیش وچ ہون کر کے اسیں اوتھوں دے کھوجیاں نوں پہل دے ادھارتے لیا کردے ساں۔

پالمپر دے پاس اندر ریٹا سو بھاسنگھ آرٹسٹ دا ٹکانا سی۔ میں پر یوار سمیت کئی وارا اوہناں

دے درشن کیتے۔ میرا ارادہ سی کہ اندر ریٹا وادی وچ ریٹائر ہو کے رہائش کر لئی جاوے پر نتو ہما چل پردیش دی سرکار صوبے توں باہر لے لوکاں نوں زمین اتے مکان خریدن دی اجازت نہیں دیندی۔ ریٹائر ہون بعد اسیں موہالی گھر خرید لیا اتے اندر بیٹے و سن داسپنا تیاگ دتا۔

امر تسر دی نوکری دوران کئی گھنٹاواں واپریاں جو میرے جیون نوں پر بھاوت کرن والیاں سن۔ 1984 وچ اپریشن نیلا تارہ ساری سکھ قوم نوں جھنجوڑ کے رکھ گیا۔ میں کیمپس وچ ہون کر کے اوس دے سدھے پر بھاؤ توں بچیا رہیا پر نتو بھاوک پدھر اپر اوس ورتارے نوں محسوس کیتا۔ 1992 وچ میرے ماتا جی چلانا کر گئے۔ رات ستیاں ہو یاد دل دادورہ پیا اتے سویرے پتہ لگا کہ اوہ ایس دنیا توں کوچ کر گئے سن۔ وبھاگ دے کماں وچ میں ہو ر مصروف رہن لگت پیا تاں کہ ماں دے وچھوڑے دادرد بھلا سکاں۔ کیمپس وچ میرے پاس اے۔ ٹائیپ گھر ملیا سی، اپنے تئاں پتراں دی شادی اوسے گھر وچ کیتی۔ سویرا تے شام سیر کرن لئی کیمپس دی صاف ستھری فضا وچ رہنا اک ورثا بت ہو رہیا سی۔ وبھاگ دے کجھ ادھیا پک میرے ورودھ گروپ بنائی بیٹھے سن۔ اپ۔ کلپتی وی ایہناں نوں شہہ دیندے سن تاں کہ میری آپ۔ ہدری طبیعت نوں کنٹرول کیتا جاوے۔ میں شروع توں ہی آزاد سبھا داما لک رہیا ہاں۔ چا پلوسی کرنی تے کرواؤنی میری طبیعت دا کدے حصہ نہیں بنی۔ اک ادھیا پک جوانی چا پلوس سی میرے بھیت اپ۔ کلپتی نوں دیندا اتے میرے خلاف چگلیاں کردار ہندا۔ ایہتھوں تک کہ کئی وار و دیارتھیاں نوں چکت کے میرے خلاف شکایت وی کروا دیندا۔ میں زندگی وچ ماڑے بندیاں نال کدے سمجھوتہ نہیں کیتا چاہے اوہ میرے اپنے ہون جاں بیگانے۔

تینئی سال دی لمی نوکری بعد میں جون 2002 وچ ریٹائر ہو کے موہالی اپنے خریدے ہوئے گھر وچ آوسیا۔ پٹیا لے میرا گھر کسے پلسیے نے دب لیا سی۔ اوس گھر نوں وپچنا پیا اتے جو ہو ر رقم ریٹائر منٹ بعد ملی، اوس نوں پا کے چالھی لکھ داسندر مکان خرید لیا۔ میرے تن پتر 2002 تک و دیش پہنچ چکے سن۔ سوساڈے دوواں میاں بیوی لئی ایہہ ساڈیاں لوڑاں توں ودھیک ہے۔

كدے كدائیں امرتسر دا گيڑا لگدا ہے۔ ہر مندر دے درشن ہو جان دے، ہن اتے كيمپس وچ
پرانيں ياداں تازياں كر كے من نون سكون ملدا ہے۔ جو بوٹا 1979 وچ لگيا سی، 2016 وچ اوہ
اك بھاری بھركم برچھ بن چكا ہے۔ بھوتك وگيان و بھاگ بلندياں نون چھوہ رہيا ہے۔

— ❧ —

میرے پر یواردی کتھا - وارتا

منکھ اک سماجک پرانی ہے تے پر یواردی سماج دی اک اہم کڑی ہے۔ میرے پر یواردی جیون وچ اُتر اچڑھا نہیں بلکہ کئی جوار بھاٹے وی آئے۔ جنم سمیں منے اپنے ناکے گھر پیدا ہو یا جولائل پور ضلعے دے چک نمبر 270 وچ سی۔ میرے نانا اُتے نانی ماجھی والا بھلیر دے وسنیک سن جتھے بہتے باجوه پر یواردی ہندے سن۔ نانی دے پیکے بھیلوکی کالوں پر یواردی وچ سن۔ جمدیاں کڑیاں مارن دارو وچ پنجاب دے جٹ سکھ پر یواردی وچ صدیاں پرانا ہے۔ چنگے بھاگاں نوں میری نانی ایس سنتاپ توں پچی رہی اُتے میں اوس داشکر گزار ہاں۔ ناکے پنڈ وچ پلپیا بچہ نانی دے لاڈ پیار نال وگڑ جاندا ہے۔ میری نانی دے گھر پتر پیدا ہوئے پر کوئی نہ بچیا۔ تن دھیاں پیدا ہوئیاں جو بچیاں رہیاں۔ وڈی دھی اند کور گونگی اُتے بولی پیدا ہوئی، دوسری ہر نام کور بول نہیں سکدی سی، تہی میری ماں تیز کور جنمی جو گھڑ سیانی نکلی اُتے گھر دی واگ ڈور سنجھال سکدی سی۔ نانا نے کول تن مربعے بھوں سی جس کر کے ساریاں دھیاں سوکھے گھراں وچ ویاہیاں وریاں گئیاں۔ میریاں دوویں ماسیاں جماندرو گھاٹاں دے باوجود چنگیاں ماواں سدھ ہوئیاں اُتے بچیاں دے پالن پوسن وچ کوئی کسر نہ چھڈی۔

میری ماں داسولاں سال دی عمر وچ ویاہ ہو گیا اُتے اوہ کاموکیاں دے ورک پر یواردی دی نونہ بن گئی۔ میرے باپ پاس پنچ مربعے سن اُتے اوہ اپنی ماں دا اکلا پتر سی۔ میری بھوآ وی اکو سی پرنتو اوہ گھر وچ سبھ توں سیانی نکلی۔ میرا باپ چار جماعتاں پاس سی اُتے میری بھوآ اٹھ جماعتاں۔ ایہہ دلچسپ کہانی ہے۔ میری بھوآ ڈاکٹر امر سنگھ نال ویاہی گئی سی۔ اوہ لاہور دے میڈیکل کالج دا پڑھیا سی۔ کالج دے عرصے وچ منڈے کڑیاں دے پیار پے جاندے ہن۔ میرا

پھپھڑا لیبیلی طبیعت دامالک سی۔ جدوں میرے باپ نے دو جی شادی کر لئی تاں اوس نے ریسو رسی دھول پور ریاست دی سوہنی سنکھی سندھو کڑی نال ویاہ رچا لیا۔ پنج بچیاں دے باپ میرے پھپھڑ نے دوسری شادی کر لئی جس کر کے میری بھوآ اپنے پیکے گھر رہن لئی مجبور ہو گئی۔ اوہ بہت آنکھ والی عورت سی۔ بچیاں دے پالن پوسن لئی اوس نے کسے اگے ہتھ نہیں اڈے۔ میری بھوآ آتے اوس دی دھی اکو جماعت وچ پڑھدیاں سن۔ اٹھویں پاس کر کے اوہ نا بھے شہر پہنچ گئی کیونکہ کامونکے پاکستان وچ چلا گیا سی۔ فریدکوٹ توں بیک ٹریننگ دا کورس کر کے اوہ ادھی پک بن گئی آتے میرے ساہمنے اک رول ماڈل بنی رہی۔

میری ماں دے گھر تن بچے پیدا ہوئے، دو منڈے آتے اک کڑی، پر تن ہی سال دو سال دی عمر وچ چلانا کر گئے۔ میری دادی چیمہ پر یوار وچوں میرے فوجی دادے نال دو جی شادی وچ ویاہی آئی سی کیونکہ دادے دے گھر کوئی اولاد پیدا نہیں ہوئی آتے جائدادنوں ہکیاں توں بچان خاطر اوس نے میری دادی نال دو جا ویاہ کر لیا۔ دادی بچپن توں پولیو کر کے اک لت تے ہی قائم سی آتے سارا کم دھندا کر لیندی سی۔ چلن پھرن لئی اوہ اپنی ڈنگوری داسہارا لیندی سی۔ میرے باپ دی ماں بنن توں بعد اوہ گلی محلے دی چودھرائی بن گئی آتے کہا کردی کہ اوہ وکیلاں نالوں زیادہ چتر آتے سیانی سی۔ سوسپٹ ہے کہ اوہ میری ماں نوں سکھ داساہ کویں لین دیندی۔ جدوں میری ماں دے بچے نہ بچے تاں میری دادی نے ترنت فیصلہ کر لیا کہ اوہ اپنے پتر دی دو جی شادی کرے گی۔ بہانا اوہوسی جو میرے دادے نے گھڑیا سی۔ 25 سال دی عمر وچ میری ماں اپر سوئکن داسا یہ پے گیا۔ اوہ پہلاں ہی جیون وچ ہاری ہمبھی سی پر نتو ایہہ دکھ تاں پہاڑ جڈا سی۔ میری دادی نے میری ماں توں بھید بھری گل گپت رکھی آتے اوس نوں پیکے گھر توں دتا۔ اوہ بھولی سمجھتاں گئی کہ دو جی شادی دی تیاری ہو رہی ہے پر نتو اوس زمانے وچ کیہڑا اطلاقاں دے چکر سن۔ ورک قبیلے وچ دو جاں تن شادیاں والے کئی پر یوار سن۔

میرا جنم میرے باپ دی دو جی شادی توں بعد ہو یا۔ ماں پہلاں ہی پیکے گھر پہنچ گئی

سی۔ اوس دی خوشی دا کوئی تھہو۔ ٹکانا نہیں سی۔ اوس نے اپنے سارے دکھ بھلا دتے اُتے میرے جنم نوں ربّ دی اپار کر پا سمجھیا۔ میرے جنم توں اک سال بعد میری مترتئی ماں دے گھروں پتر پیدا ہويا۔ بعد وچ تن پتر اُتے اک دھی پیدا ہوئے۔ سو میرے باپ دے گھر پنج پتر اُتے اک دھی دی اولاد سی۔ لوکاں نے میری ماں نوں کہنا کہ توں بھاگاں والی ہے تیرے پتر صدقہ تیری سوئکن دے گھروں بھاگ لگا ہے۔ ماں ہمیشاں جواب دیندی جو میری قسمت وچ سی مینوں مل گیا باقی اوہ وی میرے پتی دا پر یوار ہے، سو سکھی و سے۔ میرا جنم رکھڑی دے تیوہار پورنماشی دی رات ہويا جو کہ شہنیا جاندا ہے۔ جنم دی تاریخ تاں یاد نہیں ہے پر نتو اوس تیوہار نال پکی سانجھ ہے۔

پنج سال دی عمر تک میں اپنے نانکے گھر ہی پلایا۔ میری ماں اپنے پیکے گھر وچ بہت ستکاری جاندی سی۔ شریکے والے مینوں وی بہت پیار کر دے سن۔ ہمیشہ گودی چکی رکھنا۔ جس کر کے دو سال تک میں مساں ترنا ہی سکھیا۔ پنڈ دا ڈاکٹر کہن لگا کہ میرے لئی ترنا ضروری ہے نہیں تاں میریاں لتاں کمزور رہ جان گیاں۔ عام بچیاں نالوں میرا سبھا شروع توں ہی بھن رہیا ہے۔ ماں دی سرکھیا پٹھ پلایا ہون کر کے میں شرارتی نہیں بن سکيا۔ اک گھٹنا جے تک یاد ہے۔ ماسٹر رگھیر سنگھ دے گھر دو پتر سن جو میرے توں عمر وچ کافی چھوٹے سن۔ وڈا اروڑ سنگھ کافی شرارتی سی۔ اک دن اوس نے میری کاغذی بھمبھیری کھوہ کے توڑ دتی۔ میں بہت رویا۔ اروڑنوں میں کجھ نہیں کیہا پر نتو جدوں میری ماں مینوں دلا سہ دین آئی تاں میں اپنا غصہ کڈھن لئی ماں نوں ہی زور دی دندی وڈھ دتی۔ اوس نے مینوں ہت نال لاکے پیار کیتا اُتے میں پھیر کھیڈ وچ مست ہو گیا۔ سکول وچ پڑھن سمیں وی میرا وطیرہ نہیں بدلایا۔ باقی بچے گنے چوپن لئی کھیت وچ وڑ دے پر نتو میں چوری دے گنے نہیں چو پدا سی۔ اک وار کھیت دا مالک ٹکر پیا، اوس دی پکڑ وچ باقی تاں کوئی نہ آیا پر نتو میں گھیر یا گیا۔ بچیاں نے میری ماں کول آشکانت کیتی کہ تیرا منڈا سانوں وی پھسا دیندا ہے۔ اوہ نہ تاں چوری کر دا ہے اُتے نہ ہی بھج سکدا ہے۔ ایہو حال خربوزیاں دی فصل ویلے ہندا سی۔ میرے ساتھی مینوں حصہ دے دیندے سن پر نتو میں کسے دے کھیت وچوں چوری نہیں سی کر

جدوں میں پنج سال دا ہو گیا تاں میرا باپ مینوں اُتے میری ماں نوں لین آ گیا۔ اوہ چاہندا سی کہ میں کاموکیاں دے شہری سکول وچ داخل ہو جاواں۔ میری نانی نے اپنی دھی نوں تورن لکیاں کوئی کسر نہ چھڈی۔ میرے لئی سونے دا کڑا، نویں کپڑے اُتے اپنی دھی نوں مکلا وے تورن وانگ وداع کیتا۔ جڑانوالا سٹیشن توں ریل گڈی تے سوار ہو کے اسیں کامونکے ریلوے سٹیشن تے جا اترے۔ میری ماں ہتھیرا پتین کرے کہ میں اپنے باپ دی گود وچ کھیڈاں پرنتو میں تاں ماں دی گود دا عادی ہو گیا ساں اُتے باپ مینوں اوپر ابندہ لگ رہیا سی۔ ایہہ وطرہ وڈی عمر تک بنیا رہیا۔ بچپن وچ تاں باپ توں منے ہمیشاں جھکدا رہیا پرنتو وڈے ہو کے منے اوہنوں دوشی مندا رہیا جس نے میری ماں نوں بھر جوانی وچ ہی تیاگ دتا اُتے دکھاں دی بھٹھی وچ جھوکیا۔ میری دادی اُتے میری متری سئی ماں وی چاہندی سی کہ مینوں ماں توں علیحدہ کر کے رکھیا جاوے تاں کہ اوہ میرے جیون تے اپنا پر بھاؤ نہ پاسکے۔ پرنتو سانوں دوہاں نوں ایہہ منظور نہیں سی۔ میں بچپن توں ہی اپنی ماں دا پتر بنیا رہیا اُتے کئی وار ماں دے کہن تے وی میں اوس بندے نوں دلوں پیار نہیں کر سکیا۔ ویسے میرے جینز دے لچھن اُتے سبھاء پوری طرحاں باپ اُپر گئے ہن۔ اوہ وی سنگاؤ قسم دا بندہ اُتے شریف منیا جاندا سی۔ میرے نانکے گھر کئی سجن ایہہ مہنا مار دے کہ کھاندا میں نانکیاں داہاں پرنتو سبھاء داد کیاں دالئی بیٹھاساں۔ سوزینز تھیو ری میرے اُپر پوری طرحاں لاگو ہندی ہے۔

اپریل 1947 وچ مینوں کاموکیاں دے پرائمری سکول وچ داخل کروایا گیا۔ اردو دا قاعدہ لے کے میں سکول جانا شروع کر دتا۔ مسلماناں دے شرارتی منڈے سانوں تنگ کر دے کیونکہ سکول وچ ادھیا پک اُتے بچے بہتے مسلم برادری دے سن۔ دھارمک بھتن بھاؤ 1947 دے مارچ وچ ہی شروع ہو گیا سی اُتے اوس کچھے ماسٹر تارہ سنگھ دوشی منیا جاسکدا ہے جس نے پنجاب اسمبلی وچ کانگریس نوں خوش کرن لئی مسلم لیگ دا جھنڈا تلوار نال کٹیا اُتے پاکستان مرداباد

دے نعرے لگائے۔ ایس کر توت دا خمیازہ سکھ قوم نوں بھگتنا پیا اُتے 15 اگست 1947 توں پہلاں ہی سکھاں نوں مسلم دنگیاں ہتھوں قتل کیتا گیا۔ خیر ایہہ اک وکھری گل ہے۔ جدوں میں کامونکے پہنچ گیا تاں سانجھے پر یواروچ کجھ دن رہیا۔ میری دادی نے میری ماں نوں اڈ کرن لئی اک رسوئی تیار کروائی۔ میری ماں وی چاہندی سی کہ میرے پالن پوسن لئی اوہ کسے دی متھاج نہ بنے۔ اوہ اپنی ماں کولوں چوکی رقم لے کے آئی سی۔ سواسیں ماں پت اپنے باپ دے گھروچ وی اوپرے بن کے رہن لگت پئے کیونکہ ساڈا چونکا۔ چلھا ہی اڈ کردتا گیا سی۔ گھروچ کسے چیز دی گھاٹ نہیں سی جیکر گھاٹ سی تاں اوہ پیاردی۔ میری ماں کیہا کردی کہ پت توں اپنے پیونال کھوہ تے جایا کر پر میرا موہ ماں نال ہی رہیا اُتے میں باپ دی گود دا نگھ کدے وی نہ مانیا۔

اک گل دا بھلیکھا میں اتھے ہی دور کردیاں۔ پر یواروچ میری طبیعت دانہ بھجنا میرے سبھا کارن ہی سی۔ میرا باپ، دادی، بھوآ اُتے متر سئی ماں نال کوئی گلہ شکوہ نہیں۔ میری ماں نوں ضرور ہی کوڑے کیسے تجربے ہوئے ہون گے پر نتو مینوں کسے وکھرے دا ساہنا نہیں کرنا پیا۔ میرے مترے بھرا میرے نال پیار کردے اُتے کھیڈ دے رہندے سن۔ پر نتو اوہناں نوں احساس سی کہ میں اوہناں دی ماں دا پتر نہیں ہاں۔

میری ماں سویرے اشنان کر کے مینوں وی گردوارے نال لے جاندی۔ اوس اپنا نت نیم زبانی یاد کر رکھیا سی۔ میرے لکھ وچ آؤن توں پہلاں ہی اوس نے نانکے پنڈ دے گردوارے توں گورکھی لپی سکھ لئی سی۔ گربانی دے لڑگ کے اوس نے جیون بتیت کر لیا۔ چچی اُتے پنچ گرنھئی دی سنتھیا گوردواریاں وچ ملدی سی۔ بچپن وچ پنجابی دی پڑھائی کرنی میں اپنی ماں کولوں سکھیا ساں۔ میرے جینز وچ گربانی دا جو پر بھاؤ لکھ وچ پیا، اوہ اُتے تک برقرار ہے۔ پنچ سال دی عمر تک گربانی دے کجھ شبدمیرے چیتے دا حصہ بن گئے۔ میری ماں میرے ہر دکھ سکھ وچ دوشبدنتر پڑھدی رہندی۔ اک سی "تاتی واؤن لگئی پار برہم سرنائی۔ چوگرد ہمارے رام کار دکھ لگے نہ بھائی" اُتے دو جا "اوٹھت سکھیا پیٹھت سکھیا، بھو نہی لاگے جاں ایسے بھیا"۔ باقی بچیاں وانگ

انہیرے توں مینوں وی ڈر لگدا سی۔ مڑیاں مساناں کولوں لنگھدیاں بھوتاں پریتاں کولوں وی ڈر لگدا۔ تاتی واؤ نہ لگئی والا شبد پڑھ کے میں اپنا ڈر دور کر لیندا۔

اک وار شوکراں پنڈ وچ میں بیمار ہو گیا۔ نانی نے کسے دیسی حکیم توں پڑیاں وچ دوائی لیا کے مینوں پلا دتی۔ اوہ پتہ نہیں کسے کشتے توں تیار کیتی ہوئی سی۔ میری تاں جان نوں بن گئی۔ اوس رات میری حالت وگڑ گئی۔ میرے دماغ اُپر اجیہا اثر ہو گیا کہ مینوں رات بھر بھمبر تارے نظر آؤندے رہے۔ ایہہ عجیب ورتار سی جس نوں ویکھ کے میں چیخ پکار شروع کر دتی سی۔ ہن وی میں اپنے جیون دے اوہ پل یاد کر کے تر بھک اٹھدا ہاں۔ ایہہ بھمبر تارے ایس طرحاں ہی جا پدے سن جو یں اتری دھرو نیڑے الاسکا وچ اسمانی روشنیاں دا نظارہ لبھدا ہے۔ مینوں رات بھر نیند نہ پئی اُتے میری ماں نے نرترا 'تاتی واؤ نہ لگئی' دا چاپ جاری رکھ کے میری جان بچائی۔ مینوں یقین ہو گیا کہ میری ماں دیاں ارداساں وچ ربی شکتی ہے۔ اوس نوں اپنے جیون وچ گربانی دا اوٹ آسرا ہی سی اُتے میرے جیون وچ وی ایہہ ہمیشہ سہائی سدھ ہو یا ہے۔

پاکستان بنن سمیں میری عمر چھ سال دی سی۔ پرنتو میری یاد شکتی بہت چنگی ہون کر کے دیش دے بٹارے دیاں ساریاں گھٹناواں یاد ہن۔ 14 اگست 1947 نوں پاکستان بنن دا اعلان ہو گیا سی جس کر کے سارے مسلم لگیئے جشن منارہے سن۔ بھوترے ہوئے کجھ لوک کامونکے شہر دیاں گلیاں وچ غنڈا گردی کرن لگے۔ لگ بھگ دس وچے تک گولیاں چلن دی آواز آؤن لگی۔ ساڈے ورک محلے دے لوک ہری سنگھ جتھیدار دے گھر پہنچ گئے۔ ایہہ درد بھری وتھیا میں شروع وچ پہلاں بیان کر چکا ہاں۔

پاکستان توں اُجڑ کے ساڈا پر یوارنا بھے نیڑے دلدی پنڈ وچ آوسیا۔ میری ماں نوں کسے رفیوجی قافلے توں پتہ لگا کہ میرے نانا اُتے نانی مالیر کوٹلے دے نیڑے شوکراں پنڈ پہنچ گئے ہن۔ میری ماں نے پتہ نہیں کویں اپنے پیکیاں دے پنڈ شوکراں سنیہا بھیج کے اپنی دلدی والی رہائش دا پتہ ٹکانا بھیجیا۔ میرا نانا اُتے نانی اک دن لبھدے لبھاؤندے دلدی پہنچ گئے۔ اگلی سویر

اسیں پیدل امر گڑھول چالے پادتے۔ رات پن توں پہلاں 30 کلومیٹر دا پیدل سفر طے کر کے اسیں شوکراں پہنچ گئے۔ نانا اُتے نانی زندر سنگھ باجوه دے گھر ٹھہرے ہوئے سن۔ بھلا ہووے اوہدی گھر والی سمپورن کور دا جس نے اک مہینہ سانوں اپنے گھر وچ پناہ دتی اُتے روٹی پانی دا انتظام کیتا۔

1948 دے شروع وچ میں لسوئی دے پرائمری سکول وچ داخل ہو گیا۔ میری مڈھلی پڑھائی دا ویروا پہلاں ہی آچکا ہے۔ شوکراں وچ اپنے پیکے گھر میری ماں دا وسیا ہو گیا۔ ہر سال گرمی دیاں چھٹیاں وچ میں اُتے نانی دلدی باپ کول تے نا بھے بھوآ کول ملن چلے جان دے۔ اٹھویں جماعت وچ میں اپنا سائیکل خرید لیا سی تے میری یا ترادار مہمہ سائیکل اُپر شروع ہو گیا۔

1952 وچ میرا نانا چلانا کر گیا۔ گھر دی پوری ذمہ داری میری نانی دے موڈھیاں اُپر آئی۔ اوہ میرے نانا نالوں زیادہ دلیر عورت سی۔ اوس نے کھیتی دی واگ ڈور آپ سمبھالی۔ شریکے والے دکھی کر دے سن سوزمین دی پیداوار اپنے قبضے وچ رکھن لئی اوس نے گردیاں سنگھ باجوه نوں ساری زمین واہن خاطر دے دتی۔ 7 مئی 1955 نوں نانی دا قتل ہو گیا اُتے میری زندگی دا بھیا نک دور شروع ہو گیا جس دا ویروا پہلاں آچکا ہے۔

28 ستمبر 1966 نوں میری شادی چندی گڑھ ہو گئی۔ ایہہ وی اک عجیب کہانی ہے۔ میں 1963 وچ گورونانک انجینئرنگ کالج لدھیانے نوکری تے آ لگا۔ شوکراں دی زمین ساڈے قبضے وچ آچکی سی۔ میری ماسی دامنڈا مہیندر سنگھ کھیتی کر رہی سی۔ ساڈے ورودھی مقدمہ ہار چکے سن اُتے اوہ صبر دا گھٹ بھر کے چپ ہو گئے سن۔ اچن چیت اک اجیہا بھانا ورتیا کہ بجلی دی ہائی وولٹیج تار ساڈے کھیتاں وچ ٹٹ کے آن ڈگی۔ پہلاں ساڈے گوانڈھی گریوالاں دا بارھاں سالوں دامنڈا تار نال چمبڑ گیا اُتے اوس دے فوجی پیونے چلا کی ورتی اُتے آپ کول کھلو کے حال پاریا کردار ہیا۔ جدوں مہیندر سنگھ ساڈے کھیتاں ول جا رہی سی تاں اوس نوں پھڑکے کہن لگا کہ میرے پترنوں بچالے۔ اوہ کہندا باپو میں وی مر سکد اہاں۔ اوس دے پیریں ہتھ لاکے رون لگا

تاں مہیند رنے اپنی پگ نال منڈے دی لت نوں ہتھ پایا۔ ہائی وولٹیز تار نے مہیند رنوں وی لپیٹ لیا اتے بھر جوانی وچ اوہ موت دے مونہہ وچ جا پیا۔ میری ماں لئی اپنی بھین دے پت دی موت اک ہو ر صدمہ بن کے آئی۔

میری مترسی ماں مہیند ر دے بھوگ اُپر پہنچ گئی۔ مینوں اک پاسے لجا کے کہن لگی کہ چنڈی گڑھ اوس دی بھوآ ر ہندی ہے جس دی کڑی دارشتہ مل رہیا ہے۔ میں پریکٹیکل دی پریکھیا لین اپریل 1964 دے مہینے چنڈی گڑھ دے پنجاب انجینیرنگ کالج وچ جانا سی۔ پروگرام طے ہو گیا۔ میری مترسی ماں میرے توں پہلاں ہی چنڈی گڑھ پہنچ گئی۔ اک دن میرا ہون والا سالہا پر مجیت پریکٹیکل دے دوران ہی مینوں لین آ گیا۔ شام دا وعدہ کر کے میں 18 سیکٹر پہنچ گیا۔ اگلے دن پھرا یہو کجھ ہو یا۔ تیسرے دن جدوں میں ہون والے سہرے گھر پہنچیا تاں اگے بسی پٹھاناں توں میری سس دا چیمہ پر یواروی پہنچیا ہو یا سی۔ مینوں نہیں سی پتہ کہ مینوں ہی جال وچ پھسایا جا رہیا ہے۔ میری مترسی ماں نے دس رکھیا سی کہ منڈا میری مندا ہے اتے تسیں فکر نہ کرو رشتہ پکا کر کے ہی جاواں گی۔ سوا یہہ ڈرامہ تن چار دن چلدا رہیا اتے آخر میں بلی دا بکرا بن گیا۔

میری ضد سی کہ جناں چر میری سکی ماں کڑی نوں پسند نہیں کردی، اونا چر میں ہاں نہیں کر سکدا۔ میرا سوہرا تاں من گیا پر نتو میری سس کافی زامانا ساز نکلی۔ اوس نے اپنے پیکے پر یوار دی صلاح نال میرے مونہہ وچ لڈو پادتا اتے کہن لگی کہ تیری ماں نوں اسیں منالواں گے۔ میں چنڈی گڑھ توں واپس پر تیا تاں اوہ میرے نال ہی بس تے سوار ہولدھیا نے پہنچ گئی۔ میری ماں نے کیہ کہنا سی۔ اوس نے اک گلہ کیتا کہ میری سوئکن نے ساری عمر مینوں پیکے گھر رہن لئی مجبور کر رکھیا ہے۔ کتے ایہہ سلسلہ فر نہ شروع ہو جاوے۔ اگے اوس عورت نے میرا گھر والا سانہ لیا اتے ہن تہاڈی دھی آ کے میرے پترنوں سانہ لوے اتے مینوں گھروں باہر کڈھ دیوے۔ میری ماں دا گلہ شکوہ ٹھیک سی۔ بھاویں اوس نوں گھروں تاں نہیں کڈھیا گیا پر نتو اوہ ایس طرحاں جی رہی سی جو میں اپنے گھر وچ ہی بنواس مل گیا ہووے۔

28 نومبر 1967 نوں میرے پہلے پتر تر وندر پال (را بے) دا جنم ہو یا۔ ساری رات میں آتے میری سس پی. جی. آئی دے وارڈاں دے چکر کھدے رہے۔ اودوں ہن جتی بھیڑ تاں نہیں سی پرنتو میری گھر والی جنپے دیاں پیڑاں نال تڑپدی رہی آتے نرساں ڈاکٹرنوں بلاؤن ہی نہ۔ چارو بے دے قریب ڈاکٹر آ گیا آتے اوہنے جنپے وچ مدد کیتی۔ میں اپنی ماں نوں ایس خوشی دی خبر دین لئی اپنے موٹر سائیکل تے سوار ہو کے ست و بے پٹیا لے یونیورسٹی کیمپس پہنچ گیا۔ ماں خوشی نال پھلی نہ سمائی آتے لگی رت داشکر یہ کرن جس نے اوس دی جھولی خوشیاں نال بھری ہے۔ میں نوں (۹) و بے اپنی جماعت وچ گیا، کجھ منٹاں دے لکچر بعد میتھوں ایہہ خوشی بھری خبر چھپائی نہ گئی۔ جدوں پتر دے جنم بارے دسیا تاں ساری جماعت پڑھائی وچے چھڈ کے پارٹی لین خاطر کینٹین ول چل پئی۔ پارٹی توں ویلھا ہو کے میں آتے میری ماں چنڈی گڑھ نوں چل پئے۔ اپنے پوترے نوں نہار کے اوس نے پھر رت داشکر انہ کیتا آتے اسیساں دی جھڑی لگا دتی۔

ماں کیہا کردی کہ میرا دادا، میرا پپو آتے منے وی اپنی ماں دا اکلا پتر ساں۔ ہن اوہ ایس ایکے توں اگے جانا چاہندی سی۔ میری ماں دی ایہہ اچھا پوری ہو گئی آتے میرے گھر تن پتر پیدا ہوئے۔ میری گھر والی تاں دو پتر آتے اک دھی دی اچھا رکھدی سی پرنتو میری ماں پوتریاں نال جھولی بھرنا چاہندی سی۔ سو ایس لئی اک چنگا آہر بن گیا سی۔ بچیاں دی سنبھال دوویں نو نہہ سس کر رہیاں سن۔ بچیاں وچ جنپاوتھ بہت گھٹ سی۔ پنج سال وچ تن پتر جم کے میری گھر والی نے کمال کردتی۔ جدوں اوہ کسے کارن سریرک کشت جھلدی تاں اوس دا گھڑیا گھڑا یا دوش بچیاں دا جنپا دسیا جاندا۔ میں اوس ساہنے نرتر ہو جاندا ہاں۔ خیر 1970 وچ میں پیرس یونیورسٹی چلا گیا آتے بچیاں نوں پالن دی ساری ذمے واری میری گھر والی اُپر آ پئی۔ اوس نے نوکری وی شروع کر لئی جس کر کے بچے میری ماں دی سنبھال وچ رہندے سن۔ جدوں میں واپس پر تیا تاں گھر والی دی نوکری ختم کروادتی تاں کہ میں اپنی کھوج وچ تنو منو جٹ جاواں۔

میرے باپ نے میری پڑھائی وچ مدد کیتی پرنتو میں پیسے دھیلے ولوں تنگ ہی رہندا

ساں۔ میرے بچیاں نوں اجیہی کسے مشکل دا ساہمنا نہیں کرنا پیا۔ ہاں، ایہہ ضروری کہ میں اوہناں دی کسے فضول خرچی لئی تیار نہیں ساں۔ نہ ہی کدے ٹیوشن رکھی اتے نہ ہی آپ کو چنگ کیتی۔ میرا وشواس سی کہ بچیاں نوں میری محنت بھری زندگی توں سبق سکھنا چاہیدا ہے۔ اپنے پتر اں دی کوئی مدد نہیں کیتی پرنتو اپنے پوتے پوتیاں لئی میں کجھ قربانی کرن لئی تیار ہاں۔ سبھ توں وڈا پوتا سمرورک تاں مینوں چیلنج کرداسی کہ میرا ریکارڈ توڑ دیوے گا۔ اوس نے ٹھیک سدھ کردتا ہے جدوں بھوتک و گیان وچ سو پر تیشٹ نمبر لے کے ٹورانٹو یونیورسٹی وچ داخل ہو گیا ہے۔

میرے باپ وانگ میرا سوہرا وی مہاں کنجوس نکلیا۔ اوہ خالصہ کالج توں بی. ایس. سی پاس سی پرنتو چنگی نوکری نہ ملن کر کے فوج وچ بھرتی ہو گیا اتے نام نال کیپٹن لکھن لگت پیا۔ میرے سوہرے دیاں وی دو شادیاں سن۔ میری گھر والی دوسری شادی توں پیدا ہوئی۔ جو و تکر میرے پیو نے میرے نال کیتا اوہو میرا سوہرا اپنی پہلی اولاد نال کردار ہیا۔ میں سمجھ گیا کہ مترسی ماں و تکر کردادیندی ہے اتے بندے دی مت ماری جاندی ہے۔ سچی گل تاں ایہہ ہے کہ نہ میں اپنے پیو دا بنیا اتے نہ ہی سوہرے دا۔ میری نظر وچ ایہہ دو ویں ہی اکوتھالی دے چٹو وٹے سن۔ میری گستاخی ہووے گی جیکر میں ہو رہی کھولھاں۔

میرے ودیشی دوریاں اُپر اک پنچھی جہات

بچپن وچ سکول دیاں گرمیاں دیاں چھٹیاں وچ میں اپنی نانی نال کسے رشتے دار دے پنڈتر کے چلے جانا۔ میری بھوآ نا بھہ شہر آتے میرا باقی پر یوار دلدی پنڈر ہندا سی۔ کئی وار امر گڑھ توں ٹانگال جاندا پر نتو اک وار نانی پنڈاں دے رستے تور کے ہی دلدی لے گئی۔ میں ہن حیران ہندا ہاں کہ نانی کول کیہڑا جی. پی. ایس (GPS) سی جیہڑا سانوں چھوٹے توں چھوٹے رستے اپنے ٹکانے اُپر لے جاندا۔ رستے کچے آتے ریتلے سن۔ لوڑ پین تے کسے دروازے اُپر دستک دیندے تاں سی آتے روٹی دا پر بندھ وی ہو جاندا۔ لنگر دی پر تھا صرف گردوارے لئی ہی نہیں بنی سی، ہر سکھ دا گھر گورو کے لنگر لئی تیار بر تیار رہنا چاہیدا ہے۔ اتہاسک گواہی ہے کہ گورو گو بند سنگھ انند پور صاحب دی سکھ سنگت دا امتحان لین لئی نکلے۔ کئی گھراں وچ دستک دتی پر نتو لنگر تیار نہیں سی۔ جدوں بھائی نند لال دے گھر پہنچے تاں حضورنوں بھوجن تیار ملیا۔ گورو جی نے تاڑنا کہتی کہ ہر سکھ دا گھر گورو کا لنگر ہے آتے ایہہ پر میرا گورو نانک صاحب دے سمیں توں سکھ جگت وچ قائم ہو گئی سی جس نوں گورو امر داس جی نے مہان وڈیائی بخشی سی۔

کالج دے دناں وچ نانی دا ساتھ کھس چکا سی۔ لمی یا ترا اُپر اپنی ماں نال امر تر آتے بٹالے پہنچ جانا۔ میری ماسی دا پنڈ بسراواں، قادیان دے کول سی۔ پر نتو بہتی واری پنجاہ سٹھ کلومیٹر دا سفر میں اپنے سائیکل اُپر ہی کر آؤندا۔ مالیر کوٹے توں بنھورے، سنگالی آتے بنگا نوالی دا سفر کئی وار کیتا کیونکہ میرے دوست آتے جماعتی بھندر سنگھ، کچھمن آتے اجاگر سنگھ ایہناں پنڈاں وچ

رہندے سن۔ لوڑ پین تے اک واری کھنوری پاتڑاں دے رستے جو گیوال وی پہنچ گیا۔ میری ماسی دامنڈا مہیند رسنگھ جو گیوال رہنداسی۔ جون دے مہینے اوس نے دیسی گھیو دا ڈولو میرے سائیکل دے ہینڈل نال لٹکا دتا۔ ایہہ ڈولو اینا ڈولن لگا کہ سارا گھیو ڈلھدا ہو یا میرے کپڑیاں نوں تر کرن لگا۔ جدوں پنڈ شوکراں پہنچیا تاں ڈولو ادھا ہی رہ گیا سی۔ بی. ایس. سی دی پڑھائی کرن مالیر کوٹے توں پٹیا لے چلا گیا پرنٹو سائیکل دی شاہ سواری میرے نال ہی نبھی۔

ودیشاں دی یا تیرا داٹھ پنجاہی یونیورسٹی پٹیا لہ دی نوکری دوران بجھا جدوں 1970 وچ مینوں اُچ سکھیا لئی پیرس یونیورسٹی وچ داخلہ مل گیا۔ میرا پہلا یا تیرا لیکھ قومی ایکٹا رسالے وچ 1980 وچ چھپیا جدوں میں گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر دی نوکری کرداساں۔ اک دن پروفیسر دیوان سنگھ یونیورسٹی کیمپس وچ ٹکر پئے اُتے کہن لگے کہ میرا یوگوسلاویہ دی یا تیرا والا لیکھ بہت ہی رومانٹک ہے۔ چنگا ہووے کہ پنجاہی بولی وچ میں اپنا لکھن سفر جاری رکھاں۔ پنجاہی دے اک ودوان ولوں اپنے لیکھ دی صفت سن کے میں گدگد ہو گیا۔ دراصل میں جولائی 1971 دیاں چھٹیاں سارا جیو اپنے متران کول گیا سی۔ اوہناں دی پروہنا چاری دا ویروا اوس پہلے لیکھ وچ بڑے ہی بھاؤ پورت ڈھنگ نال پیش کیتا گیا سی۔ ریٹائر ہو کے میں اپنے پنجاہ دیشاں دے یا تیرا لیکھ اکٹھے کر کے تن بھاگاں وچ چھاپے ہن۔ پہلا بھاگ امریکہ۔ کینیڈا دی یا تیرا ہے، دو جا بھاگ 'یورپ دا سفر نامہ' اُتے تیرا میری وشو یا تیرا ہے۔ پاٹھک جن 50 دیشاں دی یا تیرا دا ویروا پڑھن لئی ایہناں پستکاں دی بھال کرن جو 2008 وچ ترلوچن پبلشرز چنڈی گڑھ دوارا چھپ چکیاں ہن۔ ایس لیکھ وچ اک پنچھی جھات ہی پوائی جاوے گی۔

میریاں یا تیراواں دی لڑی وچ یورپ دے سارے دیش، ایشیا دے اک درجن دے قریب دیش، افریقہ، اسٹریلیا اُتے لاطینی امریکہ دے دیش وی شامل ہن۔ کوئی سجن لیکھ پڑھ کے کہہ رہیا سی کہ انٹارکٹیکا دی یا تیرا کدوں کرنی ہے؟ یا تیرا کرنی کوئی سوکھا کم نہیں۔ بہت ہی تردد اُتے جو کھم بھریا کم ہندا ہے۔ پیرس کوئی دس وار گیا ہوواں گا پرنٹو اوس بارے بہت گھٹ لکھیا ہے۔ اک

فرانسیسی ڈاکٹر دی گل یاد آگئی۔ اوہ کہند ا جیکر تسیں کسے رمنیک تھاں اُپراک دن رات گزاروتاں ناول لکھیا جاندا ہے، اک ہفتہ رہوتاں اک چھوٹی کہانی پرن تو جدوں تسیں کسے جگہ اک سال رہ لوو تاں کجھ نہیں لکھیا جاندا کیونکہ تھاڈی دلچسپی ہی ختم ہو جاندی ہے۔ کجھ ایس طرحاں ہی میرے نال واقعہ ہے۔ پیرس بارے میرے کجھ لیکھ پستک 'یورپ دا سفر نامہ' وچ شامل ہن۔

کجھ گھٹناواں جو میری زندگی دا حصہ بن گئیاں، اوہناں دا ذکر کرنا بندا ہے۔ ہنگری دے کئی پر یوار میرے دوست بن گئے کیونکہ 1981 توں 2002 تک میں کئی وار ہنگری گیا ساں۔ 1981 دی پہلی یا ترا بہت دلچسپ بن گئی۔ میں بڈا پیسٹ دے ہوائی اڈے اُپرا تریا تاں ٹیکسی والے نوں انگریزی بھاشا نہیں آؤندی سی۔ مینوں نہیں سی پتہ کہ او تھے تن سٹیشن ہن اُتے میری گڈی نگیاتی پوسٹیشن توں چلنی ہے۔ اوہناں دناں وچ بھارتیاں نوں ویزا ہوائی اڈے اُپر ہی مل جاندا سی کیونکہ ہنگری بھارت وانگ کمیونسٹ روس دا ساتھی سی۔ ٹیکسیوالا اندازے نال ہی صحیح سٹیشن پہنچ گیا۔ اگے گڈی چلن لئی تیاری جس کر کے میں ہنہرا د پھڑی وچ سبھ توں اخیر لے ڈبے وچ چڑھ گیا۔ اک بزرگ جوڑی نے پٹھن لئی جگہ دے دتی۔ میرے ساہمنے اک ہور نوجوان جوڑی بیٹھی سی جو انگریزی بول اُتے سمجھ سکدی سی۔ کش بور بالا سکول وچ ادھیا پک سی اُتے اوس دا گھر والا سیارٹو زوچھ میرے وانگ بھوتک و گیانی سی۔ مڈھلی جان چچان توں بعد پتہ لکیا کہ جس و گیانی نے مینوں دبرسن بلایا ہے، اوہ سیارٹو دامتر ہے۔ جدوں میری گڈی دبرسن سٹیشن تے پہنچی تاں میرا میزبان شو موزی پلیٹ فارم تے نظر نہیں آیا کیونکہ اوہ باہر کار وچ میری اڈیک کر رہیا سی۔ میری گھبراہٹ ویکھ کے کش بور بالا نے دھر و اس دتی کہ اج رات میں اوہناں دامہمان بن کے رہ سکد اہاں، اگلی سویر اوہ میرے ٹکانے اُپر پہنچا دین گے۔ جکو تکی وچ میں ایہہ سدا پروان کر لیا کیونکہ رات سمیں میں کسے جھنجھٹ وچ نہیں پینا چاہندا ساں۔ اک گھنٹے دے سفر بعد منے کش بور بالا دے شہر نیارگا زاپہنچ گیا۔

1981 وچ روسی فوجاں ہنگری دے اوس بارڈر اُپر و سہ شہر وچ موجود سن۔ 1955

وچ ہنگری نے روس و رودھ بغاوت کر دتی سی اَ تے روسی فوجاں نے ٹینکاں نال بڈا پیسٹ وچ تر تھلی مچا دتی سی۔ ہنگری دے باغی قتل کر دتے گئے اَ تے باقی بھگوڑے ہو کے سویڈن اَ تے ہور دیشاں وچ جاوے۔ شہر دے گلیاں بازاراں وچوں لنگھدے ہوئے اسیں کش بور بالا دے گھر پہنچ گئے۔ اوس دے دوویں بچے سکھ پروہنے نوں ویکھ کے بہت حیران ہو رہے سن۔ اوہناں نے کدے کوئی سکھ پہلاں ویکھیا ہی نہیں سی۔ کش بور بالا نے انگریزی دی ڈکشنری لے آندی اَ تے میرے لئی شا کاہاری بھوجن تیار کرن لئی میری پسند دے وچن ڈھونڈھنے شروع کیتے۔ میں اوہناں نوں بہتی کھچل وچ پاؤنا ٹھیک نہ سمجھیا اَ تے جو دال سبزی بنی ہوئی سی اوس نال ہی گزارا کر لیا۔ اوس دے بچے ماڑی موٹی انگریزی سمجھدے سن اَ تے میرے نال گفتگو کر کے خوش ہو رہے سن۔

اگلی سویر تڑکسار میں سیارٹو زو جف نال دبرسن اپنے نکانے تے پہنچ گیا۔ شوموزی بہت تپاک نال ملیا۔ اوہ کہن لگا کہ میرے پہنچن دی خبر رات نوں اوس بزرگ جوڑی نے پہنچا دتی سی۔ میں حیران ہو یا ایہہ کوں ہو سکدا ہے؟ شوموزی کہن لگا ٹیلیفون ڈائریکٹری دی مدد نال اوہناں فون لہھ کے ایہہ سوچنا دے دتی سی۔ میرا پہلا دورہ سی اَ تے منے ہنگری دے لوکاں دے پیار نال کیلیا گیا ساں۔

دبرسن وچ میں اک ہفتہ رہ کے بڈا پیسٹ آ گیا۔ شوموزی دی پریوگشالا وچ کئی وگیانی میرے متر بن گئے۔ الونا ہنیادی (Ilona Hunyadi) دی ذمے واری سی کہ میری دیکھ ریکھ وچ کوئی کمی نہ آوے۔ اوس نے اپنے گھر بھوجن داسدا دتا۔ اوس نوں شا کاہاری بھوجن پسند سی۔ جدوں 1990 وچ میں اک انتر-راشٹری کانفرنس کروائی تاں الونا وی شامل ہوئی۔ اوس توں بعد میرے کئی گہرے ہنگری دے لگے اَ تے میں اوس نوں بھیناں والا پیار دتا۔ اوہ وی میری آؤ بھگت کر کے خوش ہندی۔

1990 والی کانفرنس وچ بڈا پیسٹ توں پروفیسر جارج مارکس وی شامل ہوئے۔ اوہ میرے چنگے متر بن گئے اَ تے ہنگری وچ ساخھی کھوج لئی اک پروجیکٹ لکھن دی پرینادے گئے۔

دو سال بعد ایہہ پروجیکٹ منظور ہو گیا جس نال تن سال لئی اسیں دوویں اک دو بے دی پریوگشالا
 وچ کھوج کرن جاسکدے ساں۔ میں کئی وار بڈاپیسٹ گیا اُتے پیرس توں بعد ایہہ میرامن
 بھاؤندا شہر بن گیا۔ بڈاپیسٹ نوں ڈینوب دریا دھیاں وچ ونڈدا ہے، اک نوں بڈا اُتے دو بے
 نوں پیسٹ کیہا جاندا ہے۔ امریکی یاتری گرمیاں دیاں چھٹیاں کٹن ڈینوب کنارے بنے
 ہوٹلاں وچ ڈیرے جمالیندے ہن تاں کہ ایسٹوں دی سنڈرتا نوں نہا رسکن۔ بڈاپیسٹ وچ
 یورپ دی سبھ توں پہلی میٹرو ریل شروع ہوئی سی۔ ڈینوب دریا اُپر کئی پل ہن جو رات نوں روشنی
 نال جگمگاؤندے ہن۔ 1981 دی یاترا ویلے منے اک دن اُتے رات وچ پورا بڈاپیسٹ گھم لیا
 سی۔ پرنٹو 1990 توں بعد تاں مینوں بڈاپیسٹ نال خاص پیار پے گیا جو میں ایہہ میرا اپنا ہی شہر
 ہووے۔

میرا وظیفہ اینا تھوڑا سی کہ ہوٹل وچ رہنا مشکل سی۔ پروفیسر مارکس نے میری رہائش دا
 پر بندھ اپنے اک ودیا رتھی دے گھر کروا دتا۔ رہائش ماسکوسکیئر وچ ہو گئی جو اک پرسدھ چوراہا
 ہے۔ اوتھے وی گھر وانگ ہی جاپیا۔ ودیا رتھی دی ماں میرے لئی ناشتہ تیار کردیندی اُتے اوہ کم تے
 چلی جاندی۔ اوہ اک انوادک سی جو ہنگیرین اُتے انگریزی بھاشاواں وچ پستکاں دا اُلٹھا کردی
 سی۔ جارج مارکس سویرے مینوں لین آجاندا اُتے اسیں دوویں میٹرو ریل راہیں بڈاپیسٹ
 یونیورسٹی پہنچ جاندا۔

ہنگری وچ میں کافی گھمیا۔ کئی یونیورسٹیاں وچ بھاشن دین گیا۔ پرنٹو میری کھج دا کارن
 اوتھوں دا پنڈ ماترا در چکے بن گیا۔ اوس پنڈ وچ گھراں دے تہہ خانیاں وچ کاربن ڈائی آکسائیڈ
 ودھیرے ماترا وچ نکلدی رہندی سی جس کر کے وکرنشیل ریڈان گیس دی ماترا وی سیماتوں
 ودھیرے سی۔ پنڈ وچ کینسر دی بیماری نال کئی موتاں ہو چکیاں سن۔ پروفیسر مارکس اُتے اوس دی
 سہیلی ایسٹرنا تھ اوس پنڈ نوں آپنا چکے سن تاں کہ کینسر دی روک تھام لئی کھوج کیتی جاوے۔ جو کینسر
 دی بہتات مالوے دے علاقے وچ ملدی ہے، اوہو جیہا ورتارا اوس پنڈ وچ دیکھن نوں ملیا۔

میںوں اوس پنڈ وچ رہن داموقع ملیا آتے کئی سوانیاں نے اپنے گھریں چاہ کافی داسداوی بھجیا۔
 ہنگری دے ایہناں پنڈاں وچ چھپی جاں روما کبیلیے دے لوک رہندے ہن جوکے
 سمیں خانہ بدوش ہو یا کردے سن۔ اوہ اپنے آپ نوں مول بھارتی قبیلیاں نال جوڑدے ہن۔
 ماتر ادر چکے وچ میں روماں دے محلے وی گیا۔ پر یو اراں وچ غریبی جھلک رہی سی۔ پتہ لگا کہ ایہہ
 لوک چوری ڈکیتی وی کرن دے عادی ہن۔ ایہناں وچ ودیا پراپتی دی گھاٹ ہے۔ ایہناں دے
 پوجا ستھل وی وکھری قسم دے ہن۔

ایشیا مہاندیپ دے کئی دلش میری یا ترا وچ شامل ہوئے سن۔ ایہناں وچ چین،
 جاپان، تھائی لینڈ، ملیشیا، سنگا پور، میانمار (برما)، ایران، ترکی، جارڈن آتے اسرائیل و شیش کھج دا
 کارن سن۔ اتھے چین دا ذکر کرنا بندا ہے۔ 1992 وچ بیجنگ وکھے انتر۔ راشٹری کانفرنس دی
 یوجنا بن چکی سی۔ منے اپنے کھوجیاں نال اوس وچ کھوج پرچے بھج دتے۔ میںوں و شیش سدے دا
 انتظار سی کیونکہ میں انتر۔ راشٹری کمیٹی د ممبر ساں آتے بھارت دا نمائندہ بن کے جا رہیا ساں۔
 میری سمیا داخل سوکھا ہو گیا جدوں تیسری دنیا و گیان اکیڈمی نے اک مہینے دی فیلوشپ پردان کر
 دتی جس وچ میرا ہوائی جہاز دا سفر خرچ آتے رہائش داسارا پر بندھ شامل سی۔ میں اپنے چینی متر
 و گیانی اشولن گوانوں راضی کر لیا کہ اوہ میںوں اپنی سنستھا ولوں سدا پتر بھج دیوے۔ میںوں امیدتاں
 نہیں سی میں چین دی پرمانو اور جا سنستھا توں ایہہ سدا پتر پراپت کر سکاں گا پر نتو میرے و گیانی
 ساتھی دے اپرا لے صدقہ ایہہ سنہجھو ہو گیا۔

2 ستمبر 1992 نوں میں دہلی توں ہانگ کانگ دے رستے بیجنگ پہنچ گیا۔ ہوائی اڈا
 ساڈے پالم ورگا ہی جا پیا۔ میرا متر ایئر پورٹ دے اندر ہی لین آیا ہو یا سی۔ کسٹم چیک دا بہتا
 جھنجھٹ نہیں سی۔ میںوں وی. آئی. پی سہولتاں مل رہیاں سن۔ اسیں کارتے سوار ہو کے بیجنگ شہر
 دے بازاراں وچوں لنگھ رہے ساں۔ ایہہ اوہ سماں سی جدوں چین دی ارتھ ووستھا وچ ابھار آؤنا
 شروع ہو یا سی۔ سڑکاں صاف آتے چوڑیاں سن پر نتو ایہناں اُپر کوئی وری ٹاویں کار ہی لہھ رہی

سی۔ سارے چینی سائیکل دی سواری کر دے سن۔ ایہناں دے پہراوے وی اکوجیہے جا پدے سن جو ماؤزے تنگ دے سمیں پر چلت ہو یا لباس سی۔ میری رہائش دا پر بندھ منجو ہوٹل وچ کیتا گیا۔ دسیا گیا کہ کسے سمیں پنڈت نہرو وی او سے ہوٹل وچ ٹھہریا سی۔ بھاریں ایہہ تن تارہ ہوٹل سی پرنتو اوس وچ کانفرنس حال آتے میٹنگ وغیرہ لئی کمرے مل جان دے سن۔ رات پین تک کانفرنس دے ڈیلیگیٹ پہنچنے شروع ہو گئے آتے رات دے ڈنر اُپر کئی پرانے متر ٹکر پئے۔

کانفرنس دے بعد میری رہائش پرمانو اور جاسنسنتھان دے مہمان گھر وچ ہو گئی۔ اوتھے ایران توں کجھ وگیانی ٹھہرے ہوئے سن۔ پتہ لگیا کہ اوہ چین توں پرمانو ریپبلک خریدن اُپرنت ٹریننگ کرن آئے ہوئے سن۔ بھارت دے چین نال چنگے سن بندھ نہیں سن پرنتو فروی مینوں کسے مشکل دا احساس نہیں ہون دتا گیا۔ پرمانو اور جاسنسنتھان بیجنگ توں 50 کلومیٹر باہر دیہاتی علاقے وچ سی۔ سنسنتھان دے وڈے آتے چھوٹے کر مچاری اکوجیہے فلیٹاں وچ رہندے سن۔ گھر دی الاٹمنٹ رتبے مطابق نہیں سی بلکہ گھر وچ رہندے جیاں دی گنتی انوسار۔ کسے وی گھر وچ باتھ روم (اشنان گھر) دی سہولت نہیں سی۔ صبح شام کر مچاری پر یواراں دے جی سانجھے کیندراں (Centers Community) وچ آکے اشنان کر دے۔ مینوں اپنے بچپن دے دن یاد آگئے جدوں شوکراں وچ رہندیاں میں پنڈ دے گردوارے دی کھوہی تے نہاؤن جایا کردا ساں۔ چین وچ امیری پہراوے آتے ہو رہولتاں دی گھاٹ سی جو کہ سرمایاداری سماج دیاں اپ لبھدیاں ہن۔ میرالو کاں نال سدھاسمپرک نہیں سی جس کر کے او پر یاں وانگ دوروں ہی ایہناں دی رتھی بہنی دا اندازہ لگا رہیا ساں۔

بیجنگ وچ پرانے شاہی محل، بودھی مندر آتے کمیونسٹاں دی چڑھت دے کئی سمارک ودیشی یاتریاں لئی کھولھے گئے ہن۔ ماؤ دے راج کال وچ تاں بودھی مندر بند کر رکھے سن آتے لال کتاب ہی دھرم گرنٹھ بن گئی سی۔ کانفرنس دے ڈیلیگیٹاں نال چین دی دیوارتاں میں ویکھ آیا ساں۔ اوس دیوار اُپر دو کاراں چل سکدیاں ہن آتے ایہہ اک ہزار کلومیٹر توں وی ودھیرے لمبائی

دی ہے۔ اوس دی اساری دامتو و دیشی حملیاں نوں روکنا سی۔ شاہی محل کئی سوا یکڑ وچ پھیلیا ہویا ہے۔ اک ہزار توں ودھ کمرے ہن اتے ایہہ اک دن وچ گھمنا مشکل ہو گیا۔ بودھی مندر میری یاترا وچ شامل سن۔ ایہناں نوں پگودا کیہا جاندا ہے۔ مہا تما بدھ دیاں مورتیاں سبھ مندر اں وچ ستھاپت نہیں سن۔ چینی زین اتے کنفیو سین دھرماں دے وی پیروکار رہے ہن۔ نویں پیڑھی وچ تاں دھرم الوپ ہو رہیا ہے پرنتو پرانے چینی لوک کمیونسٹ پر بھاؤ دی مارتوں سرخرو ہو کے دھرم دی اوٹ لے رہے ہن۔

بیجنگ دے بازاراں وچ کھان پین لئی ریڑھیاں بھارت وانگ ہی مل جاندیاں ہن۔ شہرتوں باہر سڑکاں کنارے ڈھا بے وی ویکھے۔ کھان۔ پین دیاں چیزاں صاف ستھریاں ملدیاں ہن، ساڈے وانگ لکھیاں داشکار نہیں ہندیاں۔ شا کاہاری بھوجن چین وچ ملنا مشکل ہے۔ ایہہ عام کہاوت ہے کہ زمین تے ریگن والے جیوجنتو آں توں لے کے ہوا وچ اڈن والے پنچھیاں تک سبھ چینی بھوجن دا اہار بن جاندا ہے ہن۔ سٹ، ڈڈو اتے سمندری کیکڑے تاں ہر ریستوران وچ مل جاندا ہے ہن پرنتو کتے داماس خاص ہوٹلاں وچ ہی پروسیا جاندا ہے۔ شکر رب دا کہ میں خاص مہمان بن کے پہنچیا ساں جس کر کے میرے لئی گیسٹ ہاؤس وچ شا کاہاری بھوجن دا اچھا پر بندھ کیتا گیا سی۔

چین توں پرتن توں پہلاں میں بھالاں سن بندھی سنستھادی یاترا وی کیتی۔ او تھے میڈم یا نگ یورانگ میری واقف کار نکلی اتے اوہنے اپنی سنستھا ولوں تنگشان بھچال دیاں کیٹھاں میرے حوالے کیتیاں۔ میری اچھا سی کہ بھچال گرسٹ علاقے دا دورہ کر آواں جتھے 5 لکھ دے قریب چینی بھچال دی بلی چڑھ گئے سن۔ اگلے دن سویرے ہی اسیں تنگشان دی یاترا تے نکل پئے۔ 300 کلومیٹر دا سفر تہہ کر کے اسیں شہر دے اوس حصے وچ گئے جتھے بھچال دیاں نشانیاں قائم رکھیاں ہوئیاں ہن۔ پرانے شہر دی سڑک کئی فٹ و ستھاپت ہوئی ویکھی۔ کئی جگہ ڈونگھیاں تریڑاں نظر آ رہیاں سن۔ نویں شہر دے اک پاسے بھچال وچ مرے لوکاں دی یادنوں سمرپت اک سمارک

قائم کیتا گیا ہے جس نوں ویکھن اُپرنت اسیں بیجنگ ول چالے پادتے۔ سڑک اُپرکاراں ٹرک
تاں نظر نہیں پئے پرتو گھوڑا گڈیاں اُپر سامان ڈھوندے لوک راہ وچ ملے۔

چین دے سکولاں، کالج اُتے یونیورسٹیاں وچ پڑھائی دا کوئی خرچ نہیں لیا جاندا۔
ہسپتالاں وچ علاج وی مفت ہندا ہے۔ بھارت وانگ پرائیویٹ ادارے لٹ کرن دی کھلھ نہیں
لے سکدے۔ پنڈاں وچ لوکاں دی زندگی نیرس جا پدی سی۔ پرائیویٹ جاندا دی انہوندی۔
جس طرحاں ساڈے پنڈاں وچ گھر کا جاں پیٹر ریٹرا سامان ڈھون لئی ورتیا جاندا ہے، اجیہا جگاڑ
چین وچ وی ویکھیا۔ پر مانو اور جا سنستھادے احاطے اندر اک ہائی سکول دا دورہ وی کیتا۔ وگیان
دی پڑھائی چینی بھاشا وچ کرائی جاندی ہے۔ بچیاں نوں کتابی کیرا نہیں بنایا جاندا۔ کتا۔ کھیا
ٹریننگ ہر سکول وچ دتی جاندی ہے۔ پر یوگشالا اُتے ورکشاپ ٹریننگ ہر اک لئی ضروری ہے۔
ساڈے دیش وچ تاں ویدا بیڑا غرق کرن لئی سکولاں توں علاوہ کوچنگ اکیڈمیاں دی بھرمار
ہے۔ چونویں ملٹی پل چانس سوالاں دی مہارت نال ویدیا تھی آئی۔ آئی۔ ٹی دی داخلہ پریکھیا پاس کر
لیندے ہن۔ لوڑ ہے کہ اسیں چین توں اسارو ویدا ماڈل ادھارا لے کے ایتھے لاگو کریئے۔

ایشیا دے اوہ دیش جتھے سکھاں دی چڑھت قائم ہے، میری کھج دا کیندر سن۔ ایہناں
وچ تھائی لینڈ، ملیشیا اُتے سنگا پور شامل ہن۔ چین توں واپسی ویلے میری اڈان بنکا ک راہیں سی۔
میں اک کانفرنس وچ حصہ لینا سی اُتے کجھ دن بنکا ک رُکیا۔ شہر دے بھٹروا لے علاقے وچ پنجابی
مارکیٹ ہے جس نوں فہورت کیہا جاندا ہے۔ اوس وچ کپڑے دا پار تھوک اُتے پر چون دوویں ہی
پنجابی وپاریاں دے قبضے وچ ہے۔ منے وی اک گرم سوٹ دا کپڑا خریدیا اُتے سلانی لئی دے دتا۔
اگلی سویر میرا سوٹ تیار ہو گیا سی۔ بنکا ک وچ پنجابی مارکیٹ دے نیڑے ہی گرودوارہ ہے جس
اندر خالصہ ہائی سکول چل رہیا سی۔ ہن ایہہ سکول اپنی نویں بلڈنگ وچ شروع ہو گیا ہے۔ سبھ توں
چنگی گل جو ہور کدھرے نہیں لبھدی، سکھاں دا اک سانجھا گرودوارہ ہے جتھے نام دھاریئے، سنگھ
سبھیئے اُتے ہر جاتی دے لوک شامل ہندے ہن۔ سبھ توں امیر طبقہ نام دھاری سکھاں دا ہے جو

بنکاک دے ویو پارا پر حاوی ہن آتے تھائی لینڈ دے شاہی خاندان نال چنگار سوخ رکھدے ہن۔
 دسمبر 1991 وچ ملیشیا دے شہر کوالا لپور وچ میں اک مہینے لئی گیا ساں۔ میری یا ترا دا
 پر بندھ تیسری دنیا و گیاں اکیڈمی ولوں کیتا گیا سی۔ دسمبر دے مہینے وچ وی گرمی آتے ہمس پنجاب
 دے بھادروں مہینے ورگاسی۔ میری رہائش کوالا لپور دی یونیورسٹی اندر سی جس کر کے ودیا رتھیاں
 دیاں گتو دھیاں دا پتہ لگدار ہندا۔ بھوجن دا پر بندھ وی ہوٹل دے میس وچ سی۔ یونیورسٹی وچ
 اک درجن دے قریب سکھ ودیا رتھی پڑھدے سن۔ میری جان پہچان سبھ نال ہو گئی آتے اک
 موٹر سائیکل سوار میرا پکا ساتھی بن گیا۔ ایتوار اسیں دوویں کوالا لپور دے وکھ وکھ گوردواریاں دی
 یا ترا کر دے۔ کوالا لپور وچ تیرھاں گردوارے قائم سن جس توں سکھاں دی ہوند آتے طاقت دا
 احساس ہو جاندا ہے۔ سکھ نو جواناں دی اگوائی لئی سکھ نو جوان سبھا قائم سی جس دے روح-رواں
 اوتار سنگھ سن۔ اوہ مینوں کئی وار لکچر لئی بلاوہ بھیج دیندے۔ ملیشیا دے سکھ فوج آتے پولیس دی نوکری
 لئی انگریز سرکار دے سدے اُپر گئے سن۔ اک سجن کہن لگا کہ انگریز تاں ایویں نام دے حکمران سن
 اصلی راجے تاں سکھ سن۔ چینی آتے لوکل مسلم سکھاں توں ڈردے سن۔ ایس گل توں بھلے بھانت
 اندازہ لگایا جاسکدا ہے کہ کوالا لپور وچ بارھاں مسجدیں آتے تیرھاں گردوارے ہن بھاویں سکھ
 وسوں دس پر تیشت توں وی گھٹ ہے۔

میری واپسی سنگا پور دے رستے سی۔ میں دورا تاں سینٹرل سکھ گردوارے اندر ٹھہریا۔
 اوتھے وی سکھاں دے چار گردوارے سن۔ مجھیاں آتے ملوئیاں دے علیحدہ گردوارے سن۔
 سنگا پور پہلاں ملیشیا دا حصہ سی پر نتو فرآزاد ہو گیا سی۔ اوس دی آرتھک ترقی وچ سکھاں دا اہم رول
 ہے۔ گردوارے اندر پنجابی دیاں کلاساں لگدیاں سن آتے سکولاں وچ پنجابی دی پڑھائی دا
 پر بندھ وی سکھاں دی نمائندگی کمیٹی کردی سی۔ تڑکسار گردوارے اندر سنگت دی آواجائی شروع ہو
 جاندی جس کر کے جلدی اٹھنا پیندا۔ شاید ایہہ پہلا گردوارہ ہووے جس وچ پروٹھے آتے دہیں دا
 لنگر پنچ وچ ہی شروع ہو جاندا ہے۔ 31 دسمبر رات بھر رین سوائی کیرتن پروگرام ویکھیا۔ سنگا پور

دے سکھ با بے آتے پیمیاں گردوارے دی خوب سیوا کر دے ہن۔ مینوں ملیشیا آتے سنگاپور پنجاب
ورگا ہی لگا۔ بلکہ صفائی آتے سہولتاں لئی پنجاب توں بہت اگے ہے۔

— ❧ —

میرے جیون وچ آئیاں کجھ عورتاں

ہر منکھ دے جیون وچ عورت ماں، پتی، بھین اُتے دھی دے روپ وچ شامل ہندی ہے۔ میرے جیون وچ بھین تے دھی تاں نہیں ملیاں بلکہ میری نانی، دادی، بھوآ اُتے ماں دے روپ وچ عورتاں دا پر بھاؤ میرے جیون تے پیا ہے۔ ایہناں دا ذکر کچھے کر آیا ہاں۔ سچ تاں ایہہ ہے کہ مینوں جنا پیار عورت توں ملیا ہے اوہدا اک چوتھائی بھاگ وی میں واپس نہیں موڑیا۔ نانکے پنڈ دیاں کڑیاں مینوں ویر کہہ کے بلاندیاں سن۔ پنڈ دے باقی منڈے کڑیاں چھیٹن وچ مہارت رکھدے سن۔ میرے وچ نہ تاں ہمت سی اُتے میرا سبھاؤ سنگاؤ قسم داسی جس کر کے میں نیویں پا کے لنگھ جاندا۔ سکول اُتے کالج دی پڑھائی ویلے کسے کڑی نال پریم، جاں جس نوں عشق کہندے ہن، نہیں ہويا۔ پنڈ دیاں کواریاں کڑیاں فیشن تاں نہیں سن کر سکدیاں پرنتو اوہناں دی ویاہ توں پہلاں بن پھب کے رہن دی اچھا ضرور ہندی ہے۔ جدوں میں سکولے جانا تاں کسے کڑی نے اپنے بن پھبن لئی کسے چیز دی لوڑ مینوں دسی اُتے خریدن لئی پیسے دینے۔

بچپن وچ ہی پیار پند ا ہے۔ منو و گمانی تاں کہندے ہن کہ جم دے بچے وچ وی پیار کرن دی رچی پیدا ہو جاندی ہے جو اوہ ماں دے سریر توں سنٹھٹ کر دا ہے۔ جدوں میں بھرتھلا منڈیر پرائمری سکول وچ پڑھداساں تاں پنجویں جماعت وچ اک لڑکی سیاڑ توں آ کے داخل ہوئی۔ اوہ مینوں چنگی لگی پرنتو میری ہمت نہیں پیندی سی کہ میں اوس نوں بلا لواں۔ سارا سال ایس طرحاں ہی لنگھ گیا۔ دو سال بعد اسیں وچھڑ گئے۔ اک وار اوہدی جھلک لسوئی پنڈ وچ پئی۔ میں اوس ول ویکھ کے اگے لنگھ گیا پر کوئی گفتگو نہیں ہوئی۔ ایہہ پہلا موقع سی جدوں میرے سینے وچ پیار دی چنگ مکھنی شروع ہوئی سی۔

اٹھویں جماعت وچ پڑھدیاں میں اپنی نانی نال بٹالے لاگے شہاب پورے گیا۔ مالیر کوٹلے توں ادھی رات نوں ریل گڈی وچ سوار ہو کے سویرے اسیں امرتسر پہنچ گئے اتے ہر مندر صاحب دے درشن اشناں کیتے۔ ساڈے ڈبے وچ اک فوجی پر یوار امبالے توں امرتسر جا رہیا سی۔ اوس زمانے وچ ریل گڈی دا تیسرا درجہ وی ہو یا کردا سی جس وچ لکڑی دے پھٹے اُپر مسافر بیٹھیا کر دے سن۔ فوجی افسر اپنی پتی نوں کہہ رہیا سی کہ فسٹ کلاس دا پاس نہ ملیا جس کر کے تھرڈ کلاس وچ سفر کرنا مجبوری بن گئی۔ ساری رات پھٹیاں اُپر سونا مشکل ہو گیا سی۔ میں تاں اپنی عادت انوسار گڈی وچ جاگدا رہیا اتے رات دے نظارے ویکھدا رہیا جو میرا شوق سی۔ فوجی افسر دیاں دو دھیاں وی نال سفر کر رہیاں سن۔ رات دی نمی روشنی وچ اوہناں دے سندر چہرے کسے بہشت دی پری توں گھٹ نہیں سن۔ میں چوری چھپے اوہناں دے چہرے نہاں دارہیا۔ جدوں اسیں بٹالے توں واپس پرتا سی تاں میں نانی دے کھہڑے پے گیا کہ مینوں نوں پگ گلابی رنگ دی لے کے دیوے۔ اوہ حیران سی کہ میرے اُپر گلابی پگ دا بھوت کیوں سوار ہو گیا ہے۔ اوس نے میری ضد پوری کر دتی۔ مینوں جا پیا کہ ریل گڈی وچ اوہ کڑیاں پھر ٹکر پین تاں میری گلابی پگ اوہناں نوں چنگی لگے۔ ایہہ دوسرا موقع سی جدوں پیار دی چنگ میرے سینے اندر سلگنی شروع ہوئی سی۔

جدوں میری زندگی دا بھیانک دور شروع ہو گیا تاں پریم پیار دیاں گلاں وی دسر گئیاں۔ مالیر کوٹلے سرکاری کالج وچ سائنس دے سیکشن وچ کوئی لڑکی نہیں پڑھدی سی۔ آرٹس وچ اک درجن دے قریب کڑیاں داخل ہوئیاں جو دھوری اتے احمد گڑھ توں ریل گڈی وچ آؤندیاں سن۔ مینوں یاد ہے کجھ عاشق طبیعت دے میرے جماعتی اوہناں نوں اگوں واٹھھی لین جایا کر دے سن بھاویں اوہ کڑیاں دے ٹانگے پچھے صرف جھکھاں مار کے ہی مڑ آؤندے سن۔ کالج دے زمانے دی سبھ توں سندر کڑی زبیدہ بیگم سی جو میرے نالوں دو سال اگے سی۔ زبیدہ شاید مسلم پر یواری پہلی کڑی سی جو مالیر کوٹلے سرکاری کالج وچ بی. اے. دی پڑھائی کر رہی سی۔ اوہدے کئی

دیوانے سن۔ اوہ کالا برقعہ پا کے کالج آیا کردی سی۔ چھوٹے قد دی زبیدہ کالے برقعے وچوں کوہ قاف دی پری جا پدی سی۔ پینڈ و منڈے دور توں ہی اوہدے حسن دا جھلکارا وکھ کے ڈسے جاندے سن پرنتو کسے دی ہمت نہیں سی پیندی کہ اوس نوں بلا سکے۔ زبیدہ دے عشق دیاں گلاں تاں شروع ہوئیاں جدوں مالیر کوٹلا نواب دا بھتیجا اوس دے کچھے ہتھ دھو کے پے گیا۔ تیہہ سال بعد پنجابی یونیورسٹی وچ زبیدہ دے حسن دا جھلکارا پیا۔ پہلاں میں سوچیا ایہہ کوئی مرگ ترشنا ہے پرنتو اوہ مالیر کوٹلے والی زبیدہ ہی سی۔ میں اوس نوں کجھ کہے بناں اگے لنگھ گیا۔ پچھلے سال زبیدہ نے فیس بک راہیں میرا فون منگ بھجیا۔ پچھلے مہینے زبیدہ دی سریلی آواز سنی جو کہہ رہی سی کہ اوہدی شادی اک سکھ پر یوار وچ ہوئی سی اتے اوہ ہن زبیدہ بیگم توں زبیدہ 'مدان' بن چکی ہے۔

مہندرا کالج وچ اٹھ کڑیاں بی. ایس. سی. وچ داخل ہوئیاں سن۔ اوہناں دا دکھرا گروپ بن گیا۔ ساڈا جماعتی زور سنگھ دھالیوال کدے کدائیں اپنے عشق دے قصے سنا کے ساڈا دل پرچاوا کردا رہندا سی۔ علیگڑھ مسلم یونیورسٹی وچ تاں دو کڑیاں میری جماعت وچ داخل ہوئیاں۔ رتنا قول سرینگر توں آئی جو کشمیری پنڈتاں دی کڑی سی اتے دوسری سریا خاتون مسلم کڑی سی جو بہت ہی سندر اتے اگانہہ ودھو پر یوار وچوں سی۔ جدوں باقی کڑیاں برقعے وچ پڑھن آؤندیاں سن تاں سریا ننگے سر اتے ننگے مونہہ آیا کردی سی۔ میری ایہناں نال کوئی بول چال نہیں سی پرنتو ایہہ گل مشہور ہو گئی کہ شریف احمد، جو ساڈا ہرمن پیارا استاد سی، سریا اُپر ڈورے سٹ رہیا سی۔ میرے خیال وچ سریا نے ہنگارا نہیں بھریا سی۔ علیگڑھ مسلم یونیورسٹی دا بہو۔ چرچت عشق رئیس احمد اتے شکتی رانی دانیانیا جاندے ہے۔ رئیس احمد بھوتک و گیان دا ادھیہا پک اتے شکتی رانی کیمسٹری دی ادھیہا پکا سی۔ ایس عشق دے چرچے کارن رئیس احمد نوں علیگڑھ چھڈ کے سری نگر جانا پیا کیونکہ وبھاگ دے مکھی پروفیسر پیارا سنگھ گل نہیں چاہندے سن کہ ہندو مسلم فرقیاں وچ ایس عشق نوں لے کے کوئی تکرار پیدا ہووے۔ جنا چر گل صاحب علیگڑھ رہے رئیس احمد بھوتک و گیان وبھاگ توں چھٹی لے کے سرینگر ہی ٹکیا رہیا۔

سو میری پڑھائی دے عرصے دوران کوئی عشق مشک دی گھٹنا نہیں واپری۔ ہاں، ساری عمر میرا عشق اپنیاں پاٹھ پستکاں آتے ہو رگیان پردان کرن والیاں پستکاں نال رہیا ہے جو ابے تک قائم ہے۔ پیرس یونیورسٹی وچ پہنچ کے کھوج کم نال میرا عشق ہو گیا۔ دن دے بارہاں گھنٹے میں پر یوگشالا وچ کم کردا ساں۔ ویک۔ اینڈ اُپر وظیفہ پراپت کھوجیاں لئی سرکاری پدھرتے سیر۔ سپاٹے دا پر بندھ ہو یا کردا سی۔ اوس دا پر بندھ وظیفہ دفتر والے کر دے سن آتے ایہہ سہولت کافی سستی سی۔ میرا پہلا چکر روآں شہر دا لگا جتھے 'جان آف آرک' نوں زندہ جلایا گیا سی۔ ایہہ اوہ آڑی کڑی سی جس نے فرانس دے لوکاں نوں انگریزاں ورو دھ لٹن لئی پریریا سی۔ اوہ کہا کردی سی کہ اوہنوں الہام ہو یا ہے۔ روم دے گر جا گھر والیاں اوہنوں عیسائی دھرم دی سنت بنایا آتے اوس دی یادگار وچ اک سندر گر جا گھر اساریا گیا۔

پہلے سرکاری سیر۔ سپاٹے دوران اک سندر ٹیاریلیسیا گو بدانوسکی ٹکر پئی۔ اوہ رومن کیتھولک پادری دی دھی سی جو پولینڈ چھڈ کے چلی جاو سیاسی۔ فیلیسیا انگریزی بول آتے سمجھ سکدی سی جس کے مینوں اوس دا ساتھ چنگا لکيا۔ پہلی ملاقات وچ اوس نے ٹیگور بارے دسیا جس دی گیتا نجلی اوس نے پڑھ رکھی سی۔ اوہ پیرس وچ فرینچ بھاشا پڑھن آئی ہوئی سی۔ دوجی ملاقات وچ اسیں ہو رکھلھ گئے۔ فیلیسیا میرے بارے پوری جانکاری حاصل کرنا چاہندی سی۔ مینوں کہن لگی کہ شادی بارے کیہ وچار ہے؟ میں دسیا کہ میں شادی شدا ہاں آتے دو بچیاں دا باپ بن چکا ہاں۔ سو اوس دی گھوکھ وچ میں اوس دی دوستی دے لایق نہیں ساں۔ اوہ چاہندی سی کہ کوئی مرغا پھسا کے پیرس وچ ہی ٹکيا جاوے کیونکہ چلی وچ سیاسی حالات ٹھیک نہیں سن۔ اوہدی وڈی بھین وی پیرس وچ رہ رہی سی۔ آتے کسے فرانسیسی مرد نال شادی کر رکھی سی۔ فیلیسیا نے اک ڈنر پارٹی کیتی جس وچ لاطینی امریکہ دے درجن کوو دیارتھی شامل ہوئے۔ اوس دی بھین آتے ہو ر سہیلیاں وی شامل ہوئیاں۔ مینوں اُچھا سدا بھیج کے بلایا گیا سی۔ اوس ملنی دیاں فوٹو اں میں اپنی گھر والی نوں بھیجیاں۔ اوس نوں سارے قصے توں جانو کروایا۔ ایہہ میرا وشو اش ہے کہ عورت۔ مرد (پتی۔ پتی)

دارشتہ وشواس اُپر نکلیا ہندا ہے۔ جس دن ایہہ وشواس ٹٹ گیا رشتہ وی تڑک جاندا ہے۔ سوا ایہہ سلسلہ میں پورے دو سال جاری رکھیا۔ میریاں پریت ملنیاں دی ہر خبر میری پتی نوں پہنچ جاندى سی۔

فرانس دیاں پھیریاں وچ میں اوتھوں دے میوزیم، شاہی محل اُتے قلعے ویکھے۔ کجھ قلعے پرائیویٹ جانداد وانگ سانجھے ہوئے سن اُتے ٹکٹ دی آمدن نال ایہناں دی سانجھ سنبھال کیتی جاندى سی۔ ایہناں قلعہ۔ نما محلاں نوں فرانسیسی بھاشا وچ شاتو (Chateau) کیہا جاندا ہے۔ شیورنی شاتو دی سیر دوران اک گائیڈ میرے سکھ پہراوے اُپر موہت ہو گئی۔ میں اوس نال فوٹو کھجوائی اُتے وعدہ کیتا کہ ڈاک راہیں فوٹو بھیج دیاں گا۔ جدوں چٹھی راہیں فوٹو بھیجی تاں ساڈا چٹھی۔ پتر شروع ہو گیا۔ اوس دا پر یوار اوس شاتو اندر ہی رہندا سی۔ اوس دا اک ترک منڈے نال پیار پے گیا پرنٹو اوہ اوس نوں دھوکھا دے کے چلا گیا۔

اوس کڑی نے مینوں اپنا ہمدرد سمجھ کے کئی بھید بھیریاں گلاں وی دسیاں جس کر کے اوہدی ماں میرے نال ناراض ہو گئی۔ جدوں میں دوجی وار اوس شاتو وچ گیا تاں اوہدی ماں نے گلہ کیتا کہ واس دی دھی تاں دیوانی ہوئی پھر دی ہے کدے اوہنوں ترک پسند آیا سی، ہن اوہ اک سکھ نوں اپنا ہیر و سجھی بیٹھی ہے۔

اک یا ترادی تیاری لئی میں پر یوگشالاتوں ویلھا ہو کے فیلیسیا دے فلیٹ اُپر پہنچیا۔ اوس نے دروازہ نہ کھولھیا پرنٹو جدوں میں لفٹ توں پٹھ اُتر کے اپنے راہ پیا تاں اوہ اُچی ہاک مار کے کہن لگی کہ رات سمیں بغیر فون کیتیاں کسے اکلے عورت دے گھر نہیں جانا چاہیدا۔ میں اوس دی ہدایت نوں پلے بنھ لیا۔ اگلے دن جدوں اسیں سیر سپاٹے تے ملے تاں فیلیسیا میرے نال ناراض جا پدی سی۔ اوہ اک لاطینی منڈے نال سیر کر رہی سی۔ میں وی اوس توں دور رہنا چنگا سمجھیا۔ کئی وار میٹرو گڈی وچ میل ہو جاندا تاں اوہ بائے بائے کہہ کے اگے لنگھ جاندى۔ 1977 وچ میں دوبارا پیرس گیا تاں فیلیسیا دی بھین توں اوس دا فون لیا۔ اوس دا دوست منڈا ہالینڈ توں پڑھن آیا ہویا

سی۔ مینوں اوس دی بھین نے دسیا کہ فیلیسیا اوس منڈے نال شادی کرن جا رہی ہے۔ میں کئی وار پیرس گیا۔ اک وار سالز برگ توں فون کر کے اپنے پیرس پہنچن بارے اطلاع دتی۔ فیلیسیا دا جواب کجھ کورا جیہا سی۔ کہن لگی کہ اوس دی شادی ہو چکی ہے اُتے ہن اوس نے پرانے دوستاں نوں الوداع کہہ دتی ہے۔ میرے لئی ایہہ دوسرا سبق سی کہ کسے دے نجی جیون وچ دخل۔ اندازی ٹھیک نہیں ہندی۔

لاٹینی امریکہ دے ودیا رتھی پیرس یونیورسٹی وچ ہزاراں دی گنتی وچ پڑھن آؤندے سن اُتے پیرس وچ ہی ٹکے رہندے سن۔ اوہناں لئی پیرس دھرتی اُپر سورگ دا ٹکڑا ہے۔ میرا کھوج کم سویرے اٹھو بجے شروع ہو جاندا اُتے رات دے اٹھو بجے تک جاری رہندا۔ رات دے ڈنر سمیں میں سبھ توں اخیر وچ ریستوران وچ پہنچدا کیونکہ اٹھو بجے سروس بند ہو جاندا سی۔ میری رہائش انڈین ہوٹل وچ سی۔ میں سویرے ساڈھے ست و بجے دی بس تے سوار ہو کے یونیورسٹی پہنچ جاندا سی۔ کئی وارا اک برازیلیئن کڑی جو یونیورسٹی وچ سٹینو-ٹائپسٹ دی نوکری کردی سی، میرے نال اوسے بس تے ہی سوار ہو جاندا۔ اوہ کافی نخرے والی جا پدی سی۔ اک دن دوپہر ویلے اوہ ریستوران وچ لنچ سمیں مل پئی اُتے میرے ٹیبل اُپر ہی آ بیٹھی۔ اوس نوں کئی بھاشاواں آؤندیاں سن۔ لنچ توں بعد کافی پن لئی میں اوہدا سدا پروان کر لیا۔ فرانسیسی لوک چاہ اُتے کافی وچ دودھ نہیں ورتدے سگوں بلیک کافی پسند کردے ہن۔ میں کافی دی جگہ چاہ منگوائی اُتے دودھ دی ورتوں کیتی۔ پتہ نہیں کیوں اوس نے وی دودھ منگوا لیا۔ میں سبج سبھا ہی ٹکور کیتی کہ عورت تاں دودھ دا بھنڈا رہندی ہے توں کیوں ایس جھنجٹ وچ پے گئی۔ میرے کہے واک دا اوس اُپر پتہ نہیں کیوں جادوئی اثر ہو گیا اُتے اوہ میری پکی دوست بن گئی۔ اوس کڑی دا نام لیبیا شاموسی اُتے اوہ برازیل دے شہر ساؤ پولو (Sao Paulo) دے رہن والی سی۔

پہلی ملاقات توں بعد اسیں کئی وار بس تے مل جانا، کدے ریستوران وچ اُتے کدے کدائیں کسے گیت۔ سنگیت دے پروگرام اُپر۔ اک وار کسے حال وچ ناچ گانے دا پروگرام سی۔

لپیا میرے لئی وی ٹکٹ خرید لیائی۔ میں اوس نوں بتھیرا کیہا کہ مینوں کوئی ناچ نہیں آؤندا پرنتو اوہ کھہڑے پے گئی اَتے اسیں دوویں حال وچ پہنچ گئے۔ قدرتی اوسے دن میری گھر والی دی چٹھی آئی سی جو میں پڑھن خاطر نال ہی لے گیا۔ ناچ دا پروگرام شروع ہو گیا پرنتو میں چٹھی پڑھن وچ مصروف ساں۔ لپیا ناراض ہو گئی اَتے اٹھ کے چلی گئی۔ میں سمجھ چکا ساں کہ اوہ میرے اُپر پیار دے ڈورے سٹ رہی ہے پرنتو میں کوئی کچا پلا عاشق نہیں ساں جو اوس بھولی کڑی وانگ ہووے ”جس نے لائی گلیں، اسے نال اٹھ چلی۔“

اک دن فرریستوران وچ لنچ سمیں ساڈا میل ہو گیا۔ لپیا کافی مایوس لگ رہی سی۔ اوس نے اپنی وتھیا سنائی کہ اوس دا کینیڈین دوست منڈا مانسک طور تے بیمار رہندا ہے اَتے اوس دا ساتھ چھڈ گیا ہے۔ میں بھانپ لیا کہ لپیا کسے نویں شکار دی بھال وچ ہے۔ اوہ کہن لگی کہ اوہ شادی تاں نہیں کرنا چاہندی پرنتو اک بچے دی ماں بنا لوچدی ہے۔ میں کیہا ساڈے دلش وچ تاں ایہہ سنبھو نہیں۔ بچہ لین لئی عورت نوں شادی کرنی پیندی ہے۔ اوہ وٹر گئی اَتے کہن لگی کہ توں تن سال پیرس رہنا ہے، کیوں نہ اسیں دوویں پتی پتی بن کے رہنا شروع کر دیئے۔ میں انکار کرن ہی والا ساں کہ لپیا نے اوس شام دا ذکر کیتا جدوں میں اپنی گھر والی دی چٹھی نوں وار وار پڑھ رہیا ساں۔ اوہ حیران سی کہ میں پیرس ورگے رنگیلے شہر وچ چٹھیاں آسرے دن کئی کر رہیا ساں۔ لپیا کہہ رہی سی کہ اوہ وی میرے ورگا جیون ساتھی لہھ رہی ہے پرنتو کامیاب نہیں ہوئی۔ سبھ جسمیں دے سوداگر ہی ملدے ہن۔ اوس دی چھوٹی بھین حبیبہ شامووی پیرس وچ پڑھدی سی۔ اوہ اپنے دوست نال ہی رہندی سی اَتے لپیا وانگ جھورے نہیں جھردی سی۔

1971 دیاں کرسمس چٹھیاں وچ اسیں اک ہفتے لئی فرانس دے دکھن وچ گھسن گئے۔ قان، نیس اَتے روم ساگردے تٹ اُپرو سے شہر اَتے دلش مونا کو داوی گیر الا یا۔ رات دی رہائش پہاڑ اُپراک ہالیدے ہوم وچ ہندی سی۔ اوتھے کئی دیشاں توں یاتری آئے ہوئے سن۔ نویں سال دی آمد اُپر 31 دسمبر ساری رات ناچ گانے دا پروگرام چلیا۔ ساڈے گروپ وچ 50 ودیا تھی سن۔

میرا بلغارین دوست دمتر و کہن لگا کہ اوہ فرانسیسی کڑی عینی نال ناچ کرنا چاہندا ہے جو ہالیڈے ہوم دے نال لگدے پنڈ دی وسنیک سی۔ نویں سال دے ناچ گانے وچ تسیں کسے انجان نوں وی نچن لئی سدا دے سکدے ہو۔ عینی وداع ہون توں پہلاں اپنے گھر دا پتہ دے گئی تاں کہ اسیں پیرس مٹن توں پہلاں اوس دے ماپیاں نوں مل لینے۔ میں اپنے دوست نوں کہا کہ جا پدا ہے تیرا کم بن جاوے گا۔ شریف گھراں دیاں لڑکیاں اپنے ماپیاں دی مرضی نال ہی فیصلہ کر دیاں ہن۔ چالھی سال بعد فیس بک تے میرا بلغارین دوست لہھ پیا۔ اوہ فرانس وچ ہی ویایا ہویا ہے پر اوس دی شادی عینی نال نہیں کسے ہو رنال ہو گئی جدوں اوہ گرینوبل یونیورسٹی وچ کمپیوٹرنیٹ ورک اپریٹر لگت گیا۔

1971 دیاں گرمیاں دیاں چھٹیاں وچ مینوں اک گروپ نال گرینوبل یونیورسٹی وچ یوتھ کیمپ تے شامل ہون دا سدا پتر آ گیا۔ او تھے نو جواناں نوں فلماں راہیں وشو بھر دے سمھیا چاراں نال جان پہچان کرن لئی سدا گیا سی۔ پگڑی داڑھی والا منے اکو خالصہ حاضر ساں۔ ساڈے کیمپ دے ڈائریکٹر دی گھر والی میری آؤ بھگت وچ ویش دچپسی لے رہی سی۔ پیرس مٹن توں پہلاں اوہ مینوں اپنے شہر 'قان' آؤن دا سدا دے گئی۔ جدوں اسیں نویں سال دے جشن لئی 'قان' دے نیڑے ہالیڈے ہوم وچ ٹھہرے ہوئے ساں تاں اوہ اچھے طور تے مینوں ملن آئی اتے اپنے گھر لے گئی۔ اوس نے فرانسیسی 'کریپ' تیار کیتے جو کہ ساڈے پوڑیاں ورگے ہندے ہن۔ رات نوں اوہ مینوں ہالیڈے ہوم چھڈ کے چلی گئی۔

اوس مہربان دوست دا نام ماری کلوڈ ہے۔ مینوں کیہ پتہ سی کہ ماری کلوڈ دی پریت ملنی جو گرینوبل یونیورسٹی دے یوتھ کیمپ توں شروع ہوئی، عمر بھر میرے نال نبھے گی۔ جدوں میں پیرس توں واپس مڑ آیا تاں ماری کلوڈ دا چٹھی پتر آؤن دار ہیا۔ 1987 وچ میں اتے میری گھر والی یورپ دا چکر لگاؤن گئے۔ اٹلی، فرانس اتے اسٹریا گھمدے ہوئے اسیں ماری کلوڈ دے شہر 'قان' پہنچ گئے۔ اوہنوں تاں چاء چڑھ گیا اتے ساڈے ٹھہرن دا انتظام اپنے گھر وچ ہی کر لیا۔ عام طور تے

مہماناں نوں ہوٹل وچ ٹھہرایا جاندا ہے۔ میں کیہا گھر وچ تنگی ہووے گی کیونکہ ماری کلوڈ دانوجی پتروی چھٹی کٹن آیا ہو یا سی اے تے سانوں ٹھہرن لئی اوہدا کمرہ ہی دتا گیا سی۔ ماری کلوڈ کہن لگی کہ اوہ اپنی دوست کڑی دے گھر چلا جاوے گا اے میری دھی اپنے دوست منڈے نال رہ لوے گی۔ اسیں اے ڈنر ٹیبل تے ہی بیٹھے ساں کہ اوہدی دھی دادوست لین آ گیا۔ اوہ ساڈے ساہمنے ہی کڑی دے گل آ لپٹیا۔ بعد وچ میری گھر والی کہن لگی کہ ایہہ لوک کنے بے شرم ہن جو کسے توں سنگدے جھکدے ہی نہیں اے کھلم کھلھا پیار دا اظہار کردے ہن۔ منے اوس نوں سمجھایا کہ یورپ دے پیار ساڈے توں بھن ہن۔ پنجاب دے جٹ تان کڑی منڈے دا گاٹا ہی لاہ دین جیکر کوئی منڈا کڑی دے ماپیاں جاں بھرا ساہمنے پیار کھولاں کرن دی ہمت کرے۔

اسیں دوراتاں ماری کلوڈ دے گھر رہ کے پیرس مڑ آئے۔ میری ریٹائرمنٹ توں کچھ سال پہلاں ماری کلوڈ دے گھر والے 'زیرا' دانون آیا کہ اوہ اک مہینے لئی امرتسر آ رہی ہے۔ منے امرتسر ہوائی اڈے تے اوہنوں لین گیا تان اوہ خالی ہتھ باہر نوں تری آوے۔ کہن لگی کہ اوس دا سامان امرتسر لئی بک کیتا گیا سی پر نتو ایہہ دہلی ایئر پورٹ تے ہی رہ گیا ہے۔ ایئر انڈیا دے دفتر رپورٹ لکھا کے اسیں یونیورسٹی کیمپس پہنچ گئے۔ میری پتی اے میرے پتر نوں نہہ ماری کلوڈ نوں گلے لگت کے ملے۔ اگلی سویر ماری کلوڈ ساڈے ویڑھے دے پھل بوٹے ویکھ کے بلہا رہا رہی سی۔ اوس نوں چڑیاں، کاواں اے گاہلڑ جاں کاٹو آں نال خاص سنیہ سی۔ اوس نے اپنے گھر وچ وی چڑیاں پال رکھیاں سن۔ ساڈے آندھی گوانڈھی حیران ہو رہے سن کہ ایہہ کیہو جیہی عورت ہے جو بچیاں وانگ جانوراں اے پنچھیاں نال کھیڈ رہی ہے۔

ماری کلوڈ دا ہلکا پھلکا بیگ تن دن بعد کسے ہو ر اڈان تے امرتسر پہنچنا سی۔ میری گھر والی نے ترنت ایس لئی کپڑا خریدیا اے دو پنجابی سوٹ تیار کرواد تے۔ شلووار قمیض وچ ماری کلوڈ پھبت رہی سی اے اوس نے فیصلہ کر لیا کہ اوہ پنجاب وچ پنجابن بن کے ہی رہے گی۔ امرتسر شہر دیاں پرانیاں عمارتاں اے ہر مندر صاحب نال اوہنوں موہ پے گیا۔ اک دن دوپہر بعد جدوں ہر مندر

صاحب دی پر کر مادی صفائی داکم چل رہی سی، ماری کلوڈ گلی پر کر ماوچ دھڑم کر کے ڈگ پئی۔ شکر رب دا اوہدی ہڈی پسلی بیچ گئی نہیں تاں اوس دی یا ترا دامتزہ کر کر اہو جانا سی۔ ماری کلوڈ پنجابی تاں نہیں سمجھدی سی پر نتو اوس دا انگریزی وچ وی ہتھ تنگ سی۔ ایس کر کے ساڈے پر یوار وچوں کوئی نہ کوئی جی اوس دے نال رہندا سی۔ چنڈی گڑھ اُتے پٹیا لے دی یا ترا سمیں میری گھر والی رنجیت اوس دی گائیڈ بن کے نال رہی۔ پٹیا لہ موتی باگ اُتے چنڈی گڑھ داراک گارڈن ماری کلوڈ دے بہت پسند آیا۔ پتہ نہیں میرے پر بھاو صدقہ ماری کلوڈ شا کاہاری بھوجن پسند کردی سی۔ ساڈی نو نہہ نود پ اوہدی سیوا وچ حاضر سی۔ اک دن ماری کلوڈ نے چیلنج کیتا کہ اوہ ساڈے پر یوار لئی شا کاہاری بھوجن خود تیار کرے گی۔ ایہتھوں تک کہ سبزی بھاجی وی اوہ آپ خریدن گئی۔ نود پ نے چلھا چونکا اوہدے حوالے کردتا۔ رات دا ڈنر ماری کلوڈ نے پرو سنا سی، سواسیں سارے بہت اتا ولے ہو کے اڈیک کر رہے ساں۔ ماری کلوڈ نے میز سجا کے کھانا پرو سیا۔ اوکھے سوکھے اسیں ڈنر کر لیا اُتے ماری کلوڈ نوں شاہباش دتی۔ بھوجن بھاویں کرار انہیں سی پر نتو مرچ توں بغیر بھوجن سبھ نوں کھانا پیا۔ پنجابی تڑکا نہیں سی لگایا گیا۔

امر تر آؤن توں پہلاں ماری کلوڈ نے جو پروگرام اُلکیا اوس وچ رشیکیس اُتے پشکر دی یا ترا شامل سی۔ میری صلاح من کے اوس نے رشیکیش دا خیال تاں چھڈ دتا پر نتو اوہ پشکر دا میلہ ویکھن دی چاہوان سی۔ قدرتی اوس سمیں میرا چھوٹا لڑکا امریندر بے پور کے کمپنی وچ منیجر لگا ہویا سی۔ میں ماری کلوڈ نوں چیئر کار جاں اے۔ سی۔ سیلی پروچ سفر کرن لئی کیتا۔ اوہ نہ منی، کہندی میں تاں عام جتنا وانگ سفر کرنا ہے۔ اوہ بے پور اکلے جا رہی سی، سوسانوں ڈرسی کوئی ماڑی گھٹنا نہ واپر جاوے۔ اک بھلیکھے دی گل ضروری کہ اوہ پنجابی سوٹ وچ گوری چٹی پنجابن ہی جا پدی سی۔ اگلی سویر میرے لڑکے نے بے پور اوہدے ٹھہرن دا انتظام کردتا پر نتو ماری کلوڈ اپنے بل بوتے تے رہنا چاہندی سی۔ بے پور توں اجمیر دا سفر اوہنے شتہ بدی گڈی تے کیتا اُتے کہن لگی کہ انڈین ریل گڈی اوہنوں پسند آئی ہے۔ پشکر دا میلہ ویکھ کے اوہ آگرے دا تاج محل ویکھن گئی۔ ریل دے

سفر دیاں ٹکٹاں تاں پہلاں ہی خریدیاں ہوئیاں سن پرنتو آگرے وچ ماری کلوڈ دے پیسے مک گئے جاں گواچ گئے، ربّ جانے کیہ واپریا۔ اوس نے رکشے دا کرایہ دینا سی، پیسے کول نہیں سن جس کر کے ماری کلوڈ نے اپنی سونے دی چوڑی رکشے والے نوں دے کے اوس نوں نہال کردتا۔

ماری کلوڈ سکھی ساندى فرانس اپنے گھر پہنچ گئی۔ اوس دا پر یوار میرا شکر یہ ادا کر رہیا سی۔

2001 وچ میں فرانس گیا۔ ماری کلوڈ دا گھر والا مرچکاسی۔ سردیاں وچ اوہ اپنی دھی کول سینٹ تروپے رہندی ہے اتے گرمیاں وچ اپنے پیکے گھر چلی جاندی ہے۔ اوس دا پیو ڈاکٹری جواک فارم ہاؤس خرید کے چل ویا۔ ایہہ گھر ماری کلوڈ دے نام کر گیا۔ میں فرانس دیاں کئی یا تراواں کیتیاں ہن۔ پیرس وچ نریشپال سنگھ میرا پکا ساتھی بن گیا سی۔ 'قان' وچ ماری کلوڈ دا پر یوار میرے پر یوار داحصہ بن گیا۔ بچپن وچ گردیو سنگھ مان نے اک کویتا سنائی جس دا گہرا پر بھاؤ اے جے تکت قائم ہے۔ سارنش ایہہ سی کہ جدوں سکھ دامن ڈولدا ہے تاں کلغیاں والا ڈولے ہوئے سکھ نوں بھائی جوگا سنگھ دی طرحاں آ بہڑ دا ہے۔ میں اوس وشواس نال اپنے جیون وچ آئیاں عورتاں نال نبھائی ہے۔ باقی تاں بھلیاں و سریاں کدے کدائیں یاد آ جاندیاں ہن پرنتو ماری کلوڈ میری یاد دا حصہ بن چکی ہے اتے ایہہ دوستی پر یوارک سانجھ بن کے ہو روی پیڈی ہو گئی ہے۔

میرا وگیا ننگ سفر

جیکر وگیا نی دی سمت پری بھاشانوں لیا جاوے کہ وگیا نی اوہ پرش ہے جو وگیا ن دے ادھین وچ جٹیا ہے، تاں میں وی اپنے آپ نوں وگیا نیاں دی قطار وچ شامل کر سکد اہاں۔ نوبل لوریٹیٹ عبد السلام نے جنوری 1981 وچ گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر دی کنوونکیشن سمیں ایہہ گل بڑے وستھارنال بیان کیتی سی کہ ساڈے کچھڑے ہوئے دیشاں دے ودیا رتھی دا اُچ۔ کوئی دا وگیا نی بن جانا کیول اک موقع۔ میل جاں حادثہ ہی ہو سکد اہے۔

پڑھائی داندھتوں ہی چنگا شوق پیدا ہو گیا۔ جدوں باقی منڈے ادھی چھٹی ویلے کھیڈ وچ مست ہو جاندے تاں میں اپنی پڑھائی وچ رجھار ہندا۔ اوس زمانے وچ پرائمری سکول دیاں چار جماعتاں ہندیاں سن اُتے کیول اکواک ادھیا پک۔ ودیا رتھی اپنے گھراں توں ہی سکول وچ پیٹھن لئی بوری جاں تپڑی لے کے جاندے۔ ماڑی موٹی گل کچھے بینتاں دی سزامل جاندی اُتے ودھیرے شیطانی ویلے ایس توں بھیریاں سزاواں ملدیاں۔ اوس زمانے دے ادھیا پک اج دے پلسیاں توں گھٹ نہیں سن۔

اک سال بعد ہی ساڈے ادھیا پک دی بدلی ہو گئی تے ساڈے پنڈ دے سارے ودیا رتھی وی لسوئی دے پرائمری سکول نوں چھڈ کے بھرتھلا۔ منڈیر دے لورڈ مل سکول وچ جا داخل ہوئے۔ ادھیا پک ساڈے پنڈ دا ہون کر کے سارے ودیا رتھی اوس دی عزت کر دے سن۔ میرے پڑھائی وچ چنگے نمبر آؤن لگ پئے اُتے تیکھن بدھی دا اندازہ لگا کے ادھیا پک نے اک سال وچ دو جماعتاں کرن دی صلاح دتی۔ سو تیسری اُتے چوتھی جماعت دا امتحان اکٹھا ہی دتا اُتے دوہاں جماعتاں وچ کرم وار پہلی تے تیسری پوزیشن حاصل کیتی۔ ایہہ سلسلہ اٹھویں جماعت

تک جاری رہیا۔ میرے استاد حیران سن کہ تمہاری اتے چھماہی امتحاناں وچ جو انک پراپت ہندے، اوہ ہی پرتیشٹ سالانہ امتحان وچ قائم رہندی جد کہ باقی دے منڈے اخیر لے امتحان وچ رٹے لگا کے میرے توں اگے لنگھ جاندے اتے میری فسٹ توں تھرڈ پوزیشن ہو جاندی۔

میں خالصہ ہائی سکول لسوئی توں 1955 وچ ڈل پاس کر کے نوویں جماعت وچ گورنمنٹ ہائی سکول ملیر کوٹلے جا داخل ہويا۔ بھادویں ایہہ ساڈے پنڈ توں دس کلومیٹر دے فاصلے تے سی پرنٹو سائنس دی چنگی پڑھائی خاطر میں سکول بدلنا ہی اچت سمجھیا۔ اچے داخل ہی ہو یا ساں گھریلو حالات بہت خراب ہو گئے۔ جدی زمین کچھے قتل ہو یا اتے لگاتار 1955 توں 1965 تک کچھریاں دے چکر وچ ایسے پھسے کہ دن-رات جدو جہد کرنی پیندی۔ اوس سمیں زندگی دے کئی تلخ تجربے وی ہوئے پرنٹو اپنی ہونی اتے رب آسرے دن-کئی گئے۔ جیوں جیوں مصیبتاں گھیرن لکیاں، میرا نسچا وی درڑھ ہندا گیا اتے حوصلہ بلند۔ مینوں سبھ توں ودھ پرینا سوامی رام تیرتھ اتے پروفیسر پورن سنگھ دے جیوں توں ملی۔ ویسے میں لینن اتے ہوروی جھجھارو آں دے جیوں سنگھرش پڑھ کے اپنی منزل پراپت کرن دی ٹھان لئی سی۔ ایس مصیبت دے دور وچ وی ویلے-کویلے میں اپنی پڑھائی لئی وقت کڈھ لیندا۔ میرے اپنے ادھیا پک وی حیران سن کہ مصیبتاں دا گھریا ہو یا وی میں نوویں اتے دسویں جماعت وچ اک شہری سکول وچ داخل ہو کے پہلی پوزیشن حاصل کر سکیا۔ بلکہ نوویں جماعت وچ جدوں میرے انگریزی دے مضمون وچ 90 پرتیشٹ نمبر آئے تاں سکول دے ہیڈ ماسٹر نے پچھ-پڑتال کروائی کہ ایہہ کوں ہو سکدا ہے کہ اک پینڈو وودیا رتھی انگریزی وچ اپنے نمبر لے جاوے۔

1957 وچ میٹرک پاس کر کے گورنمنٹ کالج ملیر کوٹلے ایف. ایس. سی. (F.Sc.)

وچ داخل ہو گیا۔ کیونکہ میٹرک وچ میں وظیفہ نہ جت سکیا اتے مقدمے بازی نے گھر دی مالی حالت نگھار دتی سی، سو میں ساری داخلہ-فیس معاف کروا کے کالج وچ داخل ہو گیا۔ مینوں اچے تک یاد ہے کہ ساڈے گھر کیول دس روپے ہی بچے سن اتے میں بھوکھ وچ کچھ کرن لئی نسچا کری

بیٹھاساں۔ کالج دے پرنسپل نے کتاباں دا پر بندھ وی کردتا۔ باقی رہیا گھر دے گزارے لئی خرچہ، ایہہ ساڈی پنڈ دی برادری نے ذمہ واری نبھائی۔

قدرت نے میرے اگے کئی وڈیاں مشکلاں پیش کیتیاں تے حل وی بھادتے۔ میں اپنیاں کتاباں خریدن دی سمر تھا وی نہیں رکھدا ساں۔ بس اک واری جو سبق پڑھ لینا، اوہ میری یاد۔ شکتی دا حصہ بن جاندا۔ مینوں اے تک یاد ہے کہ انگریزی تے پنجابی دی پوسٹری دی کتاب مینوں مونہہ زبانی یاد سی۔ وگیان دے وشیاں وچ چنگی مہارت سی پرنٹو حساب دے مضمون لئی پریکٹس دی لوڑ ہندی ہے اے مینوں ہمیشاں سمیں دی تھڑ سی جس کر کے مینوں کجھ وشے (Topics) چن کے تیاری کرنی پندی۔ نمبرتاں میں 80 پر تیشٹ توں ودھ لے جاندا پرنٹو میرے ساتھی ودیا رتھی حساب وچ سو پر تیشٹ نمبر لے کے مینوں ہمیشاں پچھاڑ دیندے۔ کالج وچ وی اوہو سکول والا سلسلہ جاری رہیا۔ ٹیٹاں وچ میں ہمیشاں پہلی جاں دوسری پوزیشن حاصل کرنی پرنٹو سالانہ امتحان وچ باقی دے ساتھی مینوں پچھاڑ دیندے۔ دوسرے میں سمجھ گیا ساں کہ حساب وچ سو پر تیشٹ نمبر لئے بغیر پہلی پوزیشن حاصل کرنی اسمبھو ہے۔

ہن دی طرحاں، ایف. ایس. سی. وچ چنگے نمبر لین والے ودیا رتھی انجینئرنگ کالج وچ داخل ہندے اے کجھ بی. ایس. سی. کرن چلے جاندا۔ 1959 وچ میں وی ایہو سوچ رہیا ساں۔ سو میں تھا پر کالج پٹیا لے وچ عرضی بھیج دتی۔ میراناں ویٹنگ لسٹ وچ آ گیا۔ نہ تاں میرے پاس داخلہ بھرن لئی اپنی رقم سی اے نہ ہی مینوں داخلے دی امید سی۔ سو میں آشا۔ نرا شادی گھسن گھیری وچوں لنگھدا ہو یا مہندر کالج، پٹیا لے وکھے بی. ایس. سی. وچ جا داخل ہو یا۔ بعد وچ پتہ لکیا کہ میرے نال دے ودیا رتھی سیٹاں خالی ہون تے تھا پر کالج وچ داخل ہو گئے سن پرنٹو میرے وچ اپنی سمر تھا نہیں سی۔

مہندر کالج وچ کئی پروفیسر میرے ول اچھا دھیان دین لگ پئے۔ ایہناں وچوں دو تاں مینوں گورنمنٹ کالج ملیئر کوٹلے وی پڑھا چکے سن: پروفیسر بہادر سنگھ اے تے بلیر چندورما۔ ایہناں

توں علاوہ پروفیسر گربخش سنگھ نارنگ اُتے بھوتک وبھاگ دے مکھی پروفیسر پدم سروپ وی میرے نال ہمدردی رکھدے سن۔ بلکہ پدم سروپ نے تاں مدد کرن دے بہانے اپنے پتر دی ٹیوشن میرے پاس رکھدتی۔ میں وی کسے توں دان جاں سہایتا قبول نہیں کرداساں۔ سو پٹیا لے دے دو سال وی چنگے گزر گئے اُتے 1961 وچ میں فسٹ ڈویزن لے کے بی. ایس. سی. دا امتحان پاس کر لیا۔ بھوتک وگیان وچ 60 پریشیت توں ودھیک نمبر لین والیاں نوں ڈسٹنکشن (Distinction) نال پاس ہو یا سمجھدے سن۔ سو میرا ناں وی اوس لسٹ وچ شامل سی۔ اوہناں دنوں وچ ایم. ایس. سی. دے داخلے ڈسٹنکشن والے ودیا رتھیاں نوں ترجیح دتی جاندی سی۔

مہندرا کالج پٹیا لہ وچ مینوں ہوسٹل وچ رہن دا موقع وی ملیا۔ اوس زمانے وچ مینوں 50 روپے دی رقم گھروں ملدی سی، جس وچ فیس دا خرچہ، ہوسٹل دا خرچہ اُتے مہمان۔ نوازی سبھ شامل سن۔ اپنے زباہ لئی مینوں اک ادھ ٹیوشن وی کرنی پیندی، کیونکہ کتاباں اُتے کپڑیاں دی سمیا وی حل کرنی ضروری سی۔ ویسے میرا لباس سادے توں سادہ ہی رہیا اُتے 1961 تک میں انگریزی لباس (کوٹ۔ پینٹ) نوں تلا نچلی دے رکھی۔ گھر دے بنے کھدر نوں ہی ورتیا، ایس کر کے نہیں کہ میں کوئی گاندھیر بھگت ساں، بلکہ اپنی سمر تھا انوساں سادہ جیون جین خاطر۔

جون دا مہینہ پنجاب وچ تپش دا مہینہ ہے۔ میں اپنے داخلے لئی پیسے اکٹھے کرنے سی، جس کر کے گرمی وچ ہی سائیکل دی سواری کر کے سینکڑے کلومیٹر دا سفر طے کیتا۔ مشکل نال گڈی دے کرائے توں علاوہ دوسرو پئے ہی اکٹھے ہوئے۔ پٹیا لے توں گڈی تے سوار ہو کے میں 22 جون 1961 نوں علیگڑھ پہنچ گیا۔ سٹیشن توں سامان سمیت میں پروفیسر گل دی کوٹھی جا ڈیرے لائے۔ اوہ گلبرگ توں واپس پرتے ہی سن اُتے دوپہر دا وقت ہون کر کے آرام کر رہے سن۔ ہر بنس سنگھ تھیاڑا وی اوہناں نوں ملن خاطر اڈیک رہیا سی۔ کوئی چار کوو بے چہڑا سی نے گل صاحب نوں اطلاع دتی اُتے اوہ ملاقات لئی اپنی کوٹھی دے برانڈے وچ آگئے۔ میں اوہناں

نوں پروفیسر گربخش سنگھ دے حوالے نال دیا کہ میرا چار بھوتک-وگیان وچ علیگڑھ یونیورسٹی توں ایم. ایس. سی. پاس کرن دا ہے۔ میری بی. ایس. سی. وچ فسٹ ڈویژن آتے ڈسٹنکشن ہے۔ گل صاحب کہن لگے کہ اوہ اک سال لئی امریکا جا رہے ہن آتے چنگا ہووے کہ میں بنارس ہندو یونیورسٹی جاں کسے ہو ر جگہ داخل ہو جاواں۔ بلکہ اوہناں ایہہ کیہا کہ علیگڑھ توں بہت سارے چنگے ادھیا پک چھڈ کے جا چکے ہن آتے ایم. ایس. سی. دی پڑھائی خاطر سمیا پیش آرہی ہے۔ میں کجھ نراش جیہا ہو کے کوٹھی توں باہر نکلیا ہی ساں کہ سائیکل اُپر سوار اک ویکتی بڑے تپاک نال مینوں ملیا آتے اپنی کوٹھی وچ رہن دی پیش کش کیتی۔ بعد وچ مینوں پتہ لگا کہ اوہ علیگڑھ دے سمنانے ویکتی بھائی امر سنگھ ہن جو اوس سمیس یو. پی. سکھ مشن دے پردھان سن۔ پنجاب توں جو ودیا تھی علیگڑھ داخلے لئی جان دے، اوہ عام کر کے آپ دی میرس روڈ والی کوٹھی وچ ہی براج دے۔ پراتن سکھاں وانگ ہر آئے گئے لئی رہائش آتے لنگر دا پر بندھ وی کر دے۔

کجھ دن علیگڑھ مسلم یونیورسٹی دے دفتر اں آتے سائنس دے وبھاگاں دے چکر کٹنے پئے آتے جدوں داخلہ ہو یا تاں میں کیمسٹری وبھاگ وچ ایم. ایس. سی. لئی چنیا گیا۔ بڑی دچتی وچ پھس گیا آتے پروفیسر بہادر سنگھ ہوراں نوں ترنت چٹھی لکھ کے صلاح منگی۔ اوہناں کیہا داخلہ بھر دیو۔ سو میں کیمسٹری وبھاگ وچ داخل ہو گیا آتے ہفتہ بھر جماعتاں لگائیاں۔ پرنٹو میں بھوتک-وگیان وبھاگ دے نرنتر چکروی کھدا رہیا۔ اک دن پنجاب توں دو ودیا تھی جگروپ سنگھ تے سنتو کہ سنگھ ناگی بھوتک وگیان وبھاگ وچ داخلے لئی آئے۔ اوہ دوویں سیکنڈ ڈویژن بی. ایس. سی. سن۔ جدوں وبھاگ دے مکھی ڈاکٹر ہرنام سنگھ ہانس نے اوہناں نوں ایم. ایس. سی. وچ داخل کر لیا تاں میں وی جا حاضر ہویا۔ سو اوہناں نے میرا چنگا ریکارڈ ویکھ کے مینوں ایم. ایس. سی. وچ سیٹ دے دتی۔ ایس طرحاں میں رسائن-وگیان توں کھہڑا چھڈا کے اپنے من-بھاؤندے وشے بھوتک-وگیان ول پرط آیا۔

جولائی 1961 وچ پڑھائی شروع ہو گئی۔ پروفیسر گل دی رائے ٹھیک سی۔ علیگڑھ وچ

ایم. ایس. سی. دی پڑھائی خاطر یوگ ادھیا پک گھٹ سن پرتو پھروی گزارا ٹھیک ہو رہی سی۔
 وبھاگ دے سینئر کھوج و دیارتھی چرنجیت سنگھ کھرانا آتے آر. کے. مہندر اوئی سانوں پڑھاندے
 سن، بلکہ و دیارتھی اوہناں توں ودھیرے سنتھ سن۔ پرتو ساڈا سبھ داہرمن پیارا استاد شریف احمد
 سی جو اپنی قابلیت آتے ہنر کر کے سبھ نوں پسند سی۔ و دیارتھی اوس استاد دی قدر کردے ہن جیہڑا
 اوہناں نوں چنگی طرحاں سمجھا سکدا ہووے آتے اوہناں نال اپنے چھوٹے بھراواں جاں
 ساتھیاں وانگ پیش آوے۔

علیگڑھ وچ جوہور وڈی مصیبت دا ساہمنا کرنا پیا اوہ رہائش دا پر بندھ سی۔ منٹوسرکل
 وچ سکول دے بچیاں لئی بنائے گئے دو ہوسٹل یونیورسٹی دے و دیارتھیاں لئی راکھویں سن آتے
 مینوں جمال ہوسٹل وچ کمرہ مل گیا۔ اوس ہوسٹل وچ پنجاب، دہلی آتے یو. پی. دے ہندو آتے سکھ
 و دیارتھی رہندے سن کیونکہ اوس ہوسٹل وچ پنجابی میس ہون کر کے روٹی دا پر بندھ چنگا سی۔ باقی
 یونیورسٹی دے ہوسٹلاں وچ پر بندھ مسلم ٹھیکیداراں دے ہتھ سی آتے 'حلال' ہی ملدا سی۔ روٹی دی
 سمیاتاں حل ہو گئی، پنجابی منڈیاں دا ساتھ وی مل گیا پرتو ہوسٹل دے کمریاں وچ چار جاں چھ
 و دیارتھی اکٹھے ہی رہندے سن آتے پڑھائی دا ماحول بہت خراب سی۔ سبھا کر کے میں ہمیشہ
 اکانت پسند رہیا ہاں، سو ایسے ماحول وچ میری پڑھائی ہونی ناممکن سی۔ مینوں تاں کمرے وچ
 کسے دی ہوند وی ڈسٹرب کر دیندی ہے۔ مصیبت نوں میرے روم۔ میٹ یو. پی. دے سن آتے
 سگرٹ۔ نوشی وی کردے سن جس کر کے میرا کتر اوہناں نال میل۔ ملاپ او پر یا والا ہی رہیا۔ میں
 اپنے آپ وچ کافی دکھی ساں پرتو ہو کوئی چارہ وی نہیں سی۔

اکتوبر، 1961 دے شروع وچ علیگڑھ مسلم یونیورسٹی دی سٹوڈنٹس کونسل دیاں چونناں
 ہوئیاں۔ پریزیڈینٹ دے عہدے لئی کیمسٹری وبھاگ دی اک ہندو و دیارتھن چون لڑھ رہی سی۔
 علیگڑھ یونیورسٹی وچ ایہہ اک اچنبھے والی گل سی کہ اک لڑکی کونسل دی پردھان بنے۔ بس نتیجہ نکلسن
 دی دیر ہی سی کہ ہنگامہ شروع ہو گیا۔ پہلاں ہوسٹل وچ جھگڑا شروع ہو یا، پھر شہر وچ افواہاں پھیل

گئیاں کہ ہندو و دیارتھیاں نوں بری طرحاں کٹیا ماریا گیا ہے۔ رات پین تک شہر اُتے یونیورسٹی کیمپس وکھے دنگا۔ فساد شروع ہو گیا۔ شہر دے ہندو کالجوں دے و دیارتھی یونیورسٹی دی شمشاد۔ مارکیٹ نوں اگ لاگئے۔ کئی مسلمان دنگے داشکار ہو گئے۔ میرے لئی ایہہ نظارہ پاکستان دی گھٹنا وانگ سی۔ ساڈے ہوسٹل دے ہندو و دیارتھی اپنے سہمے ہوئے سن کہ رات نوں اسیں ہوسٹل چھڈ کے باہر دور پنڈ دے کھیتاں وچ لک کے رات گزاری۔ اگلے دن سانوں ہوسٹل وچوں پولیس دی حفاظت وچ باہر لجا یا گیا اُتے گڈی راہیں دہلی نوں بھیج دتا۔

مہینہ بھرا سیں اپنے گھراں وچ رہے اُتے نومبر وچ جا کے مڑ جماعتاں بحال ہوئیاں۔ میرا من پہلاں ہی اچاٹ رہندا سی ایس گھٹنا بعد میری پڑھائی راس نہ آئی۔ سبھا مطابق میں جماعت وچ کدے دھیان۔ کیندرت نہیں کردا ساں پرنتو لائبریری وچ پڑھ کے وشے دی پوری جانکاری پراپت کر لینی۔ ایم. ایس. سی. وچ پڑھائی و دھیرے جٹل سی، سومینوں جا پن لگا کہ بھوتک۔ وگیان میری پکڑتوں باہر ہے۔ میں اپنی سمیا سینئر و دیارتھیاں نال سانجھی کیتی۔ اوہناں نے حوصلہ دتا اُتے اوہدا سوکھا حل وی دس دتا۔ لائبریری وچ ٹکراں مار کے لکچر تیار کرن دی بجائے، اوہناں دا بھاء سی کہ کسے سینئر و دیارتھی دے نوٹس لے کے نقل کر لو و اُتے پھر وار وار لکھ کے تیاری شروع کر دیو۔ سو میں اوس فارمولے نوں ورتوں وچ لیاندا پرنتو میری رٹا لاؤن دی سمرتھا نہ۔ ماترسی، سو میں و دھیرے کامیاب نہ ہو سکیا۔ ہوسٹل دے وارڈن مززع علی بیگ میری حالت تے ترس کھا کے مینوں اپنے کواٹر وچ رہن دی جگہ دے گئے جس کر کے باقی دے سینئر و دیارتھی رنجش کرن لگے۔ اپریل وچ امتحان ہوئے تاں پہلے پرچے وچ ہی ادھے توں زیادہ و دیارتھی واک۔ آؤٹ کر گئے۔ میرا پرچہ وی ماڑا ہو یا سی پرنتو میں سال خراب ہون دے ڈرتوں باقی دے سارے پرچے وی دے دتے۔ نتیجہ ماڑا ہی نکلیا۔ میری تھرڈ ڈویژن آئی جس کر کے میرے وظیفے اُتے ہو رہولتاں بند کردتیاں گئیاں۔

میں اپنے استاد پروفیسر بہادر سنگھ نال مشورہ کیتا کہ علیگڑھ چھڈ کے کسے ہو یونیورسٹی

وچ دوبارا ایم. ایس. سی. وچ داخلہ لے لواں۔ کجھ سال پہلاں پروفیسر بہادر سنگھ نال وی بنارس ہندو یونیورسٹی وچ ایسا بھانا ورتیا سی۔ اوہناں دی رائے سی کہ میں علیگڑھ وچ ہی چنگی محنت کر کے فسٹ ڈویژن لے سکد اہاں۔ اوہناں دی کہانی بڑی دلچسپ سی اُتے مینوں وی دھرواں سمجھ گئی کہ میں اپنا ٹیچا متھ کے دوسرے سال دی پڑھائی شروع کراں۔

1962 دیاں گرمیاں وچ میں علیگڑھ پرت گیا۔ پروفیسر پیارا سنگھ گل امریکہ توں پرت آئے سن۔ وبھاگ داماحول ہی بدل گیا جا پدا سی۔ ساڈی جماعت نوں اوہ دو کورس پڑھا رہے سن۔ اوہناں دا انداز ہی دکھرا سی اُتے ودیا رتھی اوہناں دی شخصیت توں بہت پر بھاوت سن۔ لائبریری دی بجائے میں اپنے نوٹس کمرے وچ بیٹھ کے تیار کر لیندا۔ ساہیکھتا سدھانت میرا من بھاؤندا وٹا سی۔ کالج وچ پہلے سال انعام ونڈ ساروہ تے کجھ کتاباں انعام دے طور تے ملیاں سن اُتے ایہناں وچ اک آئن سٹائن دے ساہیکھتا۔ سدھانتا بارے سی۔ اوس کتاب نے اک طرحاں نال میرے اُپر جادو کردتا اُتے میں اوس نوں کئی وار پڑھیا۔ کجھ گربانی دے ادھین نال مینوں برہمنڈ دی رچنا اک اچنبا جاپدی جو آئن سٹائن دے ساہیکھتا سدھانت نال سمجھی جا سکدی ہے۔ مول کناں (Particles Elementary) داوشا پروفیسر گل پڑھا رہے سن۔ اوہناں دی اپنی کھوج وی ایس کھیتر نال سن بندھت ہون کر کے اوہ سانوں نویاں لبھتاں بارے جانکاری دیندے 1960 دے دہاکے وچ نویں مول کناں دی کھوج زوراں تے سی اُتے ایہہ گل مشہور ہو چکی سی کہ ہر ہفتے اک نواں کن لہھ پیندا ہے۔ سو میں فیصلہ کر لیا کہ جیکر بھوتک۔ وگیان وچ کھوج کرنی ہے تاں میراوشا مول کناں دی بھال ہووے گا۔

اپریل 1963 وچ ساڈے ایم. ایس. سی. فائنل دے امتحان ختم ہوئے تاں میں وساکھی والے دن اپنے پنڈ شوکراں پرت آیا۔ اگلے دن ہی خالصہ ہائی سکول لسوئی دے ہیڈ ماسٹر نوں ملیا تاں اوہناں نے مینوں سائنس ماسٹر دی خالی آسامی تے رکھ لیا تاں کہ ودیا رتھیاں دی پڑھائی دا نقصان نہ ہووے۔ 15 مئی تک میرا نتیجہ آ گیا، میری ایم. ایس. سی. فائنل وچ فسٹ

ڈویشن آئی آتے میں سکول دی نوکری چھڈ دتی۔ اوس سمیں سائنس ماسٹر دی 150 روپے تنخواہ سی۔ سکول دی پر بندھک کمیٹی تاں چاہندی سی کہ میں اپنے علاقے دے سکول دی سیوا کراں۔ پرنٹو میرے اُپر کئی مصیبتاں سن آتے میں چاہندا ساں کہ چھٹیاں دے وچ ایہہ گلوں لاه دیواں۔

سانوں مقدمے توں بعد زمین مل چکی سی پرنٹو اوس دابقضہ لے سکنا ساڈے وس داروگ نہیں سی۔ جٹ زمین کچھے تاں قتل ہو جاندا ہے۔ زرا تے جو روتاں اوس دی مانسک کمزوری ہے۔ میں اکلا ایہہ کم کرن دی سمر تھا نہیں رکھدا ساں۔ سواپنے دوستاں نوں ونگار یا آتے علاقے دے ایس ڈی ایم انوکھ سنگھ پوار نال میل۔ جول کیتا۔ علاقے دے چودھری میرے نال اوکھے سن کہ میں اوہناں دی شرن کیوں نہیں لیندا پرنٹو اوہ دھڑی بازی داشکار سن آتے میری مدد کر کے اپنا اُلو سدھا کرنا چاہندے سن۔ قدرتی طور تے دوستاں نے مدد کرنی سی پرنٹو مینوں انوکھ سنگھ پوار ہوراں دی فراغ دلی تے حیرانی ہوئی۔ میں محسوس کیتا کہ اوہناں نوں میری حالت تے ترس آیا ہے آتے اوہناں نے اپنے عملے نوں تاڑنا کیتی کہ پنڈ جا کے پولیس دی مدد نال قبضہ دوایا جاوے۔ افسر بھاویں چنگا ہی کیوں نہ ہووے پرنٹو پولیس آتے مال دے محکمے بھلا رشوت خوری توں کوں مکت ہو سکدے ہن۔ سوہراک نے اڑکا ڈاہنا شروع کردتا آتے اسیں کامیاب نہ ہو سکے۔ دوسری وار سانوں اپنے رشتے داروی سد نے پئے آتے جون دے اخیر تک اسیں اپنی زمین تے قابض ہو گئے۔ اک دو وار میرے قتل دی سازش وی گھڑی گئی پرنٹو گورونے ہتھ دے کے رکھ لیا۔

جولائی 1963 وچ کالج کھلھ گئے آتے مینوں لائل پور خالصہ کالج جالندھر وچ بطور لکچرار دی نوکری مل گئی۔ 18 جولائی توں 25 ستمبر 1963 تک میں اوس کالج دی نوکری کیتی آتے بعد وچ گورونانک انجینئرنگ کالج لدھیانہ دے ایپلائیڈ فزکس و بھاگ وچ پڑھاؤنا شروع کردتا۔ اوہناں دناں وچ اوس کالج دے پرنسپل سرتارہ سنگھ سن آتے مجال کیہ ہے کہ کوئی ودیارتھی

جاں ادھیا پک اک منٹ وی لیٹ ہو جاوے۔ لیٹ آؤن والے پرنسپل دی گھر کی توں ڈردے
 واپس گھر پر تنا بہتر سمجھدے۔ ڈسپلن دے لحاظ نال ایہہ کالج سبھ توں اگے سی۔ ہن زمانہ بدل گیا
 ہے اُتے اوس دی گنتی چنگے کالجیاں وچ نہیں کیتی جاندی۔

پنجابی یونیورسٹی دی قائمی تاں پنجابی صوبے دی منگ نوں پچھاڑن خاطر کیتی گئی سی
 کیونکہ اکالی رولا پاؤندے سن کہ بولی دے آدھارتے پنجاب دامڑ۔ گٹھن کیتا جاوے۔ ایس
 اکیٹیویشن دے فل سروپ پنجابی بولی اُتے سبھیا چار دی ترقی لئی پنجابی یونیورسٹی دا ایکٹ بنیا۔
 جدوں میں نوکری شروع کیتی تاں سبھ ادھیاپکاں نوں پریریا جاندی سی کہ اوہ وگیان نوں پنجابی
 مادھیام راہیں پڑھان خاطر پاٹھ۔ پستکاں لکھن۔ میرا جھان وی اوس پاسے ہو گیا۔ سو 1968
 وچ میری پستک 'برہمنڈی کرناں دی کہانی' جو آرتھر بیزردی 'سٹوری آف کلمک ریز' دا پنجابی
 انووادسی، چھپن لئی تیار سی۔ 1969 وچ پنجابی یونیورسٹی نے اوس پستک نوں ہزار روپے دا انعام
 وی دتا۔ اک ہور پاٹھ۔ پستک 'دھنی وگیان' بی. ایس۔ سی دے ودیا رتھیاں لئی تیار کیتی گئی جو پنجابی
 یونیورسٹی نے 1974 وچ چھاپی۔ وگیانک وشیاں اُپر کئی لیکھ وی یونیورسٹی دے رسالے 'وگیان
 دے نقش' وچ چھپوائے۔

لگ بھگ پنج سال یونیورسٹی دی ادھیاپکی کرن اُپرنت مینوں احساس ہو یا کہ بغیر کھوج
 دے یونیورسٹی وچ گزارا نہیں اُتے پی۔ ایچ. ڈی کرنی لازمی بندی ہے۔ 1970 تک پنجابی
 یونیورسٹی وبھاگاں دے کارندے اُتے اُچ۔ ادھیکاری پنجابی نوں وگیاناں لئی مادھم دے طور تے
 لاگو کرن دے فیصلے توں اویسلے ہو گئے جا پدے سن۔ سومیرا جوش وی ٹھنڈھا پین لگا۔ جو پنجابی لاگو
 کرن خاطر بڑھکاں مار دے سن، ہن پتہ نہیں کیوں دڑوٹ گئے۔ ہوسکدا ہے کہ اوس سکیم نوں بند
 کراؤن وچ کسے سرکاری ادارے داوی ہتھ ہووے۔ پرتو میرے لئی ایہہ بڑی دکھائی گھٹنا سی۔
 بی. ایس۔ سی دے کورس دیاں بھوتک۔ وگیان دیاں تن پستکاں تاں میں اکلا ہی تیار کر چکا ساں۔
 'دھنی وگیان' توں علاوہ 'تا پگتی وگیان' اُتے 'ایٹھی بھوتک'۔ وگیان' دے کھرڑے وی پنجابی

مادھنم وچ تیار کیتے گئے۔ ایہناں دوہاں پستکاں نوں پنجابی یونیورسٹی نے پنج پنج ہزار دا پہلا انعام وی دتا۔ 15 سال توں بعد ایہہ کھرڑے چھاپے گئے جد کہ ساڈے پاس وگیا نک و شیاں اُپر پاٹھ۔ پستکاں دی لگ بھگ انہوند ہے۔

نومبر، 1969 وچ گورونانک صاحب دے پنج سو سالہ جنم اتسو سمیں امرتسر وکھے گورو نانک دیو یونیورسٹی دا اینہہ پتھر رکھیا گیا۔ میرے من وچ کھوج کرن دی اُمنگ پیدا ہو چکی سی۔ ایس خوش خبری نوں پڑھ کے میں فیصلہ کر لیا کہ جلدی توں جلدی پی۔ ایچ. ڈی. داکم شروع کیتا جاوے۔ 1969 وچ اُچ سکھیا پراپت کرن لئی میری ماسکو جان لئی چون ہو گئی سی پرنٹوروسی سرکار نے وظیفیاں اُپر کٹوتی لگا دتی اُتے میری واری نہ آئی۔ 1970 دیاں گرمیاں وچ میری چون فرانس لئی ہو گئی اُتے اکتوبر 1970 وچ میں فرانسیسی سرکار دے وظیفے تے پیرس یونیورسٹی پہنچ گیا۔ فرانسیسی بھاشا بھاویں میں پڑھی ہوئی سی پرنٹو پیرس وچ ساڈی پڑھائی کسے کم نہ آئی۔ خوش قسمتی نوں پیرس یونیورسٹی وچ بھارتی ودیا رتھیاں دا اپنا ہوٹل ہے۔ مینوں اوس وچ کمرہ مل گیا جس کر کے میری بولی دی سمیا حل ہو گئی اُتے اُدریواں دور ہون لگا۔ پرنٹو سبھ توں وڈی سمیا پیرس وچ یوگ کھوج نگران لبھن دی ہندی ہے کیونکہ ہراک ودیشی ودیا رتھی چاہندا ہے کہ اوہ پیرس توں باہر نہ جاوے۔ میرے پاس نا بھے دے اک وگیانی شام لال ملک دا ایڈریس سی جو پیرس یونیورسٹی وچ کھوج کر رہے سن۔ چنگی قسمت نوں اوہ پہلے دن ہی مل گئے تے او سے شام اپنی پریوگ شالا دے ڈائرکٹر پروفیسر انسوں دی مدد نال میرا کھوج نگران لبھن وچ سہائی ہوئے۔

پہلا پڑا (1970-1990)

پیرس وچ ودیا رتھیاں دی گنتی ڈیڈھ لکھ دے قریب سی، جس کر کے سوربون (Sorbonne) دی تھاں ہن پیرس وچ 14 یونیورسٹیاں بن چکیاں سن۔ مینوں پیرس دی میڈم کیوری یونیورسٹی وچ داخلہ مل گیا جس دا جو سیو، کیمپس (Jussieu) دریا سین (Seine) دے کنارے واقعہ ہے۔

کسے زمانے وچ ہینری بیکورل (Henry Becquerel) اُتے میڈم کیوری نے او سے کیمپس دے نال لگدی اک پریوگ شالا وچ میرا چینی گا ئیڈ سائے چو بڑا مخرجی اُتے ہٹھی قسم دا بندہ سی۔ اوہ شنگھائی توں چینی انقلاب سمیں بھج کے پیرس پہنچ گیا اُتے اتھے میکس موراں نال پی۔ ایچ۔ ڈی۔ کر کے کھوج و گیانی بن گیا۔ سائے چو ہمیشہ اپنے کم وچ رجھیا رہندا اُتے بہت ہی گھٹ بولدا۔ فرانسیسی کھوج و گیانیاں دے مقابلے ایہہ کتے ودھیرے کم کردا، جس کر کے میرے دل وچ سائے چو پر تئی شردھا پیدا ہو گئی۔ ہر ہفتے میں اپنے کم دا ویروا سائے چو نوں دیندا اُتے اوہ کئی نصیحتاں تے ہدایتاں کردا۔ اوس دی اک ضروری نصیحت سی کہ کھوج وچ کاہلی ٹھیک نہیں، دھیرج اُتے حوصلے نال کم کردے رہو۔ ہدایت ایہوسی کہ اوس نے نواں کن لہیا ہے، جس دی میں بھال کر کے اوس دے کھوج کم دی پروڑھتا کراں۔ اوہ بڑے فخر نال دسیا کردا کہ سکیتنگ وچ اوس دا وشوریکارڈ بن سکدا ہے تے سٹے وجھوں اوس نے ایل۔ میسان دی بھال کر لئی ہے۔ مینوں اتشاہت کرن لئی اوہ آکھدا کہ جیکر میں اوس دوارا لہھے ہوئے کن دی پیشٹی کردیاں تاں سانوں دوہاں نوں کوئی بھاری انعام مل سکدا ہے اُتے و گیا نک جگت وچ پرسدھی وی پراپت ہووے گی۔ مینوں سائے چو دے کم بارے کدے شدکا نہیں سی ہو یا اُتے اوس دے ہر حکم دی پالنا کرنا میرا دھرم سی کیونکہ کھوج۔ نگران اک گورو وانگ ہندا ہے۔

سائے چو دا قیاس سی کہ ایل۔ میسان، الیکٹران اُتے میو۔ میسان توں وکھری قسم دا لپٹان (Lepton) ہے جو پیدا ہون سار ہی چار کناں وچ جٹ جاندا ہے۔ اس دا بچ 1780 ایم۔ ای۔ وی (MeV) ہے اُتے اس دی آئیو میو۔ میسان توں گھٹ ہے۔ سال بھر میں اپنے لہھے تاریاں دا ادھین کردار ہیا اُتے ہر مہینے جو انکڑے اکٹھے کردا اوہ کمپیوٹر دی مدد نال چھان بین کر کے ایل۔ میسان دا کھرا۔ کھوجا لہدا۔ چٹے تارے شدھ نیوکلیر پر تکر یا دے پرتیک ہندے ہن اُتے ایہہ اُچ اور جا پروٹاناں دی نیوکلیر ایمیشن دے پروٹاناں جاں نیوٹرانوں نال ٹکراں وجھوں پیدا ہندے ہن۔ جدوں تارے دے وچکار لے حصے وچوں نکل رہے کسے چار کناں دے جٹ دے

سنیو کت پنچ دا انومان لگایا جاندا تاں ایہہ سائے چودے ایل۔ میسان دے پنچ نال میل کھاندا پرتو جدوں ایہناں کنناں دی پہچان کیتی جاندى تاں ایہناں دے لکھن میو میساناں دی جگہ پائی میساناں نال ودھیرے میل کھاندے۔ پہلاں پہل تاں میں سائے چودے جھانے وچ آ گیا کہ ایل۔ میسان دی لہت میرے لئی اک و گیا نک پراپتی منی جاوے گی۔ پرتو جیوں جیوں میری کھوج نپنتا ودھدی گئی، مینوں یقین ہو گیا کہ سائے چودی ایل۔ میسان دی کھوج بے۔ بنیاد ہے۔

اپریل 1972 وچ میں کیمبرج یونیورسٹی دی ردر فورڈ لیبارٹری دا دورہ کیتا اتے او تھوں دے کھوج۔ و گیانیاں نال ایل۔ میسان سنبندھی وچار وٹاندا کیتا۔ 1970 وچ سائے۔ چوے دے کھوج۔ پتر چھپن اپرنت ایہناں و گیانیاں نے وی اک نویں کن دی ہوندا بارے اپنے قیاس لگائے سن۔ میں اپنے کھوج سٹیاں دی پڑچول کر کے سدھ کردتا کہ ایل۔ میسان ورگی کوئی شے موجود نہیں، سگوں ایہہ سارے کن اُچ اور جا دے پائی میسان ہی ہن۔ میرا لکچر ختم ہون دی دیر ہی سی کہ اک و گیانی کھوج پتر دی کاپی مینوں پھڑاؤندا ہویا کہہ رہیا سی کہ اوہناں دے سٹے میری کھوج دی پروڈتا کردے ہن۔ کیمبرج یونیورسٹی دے و گیانیاں دی دلیری سی کہ اپنے 1970 دے پریوگ توں پراپت سٹیاں نوں 1972 وچ کیتے پریوگ دوارا رد کردتا۔ سائے۔ چومینوں دسیا کردا کہ کیمبرج والے اوس دے کم دی نقل کردے ہن پرتو کھوج۔ پتر دا حوالہ تک نہیں دیندے۔ میری یا ترا سہل رہی اتے لکچر توں بعد میری خوشی دی کوئی حد نہیں سی کہ آخر کار ردر فورڈ پریوگ شالا دے و گیانی میری حمایت تے ہن۔ میں کجھ دن لنڈن رہ کے واپس پیرس پرت آیا اتے پکا فیصلہ کر لیا کہ اپنے کھوج سٹیاں نوں کھوج پتر راہیں اجاگر کراں گا۔

پیرس پنچ کے میں اپنی پریوگ شالا دے ڈائریکٹر پروفیسر میکس موراں نال گل کیتی کہ میرے کھوج سٹے سائے۔ چودے ایل۔ میسان کن دی کھوج نوں غلط ثابت کر رہے ہن اتے کیمبرج دے و گیانی وی میری حمایت کردے ہن۔ اوہ بہت خوش ہویا اتے کہن لگا کہ اوہنوں سائے۔ چودے دعوے اُپر پورا یقین نہیں سی۔ بھاویں مینوں کیمبرج جا کے تسلی تاں ہوئی کہ میری

کھوج ٹھیک لیہاں تے ہے پرنٹو مینوں ایہہ جھوراوی لگا کہ کسے نوں کن نوں نہیں لہھ سکیا۔ میں پریشان ساں کہ میری ساری محنت اجائیں گئی اُتے میں اپنے کھوج-بندھ وچ کیہ لکھاں گا۔ مینوں پروفیسر میکس موراں نے حوصلہ اُتے ودھائی دتی کہ میرا کھوج-بندھ اک اُچ-پائے دا تھیس کہلائے گا کیونکہ کسے دی کھوج دی پروڑتا کردینی تاں سوکھا کم ہے پرنٹو کسے دی کھوج نوں یکتی پورن ڈھنگ نال رڈ کردینا بہت ہی شلا گھایوگ اُتے کٹھن کم ہے۔

مینوں تھیس لکھن دی پرینا ڈائریکٹرتوں مل چکی سی پرنٹو اُجے تک منے اپنے کھوج-نگران ڈاکٹر سائے-چونال وچار نہیں کیتی سی۔ میرا ڈر ٹھیک ہی نکلیا، سائے-چو اپنی کھوج نوں غلط من نوں تیار نہیں سی۔ میرے لئی ایہہ مصیبت سی کہ کھوج-نگران دی اجازت بغیر یونیورسٹی تھیس سویکار کردی ہے کہ نہیں۔ ایس ماپوسی دی حالت وچ اک دن سکیتنگ کردیاں اچن چیت اک چٹا تارہ لہھ پیا جس وچوں 14 تیز رفتار کن باہر نکل رہے سن۔ مینوں انج جاپیا جو یں قدرت نے میری سمیادے حل لئی ایہہ کرامات کروکھائی ہووے۔ میرا تقاضہ ٹھیک نکلیا۔ جدوں میں تارے دے سارے کناں دی چھان بین کیتی تاں اوہ ودھیرے کر کے پائی میسان ہی نکلے اُتے میرے سٹیاں نے ایل-ميسان دے قیاسے گئے کن داملیا میٹ کردتا۔ گل ایٹھوں تک وگڑ گئی کہ میرے اُتے سائے-چو وچکار سنبندھ تناء پورن ہو گئے اُتے بول چال وی بند ہو گئی۔

مئی دے مہینے وچ میں پریوگ شالا جانا بند کردتا اُتے ہوسٹل وچ رہ کے تھیس لکھن دا کم جاری کیتا۔ سبھتوں وڈی سمیا ایہہ سی کہ پیرس دیاں یونیورسٹیاں کھوج-بندھ کیول فرانسیسی بھاشا وچ ہی پروان کردیاں سن۔ بھاویں میں اپنی کھوج دے دوران نرنتر پورا سال فرانسیسی بھاشا سکھن لئی لگایا سی پرنٹو پھروی تھیس لکھنا میرے لئی کٹھن سمیا سی۔ میں کجھ چپٹر انگریزی وچ اُتے کجھ فرانسیسی وچ لکھے۔ اپنی پریوگ شالا دے ساتھی وگیانیاں دی مدد نال انوواد کیتا گیا اُتے تھیس دا کھرڑا پروفیسر میکس موراں دے حوالے کردتا۔ اوہنے بڑی حیرانی پرگٹ کیتی کہ تھیس وچ کوئی غلطی نہیں جدوں کہ فرانسیسی و دیار تھی وی بھاشا دیاں غلطیاں اکثر کر جان دے ہن۔ میڈم

لوری (Lory) نے میرے تھیس دی بھاشا سنوار دتی سی۔

اک مہینے دے اندر تھیس دا کم مکا کے میں اوہدیاں دس کاپیاں تیار کر لیاں۔ جون وچ تھیس یونیورسٹی دے دفتر جمع کروا دتا اے آپ یورپ دے دورے تے نکل پیا۔ اوس دورے دوران میں جرمنی، چیکوسلواکیہ اے پو لینڈ دی یا ترا کر کے مڑیا۔ 26 ستمبر 1972 نوں میرا تھیس ڈیفینس سی (فرانس وچ اوس شہد دی ورتوں شاید ایس کر کے پرچلت ہو گئی ہے کیونکہ تھیس دے امتحان وچ ساری فیکلٹی اے پبلک شامل ہو سکدی ہے اے سوال وی پچھ سکدے ہن) اے میرے پرکھنکاں وچ پروفیسر میکس موراں، اوس دی پتی پروفیسر مسز موراں اے پروفیسر لوئی آووں شامل سن۔ مینوں پتہ سی کہ میرے کھوج نگران نے وی میری ورو دھتا کرنی ہے، سو میں چنگی طرحاں تیاری کر کے گیا۔ میرے پرکھنک اپنے پرسن ہوئے کہ اوہناں نے میرے تھیس نوں ڈی. ایس۔ سی دی ڈگری لئی منے جان دی سفارش کردتی بھاویں میری رجسٹریشن یونیورسٹی ڈاکٹریٹ دی ڈگری لئی ہوئی سی۔ عام طور تے ڈی. ایس۔ سی لئی گھٹو گھٹ پنج سال لگدے ہن پر میں پہلا ودیشی ودیارتھی ساں جس نے دو سال وچ ایہہ پراپتی کروکھائی۔

پیرس یونیورسٹی وچ تھیس دے امتحان بعد ترنت جیوری (Jury) فیصلہ کر کے سفارش کردیندی ہے اے یونیورسٹی دا پردھان (کلپتی) اوسے سمیں ڈگری پردان کردیندا ہے۔ کانویشن دا جھمیلانہیں رہندا۔ اک ہور روایت انوسار تھیس دے ڈیفنس بعد فرانس دی مشہور 'شیمپین' (Champagne) دیاں بوتلاں کھلھدیاں ہن اے ہر کوئی اوس وچ شریک ہو سکدا ہے۔ بھاویں میں آپ تاں صوفی ہی رہیا پرنتو میرے ساتھی میری خوشی وچ شامل ہو کے گل شرے اڑارہے سن۔ کئی متر فوٹواں وی کھچ رہے سن۔ میرے لئی پہلا موقع سی کہ ڈیڈھ گھنٹہ لگاتار فرانسیسی بھاشا وچ لکچر کیتا اے سوالاں دے جواب وی دتے۔ مینوں محسوس ہو رہیا سی کہ میں کوئی مہان جت پراپت کر لئی ہے۔ بھاویں ایل۔ میسان تاں نہیں لبھا پرنتو شاید ایہہ پہلا موقع ہووے کہ کوئی کھوج۔ ودیارتھی اپنے ہی کھوج۔ نگران دے کم نوں چنوتی دے رہیا ہووے۔ اکتوبر دے

مہینے وچ میں اپنی کھوج دے سٹیاں دے آدھارتے پہلا کھوج۔ پتر نیو کلیسر فزکس رسالے دے ایڈیٹرنوں بھیج دتا۔

میری خوشی دی کوئی حد نہ رہی جدوں دو ہفتے بعد ہی مینوں اپنے کھوج۔ پتر دے چھپن دی پروانگی مل گئی۔ میں چار ہور کھوج۔ پتر فرانسیسی رسالے وچ چھپن لئی بھیجے اُتے سارے ہی پروان ہو گئے۔ سوڈیش پرتن توں پہلاں میرے پنج کھوج۔ پتر چھپ چکے سن۔

اکتوبر 1972 وچ مینوں گھر چھڈیاں پورے دو ورھے بیت گئے سن۔ بھاویں میں فرانس اُتے یورپ دے کئی دیش گاہ لئے سن پرنٹو گھر دا ادرویوں بگانے دیش گھم کے دور نہیں ہندا۔ بھارت۔ پاکستان یدھ اُتے بنگلادیش دا ہوند وچ آؤنا وی اوس دور دیاں گھٹناواں سن جس کر کے من چنت ہو اٹھدا۔ میں اپنے پر یوار وچ بزرگ ماں، پتی اُتے تن پتراں نوں چھڈ گیا ساں۔ حالے چھوٹے دو پترتاں مینوں پچاندے وی نہیں سن۔ سو میں اپنے پر یوار وچ پرتن لئی بہل ہو اٹھیا۔ میں نشچا کر لیا کہ اک وار ضرور دیش پرتتا ہے، حالانکہ مینوں اک سال لئی ہور وظیفہ وی مل چکاسی۔ 5 نومبر نوں دیوالی سی اُتے میں ایئر فرانس دی ٹکٹ بک کروا کے دیوالی دی رات اپنے گھر پہنچن دا پروگرام بنا لیا۔ فرانس وچ بھاویں نوکری ملنی مشکل سی پرنٹو پوسٹ۔ ڈاکٹرل فیلو شپ تاں مل ہی گئی سی۔ میرے ساتھی جتھیر ازور لگا رہے سن کہ میں اک مہینے دی چھٹی گھر کٹ آواں اُتے پیرس آ کے کھوج جاری رکھاں۔ پرنٹو میں اک نہ منی اُتے اپنے ڈائریکٹر نال گل کر کے پیرس دے حسین شہرنوں الوداع کہی۔ دراصل، میرا ڈائریکٹر وی ریٹار ہون والا سی اُتے اپنے چینی کھوج۔ نگران نال میں کم کرن نوں تیار نہیں ساں۔ پنجابی یونیورسٹی نے ریڈر دی آسامی بھرنی سی اُتے میرے لئی اچت سی کہ میں ایس موقعے نوں نہ کھنجاواں۔ گھر پرتن دی عینی کاہل سی کہ میں اپنے گھر کوئی خبر وی نہ بھیج سکیا۔ سو چیا سر پرائیزوز ٹتے سبھ خوش ہون گے۔

ہوائی جہاز چڑھن توں اک دن پہلاں انڈین ہوٹل دے ودیا رتھیاں اُتے میرے دوستاں نے اک دعوت دا پر بندھ کیتا۔ ادھی رات تک ایہہ دعوت چلدی رہی۔ کئی متر تھنے دے

گئے۔ ٹیوشیا دا منصف فلی اُتے نریشنڈ رسنگھ مینوں اگلی سویر پیرس دے اورلی (Orli) ایئر پورٹ تے چھڈن آئے۔ ایئر فرانس دا بونگ جہاز تیلیمو یو (عزرائیل) اُتے تہران (ایران) دے ہوائی اڈیاں تے رک کے 5 نومبر دی سویر پالم ایئر پورٹ آ اتریا۔ رستے وچ سانوں دوہاں اڈیاں تے اترن دی اجازت نہیں سی۔

دو سال پیرس وچ رہ کے فرانسیسی کلچر دا اثر پر تکھ سی۔ پرنٹو پالم ایئر پورٹ تے اتر دیاں ہی کشم والے اُتے ہو رادھیکاری بھارتی کلچر دی چٹھہ چاڑھ دیندے ہن۔ بھاویں میرے کول کوئی خاص سامان نہیں سی پرنٹو پھروی دو گھنٹے متھا مارنا پیا۔ ایئر پورٹ تے لین آئے رشتے دار سمجھدے سن کہ میں پتہ نہیں کنے گوڈا لرا تے تحفے لے کے آیا ہاں پر میری سمیا ایہہ سی کہ ڈیوٹی جو گے اٹھ سو روپے وی میرے کول نہیں سن۔ سو اپنا سامان بغیر چھڈائے ہی میں ٹیکسی کر کے رات نوں پٹیا لے پہنچ گیا۔

میرے گھر والے تے یونیورسٹی دے ادھیکاری حیران سن کہ میں دو سال وچ اپنا کھوج کم مکا کے ڈگری پراپت کر لئی ہے۔ جدوں میں بھوتک-وگیان دے مکھی نال گل کیتی کہ میرے پنچ پرچے وی چھپن لئی منظور ہن تاں اوہناں کہا کہ ودیش وچ تاں ہر کوئی کھوج کر لیندا ہے، سو ادتاں ہے کہ بھارت پرت کے اُچ-پدھری کھوج کیتی جاوے۔ مینوں پتہ سی کہ بھارت وچ کھوج سہولتاں دی گھاٹ ہے اُتے باہروں پرتے وگیانی اتھے آ کے نقارہ ہو پٹھدے ہن۔ لگ بھگ اک سال میں ایسے دبدھا وچ رہیا کہ بھارت وچ رہ کے کھوج جاری رکھاں جاں پیرس پرت جاواں۔ آخر کار میں اتھے رہن دا فیصلہ کر لیا۔

مول کناں دی کھوج میرا من بھاؤندا و شاسی پرنٹو پنجاہی یونیورسٹی پٹیا لہ وچ ایس کھیتر وچ کھوج کرن لئی سہولتاں نہیں سن۔ ویسے وی 1964 توں 1974 دے دہا کے دوران کوئی نواں کن نہ لبھیا جس کر کے وگیانی ایس کھیتر نوں تلاجلی دین لئی تیار سن۔ خوش قسمتی نوں 1974 وچ جیے/سائی کن لبھن نال مول کناں دی کھوج دوبارہ وگیانیاں دی کھج دا کیندر بن گئی اُتے نویں

سدھانتاں دا مڈھ بچھا۔ کوارک ماڈل نوں سو دھیا گیا۔ میرے لئی سدھانتک بھوتک۔ وگیان اک ہو آ سی اتے پریوگ کرن لئی سہولتاں اپلبدھ نہیں سن۔ سو سال بھر میں پنجابی وچ ایٹمی بھوتک۔ وگیان دی پستک تیار کرن وچ گزار دتا۔ پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ وچ مول کناں دی کھوج لئی سہولتاں سن۔ سو میں چھٹیاں داسماں او تھے گزاریا اتے کھوج۔ پتروی چھاپیا۔ او تھوں دے کجھ وگیانی ایس گلوں او کھے ہو گئے کہ میں باہروں آ کے اوہناں دی پریوگ شالا وچ کم کیتا ہے اتے کھوج۔ پتر اپنے ناں پٹھ چھاپ لیا ہے۔ سومیری ایہہ سہولت وی جاندی رہی۔

کروکشیتر یونیورسٹی دے بھوتک۔ وگیان و بھاگ وچ وی مول کناں دی کھوج دا کیندر ستھاپت سی۔ سو میں او تھوں دے وگیانیاں نال وی سمپرک پیدا کیتا۔ وگیانی تاں بہتے سنکوچ کر دے سن پرنتو اوہناں دے کھوج۔ و دیار تھی میرے کم وچ سہائی ہوئے۔ مینوں یقین ہو گیا کہ میری مائیکروسکوپ دی ٹریننگ میرے بھوکھ دے کھوج کم وچ سہائی ہووے گی۔ کروکشیتر یونیورسٹی وچ پروفیسر ناگپال داگروپ چٹاناں دی آ یونزدھارت کرن وچ رجھیا ہو یا سی۔ مینوں اوس دے کھوج و دیار تھیاں نے ابرق (Mica) وچ کناں دے مارگ وکھائے اتے دسیا کہ ایہناں دی گنتی کر کے کسے چٹان دی آ یو اتے یورینیم دی مقدار نزدھارت کر لئی دی ہے۔ ایہہ وی پتہ لگایا جا سکدا ہے کہ چٹان دے جیون کال وچ کیہ گھٹناواں واپریاں اتے دھرتی وچ کیہ اُتھل۔ پتھل ہوئی۔

مینوں وشواس ہو گیا کہ میری پیرس دی ٹریننگ اجائیں نہیں جاوے گی۔ پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ پرت کے میں اپنی کھوج لئی سازو۔ سامان اکٹھا کرنا شروع کر دتا۔ و بھاگ وچ اک مائیکروسکوپ موجود سی جو میری کھوج دے کم آسکدی سی۔ اک ایم۔ ایس۔ سی و دیار تھی بلدیو کمار بانسل میرے نال آپدا کھوج پروجیکٹ کرن لئی تیار ہو گیا۔ اسیں جو انکڑے اکٹھے کیتے اوس نال Comptes Rendus وچ اک کھوج۔ پتر چھاپیا گیا۔ فرانسیسی بھاشا وچ میری چوکھی مہارت سی پر پھروی مسز دانیل گل دی سہائتا لینی پئی۔ ایس کھوج۔ پتر نال ساڈے حوصلے بلند ہو

گئے اُتے میرے ودیا رتھی نوں سی. ایس. آئی. آر (CSIR) دی فیلوشپ مل گئی۔ میرا اک کھوج پروجیکٹ یو. جی. سی (UGC) نے مول کناں دی کھوج (10 at Interactions N-D) (c/ GeV) اُپرا تے دوسرا سی. ایس. آئی. آر. نے چٹاناں دی آئیونز دھارت کرن دے وشے اُپر پروان کر لیا۔

اچیری کھوج لئی فنڈاں (Grants) دی مہنتا ہے پرتو کامیابی دا سہرا چنگے کھوج۔ ودیا تھیاں دے سر ہندا ہے۔ کشمیر یونیورسٹی، سرینگر توں سوہن لال قول میرے نال کھوج کرن دا چاہوان سی بھاویں اوس نوں ابے کھوج۔ وظیفہ نہیں سی ملیا۔ میں چنڈی گڑھ دے جیالوجی (Geology) وبھاگ توں بائیوٹائیٹ (Biotite) اُتے مسکو وائیٹ (Muscovite) دے سینپل لے آیا جو پروفیسر پرساد (Prasad) نے بہار دے ہزاری باغ ضلعے توں اکٹھے کیتے سن اُتے سوہن لال قول نوں انبالہ شہر توں ہائیڈرو فلورک (HF) تیزاب دی اک بوتل لین بھیج دتا۔ ایس طرحاں ساڈے پہلے پریوگ وچ اک سادھارن مائیکروسکوپ، ابرق دے ٹکڑے، تیزاب دی اک بوتل اُتے کجھ ہو رلوژینڈا سامان سی۔ ایس ساری پریوگ شالائے 5,000 روپے توں ودھ رقم خرچ نہیں سی ہوئی۔

جدوں تیزاب وچ ابرق دے ٹکڑے پا کے، پانی وچ دھون اپرنت، مائیکروسکوپ دی سٹیج اُپر رکھ کے ویکھیا گیا تاں سانوں اتینٹ خوشی ہوئی کہ یورینیم دے دکھنڈت ٹکڑیاں دے فاسل ٹریک Fossil Tracks کالے رنگ دے سلنڈر۔ نماڈر پیڑ چنہ درساؤندے ہن۔ ایہہ اک ادبھت نظارہ سی اُتے ساڈے پریوگ دی کامیابی۔ اسیں کجھ انکڑے اکٹھے کیتے اُتے دو کھوج۔ پترانڈین کھوج رسالیاں وچ چھپن لئی بھیج دتے۔ بس فرکیہ سی، میں اُتے سوہن لال کئی قسم دیاں چٹاناں اکٹھیاں کرن وچ دلچسپی لین لگے۔ ایہناں نوں پالش کر کے ڈھکویں کیمیکلاں نال اتچ (Etch) کر کے مائیکروسکوپ دی مدد نال کن مارگاں دی گنتی وچ رجھے رہندے۔ کجھ

سینپل اسپل کاٹھ منڈوتوں و دیارتھیاں دے اک ٹور دوران اکٹھے کر کے لیائے آتے و دھیرے جیا لوجی و بھاگاں توں منگ کے گزارا کر دے رہے۔ کجھ چر بعد ساڈے نال سریندر سنگھ وی رل گیا آتے پٹیا لے ساڈی پریوگ شالا سبھ توں و دھ کھوج۔ پتر تیار کرن وچ مشہور ہو گئی۔ ایہہ دوویں و دیارتھی مختی سن آتے جلدی ہی پی۔ ایچ۔ ڈی داکم پورا کر گئے۔

پیرس توں پرت کے میں کئی پاڑ ویلے۔ کجھ چر انوی جیو۔ و گیان آتے و کیرن جیو۔ و گیان ول وی رچی رکھی پرن تو کھوج۔ پروجیکٹ نہ ملیا جس کر کے بھو۔ بھوتکی و گیان (Geophysics) آتے ہسٹری آف سائنس ول میرا دھیان کیندرت ہو گیا۔ ستمبر 1975 وچ انڈین نیشنل سائنس اکیڈمی، دہلی دوارا قومی پدھرتے پہلی ورکشاپ کروائی گئی۔ میرا برہمنڈ دی رچنا (Cosmology) سبندھی کھوج پرچہ پروفیسر ڈی. ایس. کوٹھاری ہوراں بہت سلاہیا، کیونکہ اوہ پہلے سیشن دی پردھا نگی کر رہے سن جس وچ ایہہ پرچہ پڑھیا گیا۔ اوہناں مینوں رائے دتی کہ میں اپنی پنجابی لیکھاں دی پستک 'برہمنڈ دی رچنا' ہندی وچ چھپوادیاں تاں چنگا ہووے، ایس طرحاں ہور صوبیاں وچ وی لوک اوس نوں پڑھ سکن گے۔ شاید قومی پدھرتے پہلی آتے آخری ورکشاپ سی، کیونکہ ایس توں بعد نہ کسے ہسٹری آف سائنس دی وات کچھی ہے آتے نہ ہی کسے یونیورسٹی نے ایس وشے نوں اہمیت دتی ہے۔ 1987 وچ اک ہمبھلا ماریا سی آتے قومی پدھرتے یو. جی. سی. دی سہائتا نال اک سیمینار امرتسر وکھے کروایا گیا۔ پرن تو افسوس ایس گل دا ہے کہ اُچ پدھری کھوج تاں اک پاسے رہی، ساڈے ادھیا پک اپنے و دیارتھیاں دی دلچسپی خاطر و گیانک وشیاں دے نکاس آتے و کاس بارے جانکاری دین توں وی اسمرتھ ہن۔

بھو۔ بھوتک و گیان دے کھیترو وچ ا بے پیر جماؤن دی کوشش کر رہیا ساں کہ اک ہور سنہری موقع آ ہتھ لگا۔ اکتوبر 1977 وچ اٹلی دے تریستے شہر وچ انتر۔ راشٹری سدھائتک۔ بھوتک۔ و گیانک دے کیندر دی چھتر چھایا پٹھ دس ہفتے دی اک ورکشاپ ہو رہی سی جس وچ شامل ہون لئی مینوں وی سدا۔ پتر آ گیا۔ مینوں پیرس توں پرتیاں پورے پنج سال ہو گئے

سن۔ سو میں اٹلی دے بہانے فرانس آتے یورپ دے ہور دیشاں دی یا ترالئی اتا ولا ساں۔ اوس ورکشاپ دے ڈائریکٹر کیمبرج یونیورسٹی دے پروفیسر کلک سن آتے کئی ہور بھو۔ بھوتک۔ وگیانی لکچر دین لئی بلائے گئے سن۔ آسٹریا دی ٹیکنیکل یونیورسٹی، گراز (Graz) دا پروفیسر ہیلیمٹ مورز میرا چنگا متر بن گیا۔ ورکشاپ توں بعد میں اوس دے نال ہی یوگوسلاویہ دے شہر جاگریب (Jagreb) اپنے پیرس دے دوست ایوان ایندروویچ (Androvic Ivan) کول چلا گیا۔ دو دن جاگریب رہ کے میں پروفیسر مورز دے شہر چلا گیا آتے او تھوں آسٹریا دی راجدھانی ویانا پہنچ گیا۔ ویانا مینوں پیرس دے مقابلے دا ہی شہر جا پیا آتے فرانسیسی کلچر دی مہر چھاپ پر تکھ نظر پیندی ہے۔

کرسمس دیاں چھٹیاں وچ میں پیرس پہنچ گیا۔ اپنی کھوج دے دوران مینوں چت۔ چیتا وی نہیں سی کہ میں مڑاوسے ہی یونیورسٹی دے بھو۔ بھوتک وگیان و بھاگ وچ ٹریننگ لے آواں گا۔ پروفیسر الیگر (Allegre) دی پریوگ شالا وچ کجھ دن بتا کے میں اٹلی واپس پرت گیا۔ تریستے توں روم اپنے متر توماسینو (Tommasino) دی پریوگ شالا وچ اک ہفتے دی ٹریننگ لئی ٹھہریا۔ روم شہر ویکھن دا ایہہ پہلا موقع سی۔ مینوں روم، پیرس آتے ویانا دوہاں توں ہی ودھیرے پیارا لگا۔ روم نال میرا سد یوی پیارے گیا آتے اوس دی ہرسل رومناں دے اتہاس دی گواہی بھردی جا پدی ہے۔ توماسینو دی پریوگ شالا وچ سپارک کاؤنٹر آتے الیکٹرو کیمیکل ایچ (E.C.E.) سیل دے نمونے ویکھے جو بعد وچ اپنے کھوج و دیارتھیاں تیرتھ رام شرما آتے روی چند سنگھ توں تیار کروائے۔ جنوری 1978 وچ اک ہفتہ ٹیونس (Tunis) اپنے پرم متر منسپھ فلی دے گھر عرباں دی پروہنا چاری دا آندمان کے میں پٹیا لے پرت آیا۔

اوس ورکشاپ دی جو سبھ توں وڈی پراپتی کہی جاسکدی ہے، اوہ سی ایس دے ڈائریکٹر پروفیسر عبدالسلام نال ملاقات۔ ایہہ ملاقات کجھ سالوں وچ دوستی داروپ دھارن کر گئی۔ مینوں آس نہیں سی کہ 1979 تک ساڈی پریوگ شالا دو پی۔ ایچ۔ ڈی. آتے چار ایم. فل.

(M.Phil.) دے کھوج-سنبندھ پورے کرچکی سی۔ ودیارتھیاں وچ میرے ادھین کھوج کرن لئی تانتا لگار ہندا۔ اوس دے دوکارن سن: اک تاں ہرودیا رتھی دا کھوج۔ پتر چھپنا لازمی سی اُتے دوسرا متھے سمیں اندر کھوج دا کم پورا ہو جاندا سی۔ کھوج۔ پتر چھاپن دی تمنا ہر کھوجی دے من وچ ہندی ہے اُتے کھوج دا ملان کن وی چھپے کھوج۔ پتر اں دے آدھارتے ہی کیتا جاندا ہے۔ بھاویں ایہہ روایت چنگی ہے جاں ماڑی پرتو ایہہ علامت کچھی دیشاں دی دین ہے۔ جولائی 1979 تک ساڈے 30 دے قریب کھوج۔ پتر چھپ چکے سن۔ ایہناں وچوں ودھیرے ہمالیا دی کاٹھ منڈ وادی دیاں چٹاناں اُتے بھارت دے وکھ وکھ پرانتاں دے پیگ مینٹائیٹس (Pegmatites) دی آیو اُتے یورینیم دی مقدار سنبندھی سن۔

10 جولائی، 1979 نوں میری کھوج وچ اک نواں موڑ آیا۔ میں پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ توں نوکری چھڈ کے گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر وچ بھوتک۔ وگیان و بھاگ چالو کرن لئی نیوکت کیتا گیا۔ نویں سریوں سارا کم شروع کرنا پینا سی۔ میں اوس نوں اک چیلنج من کے کم سنبھال لیا۔ میرے کول اک کھوج۔ پروجیکٹ تاں سی پرتو نویں و بھاگ وچ کوئی کھوج۔ اپکرن نہیں سن۔ سواک سال دے اندر اندر اسیں بی. ایس. سی. آنرز دیاں جماعتاں وی شروع کر لیاں اُتے کھوج کرن لئی گزارے جوگی پریوگ شالا وی ستھاپت کر لئی۔

امرتسر وچ اک سمیا ایہہ سی کہ نویں و بھاگ دی ذمے واری کر کے کھوج دے کم ول پورا دھیان نہیں سی دتا جا رہیا۔ جو سکالر پروجیکٹ وچ کم کرن آیا، اوہ وی البیلی طبیعت دا مالک سی۔ دو سال بعد جدوں کم رٹھ پیا تاں اوہ میرا ساتھ چھڈ کے چنڈی گڑھ چلا گیا۔ سوساڈی دتی ٹریننگ دا اوہنوں تاں لائبھ ہو یا پر ساڈا کم سرے نہ چڑھیا۔ 1980 دے اخیر وچ سری کشن موڈگل سکول دی نوکری چھڈ کے میرے پاس آ گیا اُتے کھوج کم شروع کر دتا۔ اک دوہور کھوجی وی آئے پرتو کم وچوں چھڈ کے چلے گئے۔

1982 وچ کانپور آئی. آئی. ٹی. (IIT) توں پروفیسر مکھرجی دو ہفتے لئی یو. جی. سی.

وزنگ- پروفیسر بن کے آئے۔ میرے دو کھوج و دیار تھی آپوا اپنے انکڑے لے کے وچار- وٹاندرہ کر رہے سن کہ اک نواں تھہ لہہ پیا۔ جلدی ہی اک کھوج- پتر تیار کیتا گیا پرنٹو جدوں اوس نون چھین ہت بھجن لگے تاں مکر جی دی چٹھی آگئی کہ ان بن ایہو فارمولا ہنگری دے وگیانی شوموجی (Somogyi) نے پہلاں ہی لہہ کے پرچہ چھو ادا ہے۔ سو وگیان وچ ایہہ اگے وی کئی وار واپریا ہے، جو کھوج اک وگیانی کردا ہے، اوہ پہلاں ہی ہور کوئی کر پٹھدا ہے۔ ایہوں تک کہ رمن- پر بھاو وی سی. وی. رمن توں پہلاں اک روسی وگیانی نے لہہ لیا سی، پرنٹو پرچہ پہلاں رمن دا ہی چھپیا، جس کر کے اوہنوں نوبل- پرسکار مل گیا۔

سری کشن نے حوصلہ نہ ہاریا اتے اک ہور نواں فارمولا پیش کرن دی ٹھان لئی۔ انیلنگ (Annealing) اُپر ایہہ اک نویں قسم دی کھوج سی۔ سبھ توں پہلاں 1983 وچ میکسیکو دے ایک پلکو (Acapulco) شہر وچ ہوئی انتر- راشٹری کانفرنس دوران میں اپنی پریوگ شالا دے پراپت سٹیاں دا ذکر کیتا۔ بہت سارے وگیانیاں نے ایہناں ول کوئی اچھا دھیان نہ دتا۔ دو سال بعد 1985 وچ روم دی انتر- راشٹری کانفرنس وچ مینوں اک سیشن دی پردھا نگی لئی سدا- پتر آیا۔ میں کئی نویں سٹیاں سمیت اپنے ماڈل دے حق وچ چرچہ کیتی۔ کئی وگیانیاں سوال- جواب وی کیتے۔ ہن میں درڑھ ہو چکا ساں کہ ساڈے فارمولے وچ دم ہے۔ روم- کانفرنس توں دو دن بعد جرمنی وچ ڈارمسٹیٹ (Darmstadt) شہر وکھے میٹنگ ہوئی جس وچ مینوں وی بلایا گیا۔ سو میں اوس دورے اُپر جرمنی اتے فرانس دیاں کئی یونیورسٹیاں وچ لکچر دتے اتے وگیانیاں نون اپنی پریوگ شالا دیاں گتی- ودھیاں توں جانو کروایا۔ سو 1985 تک ساڈی پریوگ شالا انتر- راشٹری پرسدھی حاصل کر چکی سی۔

بھو- بھوتکی- وگیان وچ ودھیرے مہتتا نویاں لہتتاں لہن وچ ہے۔ سو اسیں وی اپنی کھوج دی مہارادھر موڑی۔ ریڈان گیس دے اتسرجن توں بھچالاں بارے جانکاری ملدی ہے۔ سو اسیں اپنی پریوگ شالا وچ اپریل 1984 توں بھچالاں سنبندھی انکڑے اکٹھے کرنے شروع کر

دے۔ ایہہ کم اے وی جاری ہے۔ بھچال آؤن بارے اگیتی سوچنا دے سلکنا اے تک وگیانیاں لئی اک چیلنج ہے۔ چین، جاپان، روس اے امریکا وی ایس کم وچ لگے ہوئے ہن پرنتو اے تک کسے نوں پوری کامیابی نہیں ملی۔ ساڈے تجربے وی وگیان اے ٹیکنالوجی و بھاگ دے کھوج۔ پروجیکٹ ادھین چل رہے ہن جس وچ لگ بھگ اٹھ لکھ دی گرانٹ وی ملی ہے۔ اسیں کانگڑا وادی دے پالم پور، دھرم شالہ اے اندریشا شہراں وچ ریڈان گیس دا ادھین کر رہے ہاں۔ امید ہے کہ پچھلے پنج سالوں دے سٹے صحیح سیدھ پر دان کرن گے۔ دلش بھروچ ہو کسے کھوج۔ گروپ نے اپنے انکڑے اکٹھے نہیں کیتے۔ کئی وگیانیاں دا ایہہ یقین ہے کہ جیکر امریکا ایس کم وچ فیل ہو گیا ہے تاں اسیں کوں کامیاب ہو سکدے ہاں۔ ساڈے سکالراں دا کہنا ہے کہ اوہ کامیابی حاصل کر کے ہی ساہ لین گے۔ امرتسر اے تھین۔ ڈیم اُپروی بھچالاں سنبندھی کھوج جاری ہے۔ دوہور کھوج۔ سہانک ریڈان گیس دے لچھناں نوں زردھارت کرن وچ میری مدد کر رہے ہن۔ کئی کانفرنساں وچ اسیں اپنی کھوج دی چرچہ کر چکے ہاں۔

جنوری 1981 وچ ساڈی یونیورسٹی دے بھاگ جاگنے سن۔ پروفیسر عبدالسلام نوبل انعام جت کے قادیاں دے قصبے وچ زیارت لئی آئے تاں پروفیسر نورل حسن، کیندری و دیا۔ منتری، دی پرینا صدقہ گورونانک دیو یونیورسٹی نے اک ویش کنوونکیشن اُپراوہناں نوں ڈی. ایس. سی. ڈی ڈگری دتی۔ پروفیسر سلام ساڈے لئی خیر خواہ نکلے۔

اکتوبر 1986 وچ مینوں اسٹریا دے شہر انزبروک (Innsbruck) دی ٹیکنیکل یونیورسٹی وچ وزٹنگ۔ گیسٹ۔ پروفیسر دے طور تے کم کرن دا موقع ملیا۔ اوس یونیورسٹی وچ پروفیسر میرک ساڈے کھوج کم توں کافی پر بھاوت سن اے اوہ چاہندے سن کہ میں اک مہینہ اوہناں دی پریوگ شالا وچ کم کر کے اوہناں دے ایم. ایس. سی. دے کھوج و دیار تھیاں نوں اپنے نوں اینیلنگ ماڈل توں جانو کرواواں۔ اوہناں نے میری رہائش دا پر بندھ وی کردتا سی۔ دو

ہفتے بعد ہی میرامن اچاٹ ہو گیا اُتے میں انزبروک توں پیرس لئی روانہ ہو پیا۔

پیرس اپنے متراں نوں مل کے بسانسو (Besanson) اُتے سٹراسبرگ (Strassburg) دیاں یونیورسٹیاں وچ لکچر دتے اُتے نویاں کھوجاں سنبندھی وچاڑ-وٹاندر ا ہویا۔ اوتھوں جرمنی دے شہر ہائیڈلبرگ (Heidelberg) پچا؛ جتھے پروفیسر ویکنر (Wagner) دی پریوگ شالا دیکھی۔ اوتھے احمد آباد دے نوجوان وگیانی ڈاکٹر سنگھوی (Singhvi) نکر پئے اُتے رین۔ بسیراوی اوہناں دے گھر ہویا۔ ہائیڈلبرگ توں گڈی راہیں میں ماربرگ (Marburg) پہنچ گیا جتھے پروفیسر برانڈ (Brandt) دے نیوکلیر کیمسٹری و بھاگ وچ میرا لکچر سی۔ اوس و بھاگ وچ چین، روس اُتے پاکستان دے کئی کھوجی کم کردے سن۔ رات سمیں منے فرینکفرٹ (Frankfurt) پرتیا اُتے اوتھوں جرمنی دے اتہاسک شہر برلن دی یا ترا کیتی۔ ہریاتری وانگ میں وی برلن دی دیوار دیکھی جو ہن پوربی۔ جرمنی دے لوکاں نے ڈھاہ دتی ہے۔ واپسی ڈارمسٹیٹ (Darmstadt) دے یونیلک (UNILAC) ایکسلریٹرا پر کجھ پریوگ کر کے فرینکفرٹ توں ایئر۔ انڈیا دی اڈان راہیں دہلی واپس پرتیا۔

ڈارمسٹیٹ وچ ڈاکٹر رائمر سپوہر (Reimer Spohr) ساڈے پریوگاں لئی کو۔ آرڈینیٹرن اُتے اوہ میرے چنگے متر بن گئے۔ اوہناں نے صلاح دتی کہ اسیں اپنی کھوج نوں ایپلائیڈ کھیمتروں موڈیئے تاں چنگے نتیجے پراپت کر سکہے ہاں۔ میں اوہناں دی رائے من کے اپنے کھوج و دیارتھیاں نوں 1988 توں بعد ہیوی۔ آئی پریوگاں (Ion Heavy Experiments) لئی تیار کیتا ہے جو ساڈے دلش وچ ابے نہیں ہو رہے۔ امید ہے نویں دہلی دے نیوکلیر سائنس سینٹر (NSC) وچ جیکر پیلٹران (Pelletron) مشین چالو ہوگئی تاں ایہہ پریوگ بھارت وچ وی سنبھو ہو جاوے۔ سو 1986 وچ میرا یورپی دورہ طوفانی قسم داسی جس دوران کئی وگیانیاں نال میل۔ ملاپ ہو پیا۔

1987 وچ برازیل جان دا پروگرام بنیا پرتو کجھ مجبوریاں کارن میں روم توں اگے نہ جا

سکیا۔ ایس وار میں یونان آتے یوگوسلاویہ دے کھوج۔ کیندراں وچ جا کے لکچر دتے آتے اوہناں دیاں یونیورسٹیاں دے ادھیاپن کارجاں دی جانکاری حاصل کیتی۔

اپریل 1988 وچ ساڈے کھوج کھیتر (SSNTD) نال سنبدھت چودھویں انتر۔ راشٹری کانفرنس لاہور وچ ہوئی۔ ویزاروک دے باوجود وی ساڈے کھوجی لاہور پہنچ گئے۔ اس کانفرنس اُپر سبھ توں ودھ پرچے ساڈے گروپ دے سن۔ اک سیشن دی میں پردھانگی وی کیتی۔ انتر۔ راشٹری نیوکلیئر ٹریک سوسائٹی (Track Nuclear International Society) دامینوں دوباراً ممبر چنیا گیا۔ ساڈے کھوج۔ گروپ دی جے جیکار ہوئی آتے ساڈے گروپ دے ویہہ کھوج۔ پرچے چھپن لئی منظور ہو گئے۔ ایس نہ صرف یورپین کھوجیاں نوں پچھاڑیا بلکہ پاکستان دے کھوجی وی ساڈے گروپ دی آؤ۔ بھگت وچ فخر محسوس کر دے سن۔ پنجاب دے موجودہ حالات دے باوجود وی کھوج داکم جاری رکھ سکنا اک اچنجا ہے۔ یو. جی. سی. دی نویں سکیم انوسار ہر کھوج۔ ودیارتھی قومی پدھردا امتحان پاس کرے تاں وظیفہ مل سکدا ہے۔ ایس سکیم نے ساڈے کھوج۔ پروجیکٹاں تے وی اثر پایا ہے۔ چنگا کھوج ودیارتھی ضروری نہیں کہ چنگے نمبر لے کے پاس ہوئے۔ میرا تجربہ ہے کہ جیکر کھوجی لگن نال کم کرے تاں اوہ اپنی منزل تے پہنچ سکدا ہے۔ بلکہ کئی وار گھٹ نمبر اں والے ودیارتھی اُچ۔ پدھری کھوج کر کے باہر لے دیشاں وچ گئے ہن۔ ساڈے دیش دے ماپ۔ دنڈوی عجیب ہن۔

پچھلے ویہہ ورھیاں (1970-90) دی کھوج دے ادھارتے میرے 200 دے قریب کھوج۔ پتر چھپ چکے ہن، دس ودیارتھی پی۔ ایچ. ڈی. دی ڈگری آتے اک درجن ایم. فل. کر چکے ہن۔ بھوتک۔ وگیان دے ادھیاپن آتے اوس دیاں سمیاواں ول میں کجھ چر توں رچت ہو یا ہاں۔ وگیان نوں پر پھلت کرن لئی اک سنستھاوی قائم کیتی ہے۔ اگلے دہاکے وچ اک ہمبھلا ہور مارو یکھدے ہاں، اپنے مونہوں تاں ہر کوئی میاں۔ مٹھو بننا لوچدا ہے۔

دو جا پڑاء (1990-2002)

1990 دادہا کا میری کھوج لئی بہت ہی مہتو پورن سدھ ہو یا، جو کم پچھلے ویہہ سالوں وچ سمپورن کیتا اوس توں ودھیرے کھوج ایہناں دساں سالوں وچ نیپرے چاڑھی گئی۔ میرے پاس ادھی درجن دے قریب کھوج پروجیکٹ چل رہے سن اتے اک درجن دے قریب کھوج ودیا رتھی میری پریوگ شالا وچ کھوج داکم کر رہے سن۔ میرے پاس یو. جی. سی (UGC) دے کھوج پروجیکٹاں توں علاوہ، سی. ایس. آئی. آر (CSIR)، ڈی. ایس. ٹی (DST)، ڈی. اے. ای (DAE)، منسٹری آف اینوائرمینٹ اینڈ پھاریسٹ (MOEF) اتے پنجاب سرکار ولوں منظور شدہ پروجیکٹ چل رہے سن۔ یو. جی. سی دے پروجیکٹاں وچ ودھیرے کامیابی نصیب نہ ہوئی کنک میرے کھوج۔ بھائیوال کوئی نہ کوئی اڑکا ڈاہ دیندے۔ میں فیصلہ کر لیا کہ اگے توں کھوج پروجیکٹاں وچ کسے دی بھائیوالی نہیں رکھنی۔ سارا کم خود ہی کرنا منظور ہے۔

وگیان اتے ٹیکنالوجی و بھاگ نے ہمالیا پر بت لڑی دی بھچالی گتی ودھی دے ادھین لئی اک وٹیشیل ستھاپت کر رکھیا سی۔ خوش قسمتی نوں مینوں اوس ادھین دے یوگ سمجھیا گیا اتے ماہراں دی کمیٹی نے چوکی رقم بھچالاں دی کھوج خاطر مہیا کروادتی۔ ریڈان گیس دے اتسرجن دی در ماپن لئی اسیں پلاسٹک دے سنسو چک (Detectors) ورتدے ساں اتے ایہناں دی ہر ہفتے ایچنگ (Etching) توں بعد دھرتی وچوں نکل رہی ریڈان گیس دا اندازہ لگایا جاندا سی۔ 1984 وچ ایہہ کھوج امرتسر دے بھوتک وگیان و بھاگ توں شروع ہوئی سی اتے 1990 تک اسیں ہما چل پردیش دی کانگڑا وادی وچ اپنا کھوج کارج شروع کردتا سی۔ ادھی درجن دے قریب ریڈان سٹیشن چالو ہو چکے سن۔ ہر سٹیشن اُپراک میسٹرڈونگھی کھڈ پٹ کے اوس وچ ریڈان ایلفا کاؤنٹر گڈ دتا جاندا جو ہر منٹ ریڈان گیس توں پیدا ہوئے ایلفا کناں دی گنتی ریکارڈ کردار ہندا۔ ہر ہفتے کمپیوٹر دی مدد نال ریڈان دی اتسرجن در دا خاکہ (Graph) تیار ہو جاندا۔ جیکر خاکہ سدھ۔ پدھرا ہندا تاں بھچال دی آمد کوئی خطرہ نہیں سی ہو سکدا۔ پرنٹو جیکر اوس خاکے اندر تکھیاں

چوٹیاں لمبھدیاں تاں بھچال دی آمد دے سنکیت منے جاندے۔ ہر سٹیشن اُپر ریڈان دی گنتی۔ منتی پانی اُتے مٹی دوہاں وچ ہی کرنی ضروری سمجھی گئی۔ ایس کارج لئی اسیں باؤلی دے پانی نوں ترجیح دیندے کیوں کہ اوس وچوں نکلی ریڈان گیس دھرتی دیاں ڈونگھائیاں وچ واپر رہی بھوچالی گتیو دھی دی صحیح جانکاری دین دے سمر تھسی۔

19 اکتوبر 1991 دے دن گڑھوال دے اُترکاشی ضلعے وچ جو بھچال آیا اوس دے سنکیت بھلی بھانت ساڈے ریڈان سٹیشناں اُپر ریکارڈ ہوئے سن اُتے ساڈا کھوج پرچہ امریکا دے پرسدھ رسالے (Letters Research Geophysics) وچ چھپ گیا۔ جیکر مٹی اُتے پانی دی ریڈان پڑھت ساویں پدھری ماپی جاوے تاں بھچالاں دی آمد بارے سنکیت ودھیرے بھروسے یوگ ہونہر دے ہن۔ لگاتار چوداں سال ہما چل دی کانگڑا وادی اُتے اوہدے آس پاس دے علاقیاں وچ ساڈا بھچالی ادھین جاری رہیا۔ کئی وار ساڈے سٹیشناں اُپر بھچالی جھٹکے آؤن توں کجھ دن پہلاں ریڈان اتسرجن دیاں چوٹیاں وی ریکارڈ ہوئیاں پر نتو بد قسمتی ہی کہو، بھچالاں دی صحیح بھوکھبانی ساڈے لئی اک سپنا ہی بنیا رہیا۔ بھچال دی بھوکھبانی توں مطلب ہے اوس دی ماترا، سمیں اُتے ستھان بارے صحیح جانکاری مہیا کروادینی۔ وشو بھروج اے جے کوئی وگیانی ایہہ معرکہ نہیں مار سکیا۔ سوساڈے لئی ایہہ اک چیلنج بنیا رہیا۔ میری کھوج ٹیم دے لیڈر بلجندر سنگھ رندھاوار ہے جو ہن کینیڈا دی جوہ وچ جاوے ہن۔ (2015 وچ اوہ اک حادثے دا شکار ہو کے ساتھوں سدالئی وچھڑ گیا ہے)۔

بھچالاں دی بھوکھبانی اک جو کھم بھریا کم ہے۔ امریکا ورگا دیش وی ایس کھوج نوں ترجیح نہیں دے رہیا۔ بھو۔ بھوتک وگیانیاں دا قیاس ہے کہ جیکر عمارتاں نوں بھچالی جھٹکیاں توں سرکھات رکھنا ہووے تاں عمارتی کوڈ لاگو کرنا لازمی ہے۔ وڈے بھچال تاں ہمیشہ ہی تباہی مچاؤندے رہن گے پرنتو 6 رکنر ماترا تک دے بھچال جان مال دا نقصان نہیں کردے جیکر عمارت سازی ویلے بلڈنگ کوڈ دی سختی نال پالنا کروائی جاوے۔ ایہہ اکثر دیکھن وچ آیا ہے کہ پہاڑی

کھیتراں وچ لکڑی دی جگہ ہن پتھر اُتے اٹاں دے مکان بنائے جا رہے ہن جو پہلے جھٹکے نال ہی تحس نحس ہو جاندا ہن۔ اتر کاشی، چمبولی، لاتور اتے بھج دے بھجال تباہی دا کارن بنے۔ امریکی وگیانی روزر بلہام دی بھوکھبانی ہے کہ ہمالیا پر بت لڑی اندر 8-9 تک دی ماتر ادے وڈے تباہ کن بھجال دی سمبھاونابن چکی ہے۔ اوس دے واپرن نال کئی لکھ موتاں ہوسکدیاں ہن اُتے گنگا دے میدانی کھیتراں وچ موجود کئی شہراوس دی لپیٹ وچ آسکدے ہن۔ میری ریٹارمینٹ توں پہلاں مارچ 2001 وچ کروائی گئی انتر-راشٹری کانفرنس وچ روزر بلہام دا ویش بھاشن کروایا گیا سی۔ کیندری سرکار نے بھجالاں دے ادھین لئی اک سنستھا دا اعلان وی کیتا ہے۔ ایس کھیتراں وچ فنڈاں دی گھاٹ نہیں پرنتو کھوج و دیارتھیاں نوں ڈھکویاں نوکریاں نہیں مل رہیاں جس کر کے ودھیرے کھوجی ایس کھیتراں وچ کم کرن نوں راضی نہیں ہندے۔ مینوں تسلی ہے کہ میرے کھوج و دیارتھی کتے نہ کتے ضرور اڑ گئے ہن اُتے بھجالاں دی بھوکھبانی دا متھیا ٹیچا سر کرن وچ اہے تک جئے ہوئے ہن۔

1991 وچ یونیورسٹی دے سینئر پروفیسراں وچ ہون کر کے مینوں دو سال ڈین و دیک معاملے اُتے و دیارتھی بھلائی دا عہدہ وی سنبھالنا پیا۔ ایہہ اوہ سماں سی جدوں پنجاب وچ اتوادا دور چل رہیا سی۔ و دیک ادارے اوس دی لپیٹ وچ آچکے سن۔ یونیورسٹی وچ اکادمک ماحول و گڑیا ہو یا سی۔ گنڈا گردی شریام ہور ہی سی۔ اجیہے ماحول وچ یونیورسٹی دے اکادمک پدھرنوں قائم رکھنا اُتے کھوج نوں اتساہت کرنا میری ذمے واری سی۔ اپنے کھوج پروجیکٹاں نوں چالور کھدے ہوئے، یونیورسٹی دے اکادمک مثلیاں بارے وی چنگارول ادا کیتا۔ امتحاناں نوں ٹھیک سمیں کروایا اُتے داخلہ ٹیسٹاں نوں سرعام ہور ہی غنڈا گردی دے پر بھاوتوں مکت کروایا۔ غنڈہ عنصر اں نے مارن دیاں دھمکیاں وی دتیاں۔ میرے دفتر دا گھراؤ وی کیتا گیا۔ پرنتو میں اپنے درڑھ نچے نال کامیاب ہو گیا۔ ودھیرے و دیارتھی لیڈر پستول و کھا کے ہی کم سار لیندے سن۔ ایہہ دو سال بہت ہی جو کھم بھرے سن پرنتو گورودی مہر صدقہ بلائیل جاندی رہی۔

1993 وچ ڈین و دیک معاملے دے کم توں راحت مل گئی۔ میں اپنی سبٹیکل چھٹی

منظور کروا کے وشویا ترالئی روانہ ہو پیا۔ ایس یاترا دوران میرا مقصد اکادمک کھوج دے نال سیر
سپاٹا وی متھیا ہو یا سی۔ مئی دے مہینے میں پیرس لئی روانہ ہو پیا۔ اوتھوں لیوؤں یونیورسٹی دی
میٹریٹل سائنس پر یوگ شالا وچ پہنچ گیا جتھے میری ٹریننگ دا پر بندھ فرانس سرکار ولوں کیتا ہو یا
سی۔ پلاسٹک دیاں شینیاں اُپر تیز رفتار نیوکلئ کنناں نوں سیدھت کرن لئی اک ایکسلریٹری ورتوں
کیتی گئی۔ پلاسٹک دے گناں دا ادھین کرن توں پتہ لگا کہ اوس دے گن پر پور تہ ہو گئے ہن۔
پلاسٹک دی بجلی رو دھکتا گھٹ گئی اُتے اوس دا لچکیلا پن ختم ہو گیا۔ دو ہفتے بعد میں گرینوبل
یونیورسٹی دی پر یوگ شالا وچ پہنچ گیا۔ اوتھے میرا پرانا متر ڈاکٹر پوپو میرا کھوج بھائیوال بنیا۔
چٹاناں دی آ یونزدھارت کرن وچ پوپودی کافی مہارت سی۔ لاطینی امریکا دے پیرو دیس دیاں
چٹاناں ساڈے پر یوگ ورتیاں گئیاں اُتے کجھ ٹکڑے میں اپنی پر یوگ شالا لئی امرتسر لے آیا۔
گرینوبل ایلیس پہاڑ دے پیراں پٹھ و سیا شہر ہے اُتے اوتھوں برف ل دیاں چوٹیاں دا نظارہ لبھدا
ہے۔ میرا گلا پڑا فرانس دے دکھنی شہر مونپلیے وچ امیشل مونے دی پر یوگ شالا سی جتھے ریڈان
گیس دا بھجالی گتی ودھیاں نال سنبندھ ستھاپت کیتا گیا سی۔ فرانس دی ٹریننگ میری کھوج نوں
پر پھلت کرن وچ سہائی ہونی سی اُتے سارا پر بندھ سرکاری پدھرتے کیتا گیا سی۔

ایس توں اگے سپین وچ ایہہ میری پہلی پھیری سی۔ میں مونپلیے توں ٹورسٹ بس تے
سوار ہو کے بارسیلونا پہنچ گیا۔ کوئی ورلا ٹاواں ہی پنجابی ا بے پہنچیا سی پر نتو سندھیاں دا کاروبار چنگا
چل رہیا سی۔ اک سندھی عورت دی مدد نال سکھ کامیاں نے گرودوارہ قائم کر لیا سی اُتے میری
رہائش دا پر بندھ وی اوتھے ہی ہو گیا۔ دو دن بارسیلونا گھمیا اُتے اوتھوں روم ساگر دے کنڈھے
یاتریاں دی کھج دے کیندرولا جو نسا اُتے الیکانٹے دا دورہ کر کے میں سپین دی راجدھانی میڈرڈ پہنچ
گیا۔ روم اُتے میڈرڈ چوراں توں بچنا کافی اوکھا ہو جاندا ہے۔ گورونانک دیو یونیورسٹی دے
کیمسٹری و بھاگ توں مکمل جیت سنگھ میڈرڈ ٹریننگ لئی پہنچیا ہو یا سی۔ اوس دی اچانک ملاقات ہو

گئی اُتے اوس نے میری سیردا پر بندھ کر دتا۔ چوراں نے ہلا تاں کیتا پرنتو اسیں دوویں جنے وال
وال بچ گئے۔ رات دی گڈی تے سوار ہو کے میں پیرس پرت آیا۔

امریکا وچ میں کجھ پر یوگ شالاں پہلاں دیکھ چکا ساں پرنتو کسے یونیورسٹی وچ کھوج
کرن دا موقع نصیب نہیں سی ہو یا۔ پیرس توں میں سدھا واشنگٹن جا اتریا اُتے اپنے بھرا دلجیت
ورک کول ٹھہر گیا۔ کینیڈا دی لنڈن یونیورسٹی توں کانفرنس وچ پیپر پڑھن لئی سدا پتر آیا ہو یا سی۔
ٹورانٹو ہو کے میں اپنے متر دی کار وچ لنڈن جا پہنچیا۔ ایہہ لنڈن کینیڈا دا شہر ہے اُتے کئی وار
بھلیکھا پے جاندا ہے۔ اوتھے میرے ہور متروی مل پئے جو پنجابی یونیورسٹی توں پیپر پڑھن آئے
ہوئے سن۔ نوتج بھارتی اوسے شہر وچ رہندا ہے۔ اک شام اوس نال بتیت کرن دا موقع وی ملیا۔

لنڈن توں واپسی اُپرنت میں شکاگو یونیورسٹی اُتے شہر دی یا ترا کیتی۔ میرے بھوتک
وگیان دے استاد پروفیسر پیارا سنگھ گل شکاگو توں پی۔ ایچ۔ ڈی۔ کر کے گئے سن۔ پہلا نیو کلیئر
ریٹیکٹر اٹلی دے بھوتک وگیانی اینزیکوفرمی نے شکاگو یونیورسٹی دے فٹ بال گراونڈ وچ تیار کیتا سی
اُتے اوس پر یوگ نے ایٹم بمب دی تیاری وچ اہم رول ادا کیتا۔ شکاگو یونیورسٹی دا کیمپس مشیگن
جھیل دے نزدیک ہون کر کے اسیں اوتھوں دے رمینک نظارے وی دیکھے۔ اوسے شہر وچ
ساڈے وبھاگ توں نوکری چھڈ کے آئی ڈاکٹر نو دیپ کورگل دا گھری اُتے میرا رین بسیرا اوہناں
دے گھر ہونا لازمی سی۔

پروفیسر ہربنس لال نے میری امریکا پھیری توں پہلاں ہی مینوں سوچت کر دتا سی کہ
نارتھ ٹیکساس دی یونیورسٹی ڈینٹون (Denton) دکھے میرے لئی آنریری وزنگ پروفیسر دا
پر بندھ ہو گیا ہے۔ شکاگو توں روانہ ہو کے میں ڈلیس (Dallas) دے ہوائی اڈے تے جا
اتریا۔ اگے میرا پرانا ودیا رتھی کرپال سنگھ لین آیا ہو یا سی۔ پروفیسر ہربنس لال نے اوس دی ڈیوٹی لگا
رکھی سی۔ اگلے دن میں پروفیسر گولڈن دی پر یوگ شالا وچ جا حاضر ہو یا۔ پروفیسر گولڈن اوسے
یونیورسٹی دے اپ۔ کلپتی رہ چکے سن۔ اوہناں نے دسیا کہ فنڈاں دی گھاٹ کارن یونیورسٹی نے

میںوں آنزیری پروفیسر ہی نیوکت کیتا ہے، باقی کھوج سہولتاں سبھ مہیا ہون گیاں۔ میں ایکسلیٹریٹر اپر پریوگ وی کرسکاں گا۔ ایہہ پریوگ شالا پروفیسر ہرنس لال دے گھرتوں 50 کلومیٹری دوری تے سی۔ اک ہفتہ گزار کے میں اوس نیوکتی توں تنگ آ گیا۔ میںوں محسوس ہو یا کہ میں خاہ-مخاہ دی سرددی مل لے بیٹھا ہاں۔ جدوں یونیورسٹی نے میرے لئی کوئی وظیفہ جاں تنخواہ دا انتظام نہیں کیتا تاں میں کیوں اپنے متراں اُپر بوجھ بناں۔ وداع ہون توں پہلاں پروفیسر گولڈن نے میںوں بھوتک و گیان دیاں پاٹھ پستکاں بھینٹ کیتیاں جو میرے لئی چنگا تحفہ سدھ ہوئیاں۔

کیلیفورنیا دیاں برکلے اے سٹینفورڈ یونیورسٹیاں وشو بھروچ کھوج لئی پرسدھ ہن۔ میں اک ہفتے لئی کیلیفورنیا دا دورہ کیتا۔ یوباٹی وچ سکھ زمیندارا دے فارم ویکھے اے سان فرانسسکو دی یا ترا کیتی۔ برکلے وچ میری کھوج کھیتر دے موڈھی و گیانی پروفیسر پی. بی. پرائیس نال ملاقات کیتی۔ جو پریوگ اسیں اپنی پریوگ شالا وچ انیلنگ (Annealing) سنبندھی کیتے سن اوہناں دی سدھائیک ویا کھیا پروفیسر پرائیس دے گروپ دے کھوجیاں نے کروکھائی سی۔ ایہناں پریوگاں دی دھانک بیٹھ چکی سی اے برکلے یونیورسٹی دے و گیانیاں دوارا ساڈے پریوگاں دی پیشی ساڈی کھوج لئی لاہے وند ثابت ہوئی۔ پروفیسر پرائیس دے کھوج سہانک نے چھپے ہوئے پرچے دی کاپی اے 'فاسفیٹ گلاس ڈیٹیکٹر' دے کجھ سینپل میری بھینٹ کیتے۔ ایہہ ڈیٹیکٹر (سنسو چک) اوہ سپیس شٹل دے پریوگ وچ ورت چکے سن جس دوارا ساڈے پیش کیتے گئے انیلنگ ماڈل دی پرکھ کیتی گئی سی۔ میںوں ایس گل دی اتینت خوشی ہوئی کہ امریکن و گیانیاں نے ساڈے کھوج سٹیاں دی ورتوں اے پیشی کیتی ہے۔

میں اپنے ودیا رتھی گرمیت سنگھ دی مدد نال کیلیفورنیا دے کجھ شہراں دا دورہ کیتا۔ گرمیت اے نوکری دی تلاش وچ بھٹک رہیا سی۔ اوس نے فریمانٹ، سینہوزے اے سٹینفورڈ جان وچ میری اگوائی کیتی۔ مینلو پارک وچ امریکا دی بھچالی پریوگ شالا دا دورہ کیتا۔ او تھے ڈاکٹر کنگ نال ریڈان گیس توں پراپت سٹیاں دا ویروا سا بنجھا کیتا۔ اوہ ایس کھوج کھیتر دے موڈھی و گیانی رہے

ہن۔ سٹینفورڈ اے برکلی یونیورسٹیاں وچ نوبل پرسکار جتن والے وگیانی کافی گنتی وچ موجود
ہن۔ برکلی یونیورسٹی دی پہاڑی اُپراک ہور پر یوگ شالا وی میری کھوج نال سنبندھت سی۔
اوس نوں لارنس برکلی پر یوگ شالا کیہا جاندا ہے۔ اوتھے وکیرن دے مارو پر بھاواں بارے کھوج
کیتی جاندی ہے۔ اسیں ریڈان گیس توں نکلے ایلفا وکیرن دے پر بھاو دا ادھین کر رہے ساں۔
جولائی اے اگست دے مہینے امریکا اے کینیڈا وچ گزار کے میری واپسی دا سماں
نیڑے آ گیا۔ میری ہوائی یا ترادی ٹکٹ 'راؤنڈ دی گلوب' ہون کر کے میں جاپان ہو کے جانا سی۔
نگویا یونیورسٹی نے میرا کھوج پر چہ اوتھے ہو رہی انتر۔ راشٹری کانفرنس لئی پروان کر رکھیا سی۔
کیلیفورنیا دی لاس جس طرحاں پہلاں ذکر ہو چکا ہے پروفیسر عبدالسلام دی دوستی تے مہربانی
صدقہ ساڈے وبھاگ دے کئی وگیانی انتر۔ راشٹری سدھائٹک بھوتک وگیان کیندر تریستے، اٹلی
وچ ہر سال ٹریننگ کرن جاندے رہے۔ میں آپ کئی وار کیندر دے کورساں وچ شامل ہویاں۔
1988 وچ مینوں ایس کیندر دا سینئر اسیسٹ ہون داماں حاصل ہویا۔ میں لگاتار پنج سال ایس
عہدے تے رہیا۔ اوس سمیں دوران کیندر دیاں کئی کھوج سکیمیاں گورونانک دیو یونیورسٹی وچ لاگو
کروائیاں۔ ہمالیہ پر بت دیاں چٹاناں وچ ریڈیو ایکٹیوٹی دی ماترا نردھارت کرن دا اک کھوج
پروجیکٹ اوس کیندر دی نگرانی پٹھار نبھ کیتا۔ پروفیسر سلام چاہندے سن کہ پاکستان دے خطے وچ
وی ایہہ کھوج شروع کیتی جاوے پر نتو دوہاں دیشاں وچ سکھاویں ماحول دی انہوند کارن اسیں
پنجاب اے ہما چل وچ ہی کھوج کارج کر سکے۔ کیندر کچھڑے دیشاں وچ وگیانک کھوج نوں
پر پھلت کرن لئی مالی سہائتا دے کے وگیانیاں نوں بھیجدا رہندا سی۔ میرے لئی 1991 وچ ملیشیا
جان دا پر بندھ ہو گیا۔ کوالا لپوردی ملایا یونیورسٹی وچ کھوج پر یوگ شالا شروع کرن لئی مینوں کیندر
نے پروانگی دتی۔ اک مہینہ کوالا لپور اے پینانگ شہراں دا دورہ کیتا۔ ریڈیو ایکٹیوٹی پر یوگ
شالا سٹھاپت کیتی گئی۔

1992 وچ چین وکھے انتر۔ راشٹری کانفرنس ہو رہی سی۔ مینوں تریستے کیندر توں مالی

سہائتا مل گئی اے چار ہفتے چین دی ایٹومک انرجی نال سنبندھت پر یوگ شمالا وچ کھوج کرن دا موقع مل گیا۔ میرے چینی ساتھی وگیانی نے دسیا کہ میں پہلا بھارتی وگیانی ساں جیہنوں تریستے کیندر دی پروانگی توں بعد چین دی سرکار نے پرمانو اورجا کیندر وچ کھوج کرن دی منظوری دتی ہے۔ میرے لئی ایہہ بہت ہی مان والی گل سی۔ چین وچ میرے ساتھی وگیانی شی لن گوؤ سن جو کئی وار انتر راشٹری کانفرنساں وچ مینوں مل چکے سن۔ کجھ سالاں اپرنت اوہ میری پر یوگ شمالا وچ اک مہینے بھر لئی کھوج کرن آئے اے ساڈی دوستی 'ہند-چینی بھائی بھائی' مٹ برقرار ہو گئی۔

مئی 1994 وچ ایران دے پرمانو اورجا کیندر، جو تہران وچ موجود ہے، دی سرپرستی پیٹھ ریڈیویشن دا پر بھاؤ جانچن لئی بنی پر یوگ شمالا وچ کھوج کرن دا موقع ملیا۔ اوس پر یوگ شمالا دے ڈائریکٹر پروفیسر سوہرابی منے پر منے وگیانی سن جو بعد وچ پرمانو اورجا دی انتر-راشٹری پر یوگ شمالا ویانا وچ بطور وٹیشنگ چلے گئے۔ میں بھچالاں سنبندھی تہران یونیورسٹی دے بھو-بھوتک وگیان و بھاگ وچ لکچر دتا۔ کیسپیٹن ساگر دے کنارے و سے رامسر شہر دا دورہ کیتا۔ اوتھوں دے پہاڑی چشمیاں دے پانی وچ ریڈیو نیوکلیوٹی دی ماترا و شو بھرو وچ پرسدھ ہے۔ اوس شہر وچ کینسر دے روگی کافی ودھیرے ماترا وچ ملدے ہن۔ ایران دی تہذیب دا پنجاب اُپر کافی پر بھاؤ پیا ہے۔ اوس دی پرکھ اداہرن اسپھاہن اے شیراز دی یا ترا توں مل گئی۔ ایرانی لوک خامنی دے کٹڑ واددا شکار ہو چکے ہن، ورنہ اوہ تاں یورپین دیشاں دا پہرا و اے تہذیب دھارن کر چکے سن۔

جرمنی دے وگیانی رائیمر سپوہر دا پہلاں وی ذکر آیا ہے۔ میری کھوج لئی ایکسلر یٹردی ضرورت پیندی تاں میں اپنے سینپل ڈاک راہیں جرمنی دے ڈارمسٹیٹ (Darmstadt) ایکسلر یٹر کیندر بھیج دیندا۔ دنیا بھر دے وگیانی اوس مشین دیاں سیواواں پر اپت کر دے رہے ہن۔ 1980 توں لے کے 1995 تک رائیمر سپوہر دی بدولت میرے کھوج و دیارتھیاں دے پر یوگ جرمنی وچ چلدے رہے۔ اوس ایکسلر یٹردی اور جانیکلی کناں نوں پرویکٹ کرن لئی ورتی جانندی

آتے جدوں ایہہ کن ابرق، شیشے آتے پلاسٹک دے ٹکڑیاں وچوں دی لنگھدے تاں ایہناں دے مارگ (Track) ریکارڈ ہو جاندا۔ ساڈی پریوگ شمالا وچ ریڈیٹیٹ ہو کے آئے پدارتھاں دی جانچ پڑتال شروع ہو جاندا۔ پہلاں ایہناں دی غیرت ودھی نال ایچنگ (Etching) کیتی جاندا آتے مائیکروسکوپ دی مدد نال رینج دا پتہ لگایا جاندا۔ بعد وچ اینیلنگ پریوگ کر کے پدارتھ دی ایکٹیویشن اور جا دا پتہ لگایا جاندا۔ ساڈی کھوج دی پرسدھی ایس کر کے ہوئی کہ ایکٹیویشن اور جا پدارتھ داسٹھرانک (Constant) سدھ ہو یا جو یں کہ سدھانک نیم دوارا کلپت کیتا گیا سی۔ باقی کھوجیاں نے اوس دی پریوگ پڑتال تاں کیتی پرنتو ایکٹیویشن اور جا تا پیمان اُپر زبھر کردی دی گئی۔ پریوگ آتے سدھانت دا تال میل ہونا کھوج دی پر پکتائی ضروری ہے جو ساڈی کامیابی داراز ہونہڑیا۔

1983 وچ ایکا پلکودی کانفرنس وچ میں اپنے گروپ دی کھوج دے پہلے سٹے پیش کیتے جو انتر-راشٹری کانفرنس دی کاروائی دا حصہ بن کے چھپ گئے۔ ایڈیٹری اپنی پریوگ شمالا (برمنگھم یونیورسٹی) وچ وی ایہہ کھوج کارج ارنھیا گیا۔ 1984 وچ انگلینڈ دے اک ہور کھوجی نے اپنا کھوج پتر چھاپیا پرنتو ساڈی کھوج دا کوئی حوالہ نہ دتا۔ بعد وچ ایہہ کھوجی آسٹریلیا دے میلبورن شہر وچ پہنچ گیا آتے اک کھوج سنسٹھا وچ اینیلنگ بارے کئی کھوج پرچے چھپوانے شروع کردتے۔ جدوں میں 1995 وچ میلبورن جا کے اوس کھوجی نوں ملن خاطر فون کیتا تاں اوہ نال-مٹول کر گیا۔ مینوں اوہدی ایمانداری آتے دیانتداری تے شک ہون لگا۔ میں سمجھ گیا ساں کہ اوہ ساڈی کھوج نوں جان بچھ کے گولدا نہیں آتے اپنے کھوج کارج نوں مولک سدھ کرنا چاہندا ہے۔ میری بھیجی شکایت دا اوس کوئی ڈھکواں اُتر نہ دتا۔ کھوج وچ حوالہ دینا اتی ضروری ہے۔ بلکہ اوس نے گلہ کیتا کہ اسیں اپنے کھوج پرچیاں وچ اوہدی کھوج دا حوالہ نہیں دیندے۔ اوس کھوجی نے اک کمپنی بنا کے آسٹریلیا وچ پیٹرولیم دی بھال شروع کردتی آتے چوکھا دھن کمایا۔ مینوں احساس ہو گیا کہ کھوج دے سٹے پیٹینٹ کروانے کیوں ضروری ہن۔ امریکا آتے یورپ

وچ ہرنویں کھوج پیٹینٹ کروائی جاندی ہے تاں کہ کوئی ہو رکھو جی اوس دی ناجائز ورتوں نہ کر سکے۔

1995 وچ جرمنی توں رائیمر سپو ہر میرے سدے اُپر ساڈی پریوگ شالا وچ اک مہینے لئی وزنگ پروفیسر بن کے آئے۔ میں اُپرلی گھٹنا دا ذکر کیتا تاں اوہ کہن لگا کہ ساڈی کھوج ٹیکنالوجی دے نویں کھیتراں وچ ورتی جاسکدی ہے۔ اوہنے اپنی پستک دی اک کاپی مینوں بھینٹ کیتی جس وچ نویں کھوج دیاں سمبھاناواں دا ذکر کیتا گیا سی۔ سپو ہر دی ہلا شیریل نال میں اک کھوج پروجیکٹ تیار کیتا اُتے اوس دے جان بعد بھارت سرکار دے وگیان اُتے ٹیکنالوجی و بھاگ نوں 50 لکھ دی گرانٹ لئی بھیج دتا۔ لگ بھگ دو سال بعد اوہدی منظوری ملی تاں گرانٹ 50 لکھ توں گھٹا کے 7 لکھ کردتی گئی۔ پروجیکٹ وچ منگے گئے اپکرن، ایکسلریٹر اُتے الیکٹران مائیکروسکوپ، کٹ دتے گئے اُتے ہدایت کیتی گئی کہ ایہناں دی ورتوں لئی نیڑے دیاں کھوج سنستھاواں نال رابطہ قائم کیتا جاوے۔ مینوں کہاوت یاد آ گئی کہ بکری دودھ تاں دیندی ہے پر مینگناں پا کے۔ کجھ اجیہا ہی ساڈے پروجیکٹ نال ہو یا۔ خوش قسمتی نال میرے پروجیکٹ وچ چنگے کھوجی بھرتی ہو گئے۔ سنجیت امرت کور اُتے گر پرتاپ سنگھ رندھاوا دی جوڑی پہلاں ہی کھوج کارج ارنج کر چکی سی اُتے بنارس ہندو یونیورسٹی توں اک وگیانی ڈاکٹر آر. کے. جین وی آ شامل ہوئے۔ ساڈا منور تھ سی کہ پریوگ شالانوں ہائی۔ ٹیک بنایا جاوے جو بھوکھ وچ نینو ٹیکنالوجی دا کھوج کیندر بن سکے۔

میرے پاس جرمنی توں تیار کروائے آئن ٹریک فلٹر موجود سن۔ سنجیت امرت نے ایہناں دی ورتوں کر کے کینسر روگ دے پیڑت مریضاں دے خون دا نر پیکھن کیتا۔ کینسر روگی دے خون دے سیل موٹے ہون کر کے فلٹر اُپر ہی رہ گئے۔ پانی دی شدت و پیکھن لئی فلٹر ورتے گئے جس توں پتہ لگا کہ پانی وچ اوہ بیکٹیریا موجود ہے جو پیٹ وچ جا کے ہیضے دا کارن بندا ہے۔ ایہناں نویں فلٹراں دی کھوج دے سٹے بھارت اُتے انگلینڈ دے کھوج رسالیاں وچ چھپے۔ جو کھوج کارج بعد وچ نینو ٹیکنالوجی دی نینہہ بننا سی، اوس ول میرا رجھان تاں سی پرنٹو ساڈی پریوگ شالا وچ کھوج

سہولتوں دی گھاٹ ہمیشہ کھٹکدی رہی۔ کرکھیترو یونیورسٹی وچ ڈاکٹر ایس۔ کے۔ چکرورتی وی جرمنی توں ٹریننگ کر کے نینوٹیکنالوجی دے کھیترو وچ کم آرنجھ کر چکے سن۔ میرے لئی ایہہ ضروری ہو گیا کہ دوہاں پر یوگ شالاواں دی سانجھ پے جاوے اے ایس مقصد لئی سنجیت امرتا نوں کھوج کارج لئی ڈاکٹر چکرورتی دی نگرانی پٹھ بھیج دتا۔ ایس مائیکرو-ٹیکنالوجی دی سیماتک تاں پہنچ گئے پرنتو نینوٹیکنالوجی دے کھیترو وچ پرولیش اسمبھو جاپیا۔ مینوں ایس گل دی تاں خوشی ہے کہ آئن ٹریک فلٹر دی ورتوں سبھ توں پہلاں ساڈی پر یوگ شالا وچ شروع ہوئی پرنتو کھوج سہولتوں دی گھاٹ کارن ایس بھارت وچ نینوٹیکنالوجی دے موڈھی وگیانی نہ بن سکے۔ ایس سنبندھ وچ اک دلچسپ گھٹنادا ذکر کرنا اچت ہووے گا۔

جدوں 1995 وچ میں امریکا گیا تاں قدرتی آئی۔ آئی۔ ٹی۔ دہلی دے پروفیسر جین نال فون تے گل بات کرن دا سبھاگ پراپت ہويا۔ اوہ بھارت توں نوکری چھڈ کے ٹیکساس انسٹرومینٹ کمپنی دے کھوج وگیانی بن گئے سن۔ میرے کھوج پروجیکٹ دے اوہ ریفری سن، ایس گل دامینوں کوئی گیان نہیں سی۔ اوہ کہن لگے کہ پروجیکٹ لئی 50 لکھ روپے دی گرانٹ دین دی سفارش کیتی گئی سی اے سارے منگے گئے اپکرن وی منظور کردتے سن۔ جدوں میں دسیا کہ مینوں تاں کیول 7 لکھ روپے ہی ملے ہن اے سارے اپکرن کٹ دتے ہن تاں ڈاکٹر جین نے وبھاگ دی دیانتداری اُپر کٹاخش کیتا۔ ایس کہانی دا سارنش اینا ہی ہے کہ کھوج گرانٹاں وی وڈے چودھریاں نوں ہی ملدیاں ہن جیہناں دی سرکارے دربارے پچھ پر تیت ہووے۔

ہنگری دے وگیانی جارج مارکس بڈاپیسٹ دی مکھ یونیورسٹی دے ایٹمی بھوتک وگیان دے ڈائریکٹرن۔ اوہ 1995 دی انتر-راشٹری کانفرنس وچ اپنا کھوج پتر پڑھن لئی امرتسر آئے۔ میرے نال دوستی والا سنبندھ قائم ہو گیا۔ پروفیسر مارکس چاہندے سن کہ ایس سانجھی کھوج شروع کریئے۔ اوہناں نوں میری بھچالاں سنبندھی کھوج وچ دلچسپی ہو گئی۔ ہنگری جا کے اوہناں نے اک پروجیکٹ تیار کیتا اے ہنگری دی وگیان اکیڈمی توں میرے نال کھوج سانجھ دی منظوری

لے لئی۔ میں اپنے دیس دی وگیان اکیڈمی نال رابطہ قائم کیتا۔ میں بڈا پیسٹ جان دی اجازت مل گئی۔ دو ہفتے رہ کے ہنگری دے پنڈاں دادورہ کیتا۔ ماترا در چکے (Matradrescke) ہنگری دیاں ماترا پہاڑیاں دی گود وچ وسیا چھوٹا جیہا پنڈ ہے جتھے جارج مارکس نے اپنی کھوج ودیا رتھن ایسٹرنٹا تھ نال مل کے ریڈان گیس دے ادھین لئی اک کھوج سٹیشن بنا رکھیا ہے۔ ایس پنڈ وچ ریڈان اُتے کاربن ڈائی آکسائیڈ دی مقدار اوسط گلوبل مقدار توں کئی گناں ودھیرے ہے۔ ہر گھر وچ کینسر دے روگی مل جان دے ہن۔ ایسٹرنٹا تھ نے اپنا جیون منور تھ بنا لیا ہے کہ ایس پنڈ دے وسنیکاں نوں ریڈان دے مارو پر بھاؤ توں نجات دوا کے ہی ساہ لوے گی۔ میرے لئی ایہہ چیلنج بن گیا کہ اجیہی کھوج پنجاب دے پنڈاں وچ وی شروع کیتی جاوے۔

وگیان اُتے ٹیکنالوجی و بھاگ نے انڈو۔ ہنگیرین سانجھ دی کڑی پکیاں کرن لئی مینوں تن سال لئی کھوج پروجیکٹ منظور کر دتا۔ ایس پروجیکٹ ادھین ہنگری دے وگیانی بھارت آسکدے سن اُتے میرے کھوج ساتھی ہنگری دی یاترا کر سکدے سن۔ کھوج دے کم توں علاوہ ہنگری دے لوکاں نال سمپرک قائم ہو گیا جو ابے تکت قائم ہے۔

ریڈیو ایکٹو و کیرن دا پر بھاؤ منکھی سریرا پر ہانی کارک سدھ ہو سکدا ہے۔ دو جے و شو یڈھ وچ پرمانو بمب دے بھیانک سٹے سبھ دے ساہنے ہن۔ بھارت دی پرمانو اور جاسنسٹھانے اک پروجیکٹ قومی پدھر اُپر تیار کیتا جس وچ دکھ و دکھ صوبیاں دے پنڈاں وچ ریڈان گیس دا سرویکھن کرنا سی۔ مینوں ایس پروجیکٹ وچ شامل کیتا گیا۔ میری ٹیم نے پنجاب اُتے ہما چل دے علاقے دادورہ کیتا اُتے ریڈان گیس دی ماترا دا پتہ لگایا۔ جو کم ہنگری دے وگیانی کر رہے سن اوہ پنجاب وچ میرے جمیں لگا۔ اسیں ہر ضلعے دے کئی پنڈاں وچ ریڈان دی ماترا دا ادھین کر کے اک رپورٹ تیار کیتی۔ پنجاب دے پنڈاں وچ ریڈیو ایکٹیوٹی دی ماترا خطرے دی حد توں پٹھاں ہے۔ سانوں فخر ہے کہ سبھ توں ودھ پنڈ ساڈے سرویکھن وچ آئے جد کہ باقی گروپاں نے کیول شہری علاقے دا ہی سرویکھن پیش کیتا۔ میرے کھوج ودیا رتھیاں نے ہوا، پانی اُتے مٹی وچ ریڈیو

ایکٹیوٹی دی ماترا داسرو پیکھن کیتا۔ ایہہ نتیجے کھوج رسالیاں وچ چھپ چکے ہن۔ کئی وار خبراں چھپیاں ہن کہ بٹھنڈے دے کجھ پنڈاں، خاص کر کے ججل، وچ کینسر دی نامراد بیماری نال کئی موتاں ہو گئیاں ہن اتے کئی پر یواراں وچ ایہہ روگ وراثت وچ ملیا جا پدا ہے۔ ساڈی ٹیم وی ایہناں پنڈاں وچ ریڈان دے سرو پیکھن لئی گئی پر نتو پانی اتے ہوا وچ ریڈان دی ماترا پنجاب دی اوسط ماترا توں ودھیک نہیں سی۔ ہن کئی قیاس لگائے جا رہے ہن کہ کینسر دا کارن کھیتی باڑی لئی ورتیاں گئیاں کیٹ ناشک دوائیاں ہن۔ پنجاب کھیتی باڑی یونیورسٹی دے وگیانیاں دی رپورٹ 5 جون 2007 دے ٹریبون اخبار وچ چھپی ہے جس وچ کینسر دا کارن پنڈاں دے پانی وچ آرسینک (Arsenic) دی بہتات ہے۔ گورونانک دیو یونیورسٹی دے پروفیسر سریندر سنگھ بھند ہن کہ کینسر داکھ کارن ریڈان گیس دا اتسرجن ہے جو اوہناں نے اک کھوج پرچے وچ رپورٹ کیتا سی۔ اسیں ایس نتیجے دی پروژتا نہیں کردے کیونکہ ساڈے سرو پیکھن وچ جو تھہ ساہمنے آئے اوہ اگلی ریڈان نوں کینسر دا کارن نہیں مندے۔

جون 2002 وچ میری ریٹائرمنٹ ہو گئی۔ ہن میرے پاس کھوج جاری رکھن دا کوئی سادھن نہیں سی۔ پر یوگاں لئی کھوج و دیار تھی اتے پر یوگ شالا دی ضرورت پیندی ہے۔ 2005 وچ رنگون یونیورسٹی دے سدے اُپراک پر یوگ شالا او تھے قائم کر آیا ہاں۔ میرے لئی دھرم اتے وگیان دو روڈھی وشے نہیں ہن۔ سو ہن میری کھوج داکھ بند و دھرم اتے وگیان دی سانجھ ہے جو دنیا وچ امن شانتی بحال کرن لئی ضروری ہے۔ 2005 وچ پونے دی اک کرچن سنسٹھا 'انڈین انسٹیٹیوٹ آف سائنس اینڈ ریزن' (IISR) دلوں فیلوشپ پر دان کیتی گئی جس ادھین منے سکھ دھرم اتے وگیان دی سانجھ دا ادھین کیتا اتے اپنی پستک 'سکھ دھرم اتے وگیان' پر کاشت کیتی ہے۔

تیجا پڑاء (2002-2016)

ریٹائرمنٹ توں بعد میرا کوئی وچار نہیں سی کہ کھوج دا کم جاری رکھیا جاوے۔ ستمبر

2002 وچ اپنے پتر اں دے پر یو اراں نوں ملن خاطر اسیں دوویں جی کینیڈا دے سری شہر وچ پہنچ گئے۔ میں تاں اکتوبر دے اخیر لے ہفتے دہلی پرت آیا کیوں کہ اک انٹر-راشٹری کانفرنس وچ میری شمولیت ضروری سی۔ بلکہ اوس کانفرنس نوں بھارت وچ لیان داسہراوی میرے سر ہی بجھدا سی۔ میری غیر حاضری دا فائدہ اٹھا کے دوہور و گیانیاں نے اوس کانفرنس دی چودھر سنبھال لئی اتے مینوں اک نگو نا جیہا رول ادا کرن لئی رکھ لیا۔ بھارت وچ اجیہا اکثر ہو جاندا ہے کیونکہ او تھے و گیانیاں دے وی سیاسی لیڈراں وانگ گٹ بنے ہوئے ہن۔ جیکر تسیں کسے گٹ وچ شامل نہیں ہندے تاں اکیڈمیاں وچ داخل ہونا آسمبھو ہو جاندا ہے۔ بھارت وچ رہن دامیر اسنکپ اے قائم سی۔

میری گھر والی کینیڈا توں مٹن سمیں اپنے پوترے نوں نال لے آئی۔ ساڈا او چاری کہ اوہ او تھے سکولی پڑھائی پوری کر کے کینیڈا پرت جاوے گا اتے ساڈے لئی چنگا آہر بنیا رہے گا۔ سردیاں وچ تاں ساڈا پوتر ا سمر ٹھیک ٹھاک رہیا پرن تو گرمی دے دناں وچ اوس نوں ہر ویلے ایئر کنڈیشن کمرے وچ رہنا پیندا سی۔ ٹھنڈے دیش دے جم پل نوں پنجاب دی سخت گرمی سہنی اک سمسیا بن گئی۔ اسیں اوس دی حالات تے ترس کر کے جولائی 2003 وچ اوس نوں کینیڈا چھڈن چلے گئے۔ ساڈے بچے ضد کرن لگے کہ اسیں وی کینیڈا وچ ہی وس جائیے پرن تو اسیں ایس لئی سہمت نہیں ہوئے اتے بھارت پرت آئے۔

2004 دا سال میرے لئی خالی جا پدا سی، میں کجھ کتاباں دے ریو یو لکھے اتے کجھ لیکھ اخباراں وچ چھپن لئی بھیجے۔ انڈین ایسوسی ایشن آف فزکس ٹیچرز دی قومی کارج کارنی کمیٹی دا کئی سال توں میں میت۔ پردھان چلیا آرہیا ساں۔ جنوری 2004 وچ دہلی یونیورسٹی وکھے جنرل باڈی دی میٹنگ وچ مینوں پردھان دی پدوی لئی چن لیا گیا۔ ایس عہدے اُپرتن سال لئی مینوں بھوتک و گیان دی بھارت دے سکولاں، کالجوں اتے یونیورسٹیاں پدھرتک ترقی لئی سکیمیاں گھڑن دی ذمہ داری سونپی گئی۔ جس طرحاں اُپر گٹ بازی دا ذکر ہو یا ہے، ایس سنسٹھا اُپروی پونے

گروپ داقبضہ چلیا آؤندا سی۔ جدوں میں اپنی سکیم لاگو کرنی چاہی تاں قدرتی ورودھتا ہونی شروع ہو گئی۔ میری سیکرٹری ہی میرے ورودھ چالاں چلن لگت پئی اُتے آرنجھے کھوج کارجاں نوں کھڈے لاؤنا شروع کردتا۔ 2007 دیاں چوناں وچ پونے گروپ دانماندہ چون جت گیا اُتے میری سنستھاتوں بند کھلاس ہو گئی۔

2005 دے سال مینوں بھارت اُتے میانمار (برما) وچ اک ہوئی سندھی دے ادھین ینگون (رنگون) یونیورسٹی وکھے کھوج دی اگوائی کرن لئی چنیا گیا۔ ایس سندھی ادھین کوئی اک درجن دے قریب بھارتی وگیانی چنے گئے سن اُتے میں وی دوواری ینگون دی یاترا کر آیا۔ کسے سمیں رنگون یونیورسٹی کلکتہ یونیورسٹی توں بعد برما دی مشہور سنستھامنی جاندی سی پرنٹو ملٹری ڈکٹیٹر شپ دے راج وچ ایہہ بہت کچھڑ گئی سی۔ پروفیسراں دی تنخواہ فوج دے سپاہی برابر سی۔ پڑھے لکھے نوجوان بھگوڑے بن کے باہر جاوے سن اُتے ملک وچ 90 پریشیت ودیا تھی اُتے ادھیا پک عورتاں ہی رہ گئیاں سن۔ ملٹری حکومت دے آدیش انوسار سبھ ادھیا پک پی. ایچ. ڈی ہونے ضروری سن۔ ایس حکم دے مدے نظر کچے پلے ادھیا پک وی ڈاکٹریٹ دی اپادھی حاصل کرن لئی تپتر ہو گئے۔ میرا کم نیوکلیر ریٹیکٹر توں نیوٹران بیم نال ریڈیو کیتے گئے پدارتھاں دی ریڈیو نیوکلٹیوٹی دا ادھین کرنا اُتے کرواؤنا سی۔ کجھ سینپل میں بھارت توں لے گیا سی جیہناں دی اسپنگ کر کے ایہناں اندر پیدا ہوئے ٹریکاں (کن مارگاں) دا ادھین کرنا سی۔ میرے ادھین اک درجن دے قریب ایم. فل اُتے پی. ایچ. ڈی ودیا تھی کم کردے سن۔ دو جے گیرے وچ ایہہ سبھ تھیسز لکھ چکے سن اُتے ایہناں دے امتحان توں بعد سبھ نوں ڈاکٹریٹ دی ڈگری لئی سفارش کیتی گئی۔

میانمار وچ بھارتی مول دے لوکاں دی بھرمار ہو یا کر دی سی۔ پنجابی سکھاں دے سکول اُتے گردوارے قائم ہن پرنٹو سکھ آبادی گھٹ ہون کر کے خالصہ سکول تاں بند ہو گیا ہے،

ورلے ٹانویں گردوارے اے وی چل رہے ہن۔ ینگون بہت ہی صاف ستھرا شہر ہے اُتے یونیورسٹی اک جھیل دے کنارے ستھت ہے۔ پچھلے سال 2015 دیاں چوناں اُپرنت ڈیمو کریسی قائم ہون دی سمبھاونابنی ہوئی ہے اُتے ورودھی نیتا آنگ ساگ سوچی دی پارٹی داراج قائم ہو گیا ہے۔ میری یاترا دوران اوس نوں بندی بنا کے گھر وچ ہی قید کر رکھیا سی۔

2008 وچ اک روسی وگیانی نے بھارت وچ کھوج کرن دامن بنا لیا۔ اوس دانام دمتری جاگروسکی سی اُتے اوہ 2002 وچ ہوئی دہلی انتر۔ راشٹری کانفرنس وچ میرے سمپرک وچ آیا سی۔ میں کیونک 2002 'وچ ہی ریٹائر ہو گیا ساں اُتے میری کھوج لگ بھگ سماپت ہو چکی سی۔ میرے اک ودیارتھی نے صلاح دتی کہ جیکر میں پنجاب ٹیکنیکل یونیورسٹی دے کسے کالج وچ نوکری کر لوں تاں ایہہ کھوج سندھی سرے چڑھ سکدی ہے۔ روسی وگیانی نوں بلاؤن خاطر میں 5 جنوری 2008 نوں ڈی. اے. وی. کالج آف انجینئرنگ اُتے ٹیکنالوجی وچ بطور کھوج ڈائرکٹر بھرتی ہو گیا۔ کسے پرائیویٹ سنسٹھا وچ نوکری کرن دا ایہہ پہلا موقع سی۔ کالج دے پرنسپل کو چھٹر میری ہرمد لئی تیار رہندے سن۔ ایئر۔ کنڈیشنڈ دفتر اُتے پریوگ شالا تیار کروائی گئی۔ چھ مہینے دے اندر ہی پنجاہ لکھ دا اکھمیٹ (Equipment) مہیا کروایا گیا۔ اتری بھارت وچ ساڈی پہلی پریوگ شالا ہووے گی جتھے ایٹومک فورس مائیکروسکوپ دی سہولت سی۔ پریوگ شالا وچ اسیں چار جنے کم کردے ساں۔ وشال بلوریا مائیکروسکوپ داماہر سی اُتے پونم شرما کیمسٹری وچ پی. ایچ. ڈی ہون کر کے نینو۔ پدارتھ تیار کرن وچ مہارت رکھدی سی۔ ساڈا مکھ مدعا نینو پدارتھ اُتے نینو تاراں تیار کر کے اوہناں دا ادھین کرنا سی۔ اک سال دے اندر ہی اسیں دو کھوج پتر تیار کر کے چھپوائے۔ نینو تاراں دے ادھین لئی سانوں CSIO چنڈی گڑھ اُتے پنجاب یونیورسٹی دے انسٹرومینٹیشن کیندر دے اپکرناں دی لوڑ پئی، جو سبھے ہی پارپت ہو گئی۔

نینو ٹیکنالوجی دا وشا میرے لئی اک اچنہا سی۔ گورونانک دیو یونیورسٹی وچ اسیں مائیکرون دی ریز وچ کھوج کیتی سی۔ کجھ اجیہے فلٹر تیار کیتے سن جو خون وچوں کینسر دے سیل الگ

کر دیندے سن۔ نینوسکیل اُپر کھوج کرن لئی اسیں الو مینیمم اُتے پلاسٹک دے فلٹر خریدے جیہناں نوں میمبرین (Membrane) کیہا جاندا ہے۔ ایلکٹرو کیمیکل سیل دی ورتوں کر کے اسیں میمبرین دے سراخاں وچ تانبے دیاں نینوتاراں دا اک نیٹورک تیار کر لیا۔ میمبرین نوں سوڈیم ہائیڈروآکسائیڈ وچ گھول کے نینوتاراں دا جال سکیننگ الیکٹران مائیکروسکوپ دوارا گھوکھیا گیا اُتے لوڑیندی جانکاری دے انکڑے پراپت کر لئے گئے۔ ساڈے پریوگاں توں سدھ ہو یا کہ تانبے دیاں نینوتاراں اک ڈائیوڈ ریکٹیفائر دے لچھن درسا ندیاں ہن۔ ایہناں توں اگے کئی قسم دے سینٹر (Device) تیار کیتے جاسکدے ہن پرنٹو ساڈی پریوگ شالا وچ ایس کھوج لئی سہولتاں نہیں سن۔ 2011 وچ جدوں مینوں امریکا دی پنسلوانیا یونیورسٹی وچ جان دامو قع ملیا تاں او تھے ایہہ پریوگ جاری سن۔

تانبے دیاں نینوتاراں توں علاوہ اسیں کئی قسم دے نینو پدارتھ اُتے کرشل تیار کیتے۔ چاندی دے نینو کرشل، کیڈمیئم آکسائیڈ اُتے سلفائیڈ دے نینوکن، کارپ۔ سیلینیم (Se-Cu) دیاں ہائبرڈ (Hybrid) نینوتاراں اُتے بیریم ہیکسا پھیرائیٹ (Hexaferrite) دے کرشل تیار کر کے ایہناں دے لچھناں دا ادھین کیتا۔ لگ بھگ دو درجن دے قریب ساڈے کھوج پتر رسالیاں وچ چھپ چکے ہن۔ کئی پریوگاں وچ اسیں اک عجیب ورتاراوی ویکھیا۔ عام طور تے پلاسٹک دیاں میمبریناں بجلی دیاں کچالک ہندیاں ہن۔ کجھ پریوگاں وچ تانبے دیاں نینوتاراں غائب سن۔ پرنٹو ایہناں دی جگہ بھانت بھانت دے تانبے دے پھلاں دے نمونے پراپت ہوئے۔ اک روسی وگیانی نے کیہا کہ اوس نوں پٹینٹ کراؤ کیونکہ اجیہے سندر آکار پھلاں کسے پریوگ وچ نہیں ویکھے گئے سن۔ گیندے اُتے لئی دے پھلاں دے اکارتاں ہو۔ بہو کسے باغ دے پھلاں نال میل کھاندے سن۔ 2011 وچ میراتن سال دا کنٹریکٹ پورا ہو گیا اُتے میں نینوٹیکنالوجی نوں الوداع کہہ کے کینیڈا نوں روانہ ہو پیا۔ روسی وگیانی دا قصہ وچے ہی رہ گیا۔ ساڈے سانجھے کھوج پروجیکٹ نوں بھارت سرکار دے سائنس اُتے ٹیکنالوجی و بھاگ ولوں

منظوری نہ ملن صدقہ دمتری داپنا سا کار نہ ہو سکيا۔ اوہ کئی کانفرنساں وچ میرے نال شامل ہويا ہے۔

کینیڈا وچ میرے دو پتر اپنا کاروبار کر رہے ہن۔ اوہناں دا وچاری کہ اسیں دوویں (میں اے میری پتی) چھپے اکلے رہ گئے ہاں، کیوں نہ کینیڈا ہی وس جائیے۔ 2010 وچ اسیں کینیڈین امیگریشن لے لئی پرتو اپنا دلش چھڈن لئی اسیں اے تک وی تیار نہیں ہوئے۔ ہر سال گرمیاں کینیڈا اے سردیاں پنجاب وچ کھدے ہاں۔ میری سمیا ایہہ بن گئی کہ کھوج کارج کینیڈا وچ کوں جاری رکھیا جاوے۔ وینکوور دی مشہور یونیورسٹی (U.B.C.) وچ میری کوئی جان۔ پچان نہیں سی جس کر کے کم نہ بنیا۔ 70 سال دے قریب پہنچ کے کتے وی نوکری نہیں ملدی۔ قدرتی اک ایسا ڈھوڈھلکيا جس نال مینوں رجھیاں وی مل گیا اے میری کھوج جاری رکھن دی چاہت وی پوری ہو گئی۔

2010 وچ سوئزر لینڈ دی ٹرانسٹیک پبلشنگ کمپنی نے مینوں ایڈیٹر نیوکت کرن داسدا بھچیا۔ اوہناں نے میرے چھپے ہوئے کھوج پتر ویکھے سن اے مینوں ایس کم دے یوگ سمجھیا۔ میرے کول ریویو کھوج پتک تیار کرن لئی اقرار نامہ بھچیا گیا اے ایس کم لئی دو ہزار ڈالر دین دا وعدہ کیتا گیا۔ کھوج پتک دے وشے دی چون میرے اُپر نہ ہری۔ میں کنول جیت بھٹی جو آئی۔ آئی۔ ٹی دہلی توں پی۔ ایچ۔ ڈی کر کے امریکا کھوج کرن چلی گئی سی، نال صلاح مشورہ کیتا اے اوس دے بھاء انوسار ملٹیفیراگس (Multiferroics) وشے دی چون کر لئی۔ ایہہ وشا نوں ٹیکنالوجی نال سنبندھ رکھدا سی اے میری پکڑ توں باہری۔ لگ بھگ سو دے قریب کھوج ماہراں نوں کھوج پتر لکھن لئی سدا بھچیا گیا اے مشکل نال اک درجن و گیانیاں نے ہنگارا بھریا۔ ایہناں وچ جرمنی توں وولفگ ینگ کلیمان وی شامل سی۔ میں، کلیمان نوں اپنی سمیا دسی اے اوہ میری مدد کرن لئی راضی ہو گیا۔ اوہ ایس شرط اُپر کہ میں اوہدی محنت دا بھگتان کراں۔ میں کلیمان نوں اک ہزار ڈالر دیاں دس پستکاں دین دا وعدہ کر کے اپنا سہ۔ ایڈیٹر نیوکت کروالیا۔ کمپنی نے اقرار نامے

وچ اوہدانا نام وی شامل کر لیا۔ لگ بھگ اک سال دی سخت محنت اپرنت کھوج پستک تیار ہو کے چھپ گئی۔ اوس دے لیکھکاں وچ روس، جاپان، جرمنی اے بھارت دے وگیانی شامل سن۔ میرے کول دو ہزار ڈالر اے کلیمان کول دس پستکاں داسیٹ بھجیا گیا۔ اوس پہلی رچنا نال میری کھوج پڑچول کرن دی رچی نوں بل ملیا اے میں ایڈیٹر دی پدوی تے سسٹو بھت ہو گیا۔

ٹرانسٹیک کمپنی نے مینوں اتشاہت کیتا اے میں اپنی دو جی کھوج پستک دا وشا نینو پدارتھاں (Nanomaterials) دی تیاری اے ورتوں چنیا۔ ایس کھوج نال میرا واہ-واسطہ رہیا سی اے کھوجکاراں دی چون داکم سبھے ہی پورا ہو گیا۔ ایس پستک دے دو لیکھتاں میں خود ہی لکھے اے دس ہور لیکھ باقی وگیانیاں توں پراپت کر لئے۔ چھ مہینے وچ پستک تیار ہو کے میرے پاس دس کاپیاں آ گئیاں۔ ایہہ نرول میری اپنی محنت داسٹہ سی۔ لیکھاں دی پہلی پڑچول بطور ایڈیٹر مینوں کرنی پیندی سی اے لوڑ پین تے ریویو کاراں دی مدد لئی جاندی سی۔ کئی ریویو کار تاں بغیر کسے عوض دے مدد لئی تتر رہندے سن پرنتو کدی کدائیں اجیہے وی ٹکر جاندے جو ڈالراں دی منگ کردے۔ ایہہ حیرانی دی گل ہے کہ کھوج رسالے ریویو کاراں نوں شکر یہ ادا کر کے ہی بتا سار لیندے ہن۔ ایہو تکنیک دی ورتوں کرن دی جانچ مینوں آ گئی۔ اک ہور سمسیا جو ساہنے آئی اوہ کھوج لیکھاں دی ماڑی انگریزی سی۔ کئی وارتاں آپ ہی ٹکراں مار کے انگریزی ٹھیک کرنی پیندی پرنتو کئی چنگے ریویو کار لیکھ داملانکن کردیاں اوس دی بھاشا نوں وی سدھارنا پیندا۔

دو کھوج پستکاں دی چھپائی اپرنت میں پنج پستکاں دا ٹیچا متھیا۔ کمپنی والے میرے کم توں خوش سن اے کوئی اڑکا نہیں ڈاھاندے سن۔ پرنتو اوہ کوئی مدد وی نہیں کردے سن۔ جیکر تیار کیتے کھرڑے وچ کوئی غلطی رہ جاوے تاں بھاری بھر کم جرمانہ ایڈیٹرنوں بھرنا پیندا سی۔ کھرڑے دی پریس کاپی تیار کر کے میں کمپنی نوں بھیج دیندا اے میرا مختانہ 24 گھنٹے وچ میرے بینک کھاتے وچ جمع ہو جاندا۔ پریس کاپی وچ غلطی ٹھیک کرواؤن لئی ایڈیٹرنوں اپنے مختانے وچوں سو ڈالر کٹوانے پیندے سن جس کر کے کھرڑے نوں بھجی تکت کئی وار پڑھیا جاندا سی۔ 2012 دے

انت تک میریاں پنج کھوج پستکاں چھپ چکیاں سن۔ کئی نویں وشے چنے گئے جو میرے لئی چنوتی بن کے اُبھرے۔ گجرات یونیورسٹی دی پروفیسر راجشری کٹانیا دو پستکاں وچ میری سہ۔ ایڈیٹر بن گئی۔ ودھیرے کم تاں مینوں ہی کرنا پیا پرنٹو پھروی ساتھی ایڈیٹر دافاندہ ہو گیا۔

2015 تک میرے اک درجن کھوج ریویو پستکاں دے کھرڑے چھپ چکے سن۔ 3000 توں ودھ صفحیاں دیاں کھوج پستکاں دنیا بھر دیاں لائبریریاں وچ پہنچ گئیاں۔ ایڈیٹر دا نام مکھ ٹائٹل تے پڑھ کے میرے جانو و گیا نی سنیہے بھجیج دے جو میری خوشی وچ وادھا کر دے۔ ایس کھوج کارج وچ بھاویں کسے پریوگ شالا دی ضرورت نہیں ہندی پرنٹو کھوج لیکھکاں دیاں ہیرا۔ پھیریاں پکڑن دی مہارت کرنی پیندی ہے۔ دوتن وارتاں اجیہا تجربہ ہو یا کہ پریس کاپی تیار کرن اپرنٹ کسے نقطے دی پڑتال کر دیاں پتہ لکیا کہ سارے دا سارا لیکھ کسے ہور کھوج رسالے وچوں چوری کیتا ہو یا ہے۔ دو حیدرآبادی بیبیاں تاں خاناپوری وچ اجیہیاں ماہرن کہ ٹیکسٹ کسے ہور دی لے کے اپنے انکڑے فٹ کر دیندیاں سن۔ جدوں میں کھوج پتر نہ منظور کردتا تاں اک بی بی نے ایڈیٹرنوں اپنے پیو دا درجہ دے کے گہار لگائی۔ بیبیاں دے کھوج پرچے کجھ رعایت تاں منگدے ہن۔ کئی وار کھوج کار ایڈیٹر نال ضد وی کر دے۔ اوس سمیں فیصلہ ریویو کار تے چھڈیا جاندا۔ ایڈیٹر دی سردردی دا اندازہ لگا سکدے ہو کیونکہ کئی کھوج پرچے دس واروی دہرائے گئے تاں کہ اوہناں دی پیشکاری دا معیار ٹھیک کیتا جاسکے۔ میری اچھا رہی کہ بھارتی مول دے وگیانیاں نوں ودھ توں ودھ جگہ دتی جاوے اتے 50 پریشٹ لیکھ بھارت اتے خاص کر کے پنجاب دیاں یونیورسٹیاں توں منگا کے چھاپے گئے۔ گورونانک دیو یونیورسٹی دے وگیانیاں نوں وی سدے پتر بھیجے گئے۔ میرے اپنے بھوتک وگیان و بھاگ دے دو ادھیا پک بجاں نوں چنیا گیا۔ اوہ ایسے دغا باز نکلے کہ وعدہ کر کے مکر گئے۔

2015 دے انت تک میری ایڈیٹر دی نیوکتی ساپت ہو گئی۔ سری گورو گرنتھ صاحب وشو

یونیورسٹی فتح گڑھ صاحب وچ میری نیوکتی بطور وزٹنگ پروفیسر 2013 وچ ہوئی سی۔ میری کوشش سی کہ نینوٹیکنالوجی و بھاگ وچ کھوج شروع کیتی جاوے پرنتو بڑی مایوسی ہوئی کہ کوئی ادھیا پک کھوج کارج وچ دلچسپی ہی نہیں لے رہیا۔ نینوٹیکنالوجی 2005 وچ کئی یونیورسٹیاں وچ شروع ہوئی سی، 2010 تک اوس دادھوم دھڑکے نال پرچار ہو یا پرنتو ہن ایہہ اپنے پتن ول جا رہی ہے۔ موہالی وچ نیشنل انسٹیٹیوٹ آف نینوٹیکنالوجی کھلیا ہو یا ہے پرنتو اوس دا ڈائریکٹر ایسا نہ۔ مراد بندہ ثابت ہو یا ہے کہ اوہ نہ کسے ودیا تھی اتے نہ میرے ورگے کھوجکارنوں لاگے ڈھکن دیندا ہے۔ پنج سال بعد وی انسٹیٹیوٹ دی عمارت تیار نہیں ہوئی اتے کروڑاں روپیاں دے خریدے اپکرن بے کار پئے ہن۔ میری آئیو 75 سال ہو گئی ہے اتے میں فیصلہ کر لیا ہے کہ کھوج کارج توں کنارہ کر لینا ہی ٹھیک ہے۔ 45 سال داعرصہ میں کھوج نوں سمرپت رہیا ہاں اتے مینوں سنشٹی ہے کہ 380 دے قریب میرے کھوج پتر رسالیاں وچ چھپ چکے ہن۔

—x—

میرے جیون دیاں کجھ عجب گھٹناواں

ویسے تاں ہر منکھ دے جیون وچ کجھ اجیہیاں گھٹناواں ضرور واپر دیاں ہن جو اوہدی یاد شکتی نوں ہمیشاں ٹنبدیاں رہندیاں ہن۔ میرے جیون سفر وچ انیکاں گھٹناواں واپریاں جو کجھ تاں پہلاں ہی بیان کر آیا ہاں اُتے باقی بچیاں اتھے بیان کر رہیا ہاں۔

میرانا مکرن

میری ماں نے میرے لئی بہت سُنکھاں سکھیاں ہون گیاں۔ جدوں میرا جنم ہو یا تاں اوہ اپنے پیکے گھری۔ منڈی گو بند گڑھ توں کالی کمبلی والے سنت ماجھی والا بھلیر جایا کر دے سن۔ اوہ میری ماں نوں گربانی دے کئی چونویں شبد پڑھن دی پریرنا کر گئے جس نال میری رکھیا ہو سکدی سی۔ میرے جنم توں پہلا ہی میرا نام 'ہردیو' رکھن دی سفارش وی کر گئے۔ سنتاں دا کہنا سی کہ 'ہر' وی رب دا نام ہے اتے 'دیو' وی۔ سو 'ہردیو' نام ہی ڈھکواں ہے۔ جدوں ساڈے پر یوار نے میرے ناکرن دی خاطر گورو گرنٹھ صاحب وچوں حکم نامہ لیا تاں 'ہ' اکھر ہی نکلیا۔ جس کر کے سنتاں دے بھائے ہوئے نام 'ہردیو' اُپر گرواں دی موہر لگ گئی اُتے میرے پر یوار نے ایہو نام پروان کر کے جیرا رابول دتا۔

میریاں جٹاواں

کیہ میں جٹاں والا سادھ بنن خاطر جمیا ساں؟ جدوں منے دو سال دا ہو یا تاں میری ماں نے میرے سردے والاں وچ اک جٹ دیکھی۔ میری بھوآ نے اوس نوں کھولھ دتا اُتے میرے سر کنگھی کردتی۔ ایہہ سلسلہ کئی دن چلدار ہیا۔ ہولی ہولی میرے سردے سارے وال جٹاں داروپ دھار

گئے۔ میری ماں تاں ڈر گئی کہ میری بھوآ نے میریاں جٹاں کھولھ کے کوئی او گیا ہی نہ کر دتی ہووے۔ خیر میں پنج سال دی عمر تک جٹاں دھاری سادھ بنیا رہیا۔ میری ماں دے پیکے پر یوار دے پنڈ دے کجھ لوک بابا وڈ بھاگ سنگھ دے شر دھالوسن۔ جدوں میں پنج سال دا ہو گیا تاں اوہناں دی صلاح نال مینوں بابا وڈ بھاگ سنگھ دے ڈیرے تے لیا ندا گیا۔ پاکستان ا بے بنیا نہیں سی۔ میری نانی، ماں ا تے میں اک شر دھالو پر یوار نال ہشیار پور گڈی راہیں پہنچے۔ ایہہ 1946 دی گھٹنا ہے۔ ہشیار پور توں ڈیرے تک کرائے اُپر گڈالے کے سفر کیتا۔ ایہہ ڈیرہ شوالک پہاڑیاں اُپر واقعہ ہے۔ 2005 وچ میں اوس دا دورہ کیتا ا تے بچپن دی یاد تازہ کیتی۔ او تھے ہر سال ہولی دے تیوہار نیڑے اک میلہ لگدا ہے ا تے دوروں نیڑیوں شر دھالو سکھنا لاہن آؤندے ہن۔ عام پر چلت ہے کہ جس کسے نوں بھوتاں پریتاں دی کسر ہووے اوہ او تھے اشناں کرن نال ٹھیک ہو جان دی ہے۔ پہاڑی توں اک صاف پانی دی دھارا اوہندی ہے جس پٹھ اشناں کرن دی سہولت بنی ہوئی ہے۔

مینوں ا بے تک یاد ہے کہ دھارا دے کول اک نائی نے میریاں جٹاواں مَن دتیاں۔ میں اپنی ماں نوں چمبڑ گیا ا تے اُچی۔ اُچی رون لگا۔ اوس نے دھرواس دتی کہ میرے سر اُپر پھیر وال آؤن گے ا تے اوہ جُوڑا کر یا کرے گی۔ جو یں۔ کو یں باقی عورتاں نوں دھار پٹھ نہوایا جا رہیا سی، میری ماں نوں وی کہا گیا۔ جس نوں بھوت پریت دی کسر ہووے اوہ عورت کھیڈنا شروع کر دیندی ہے۔ دسیا جاندا ہے کہ وڈ بھاگ سنگھ دی روح ایہناں پہاڑاں وچ ہی واس کر دی ہے ا تے اوس نے بھوت وس کیتے ہوئے ہن۔ دو دن دے سفر بعد اسیں ہشیار پور توں اپنے گھر پرت گئے۔ سکول وچ داخل ہون تک میرے سر اُپر پورے وال اُگ چکے سن ا تے میں جٹاں دھاری سادھ توں سدھارن سکھ بچہ بن گیا ساں۔

تنبیا تا پ

پنڈ شوکراں وچ میں چوتھی جماعت وچ ہوواں گا جدوں تیئے تا پ نے آ گھیریا۔ ایس بخار دا اک

عجیب لکھن ہے کہ ایہہ تیزی نال چڑھدا ہے، پھر دو بے دن اتر جاندا ہے اُتے تیجے دن پھر آ
 دبوچدا ہے۔ ایہہ اک چکروانگ چلدار ہندا ہے۔ سکھاں وچ تیجے تاپ دی دلچسپ کہانی پرچلت
 ہے جس دا پورا ویرا مینوں یاد نہیں رہیا۔ بس اینا یاد ہے کہ گورو امر داس جی نے تیجے تاپ نوں
 کنٹرول کر لیا سی۔ جدوں میں بیمار ہو گیا تاں میری ماں نے تیجے تاپ دی کتھاسنائی۔ اوس دا
 وشواس سی کہ گورو بھلی کرے گا۔ جو دلچسپ گھٹنا میرے نال واپری اوہا بے یاد ہے۔ جدوں بخار تیز
 ہندا تاں جا پیا کہ کوئی میرا خون چوس رہیا ہے اُتے پسینہ آؤن بعد بخار اُتر گیا۔ ایہو گھٹنا دو تن وار
 واپری اُتے مینوں ڈر لگ رہیا سی کہ کوئی تیجے دے روپ وچ سایہ (روح) میرے کمرے وچ آ
 کے میرا خون پیندی ہے تے منے کمزور ہو رہیا ہاں۔ تنیا تاپ میرے لئی اک بھوت بن کے آیا
 اُتے ہمیشہ لئی غائب ہو گیا۔

جس کے سر اُپر توں سوامی

کہندے ہن کہ جیون اُتے موت پر ماتما دے وس وچ ہے۔ جدوں زمین دا قبضہ لین لئی بھیج ٹھہ کر
 رہیا ساں تاں اک وار موت نال ٹا کر اہونوں وال وال بچ گیا۔ میں سائیکل اُپر اپنے دوست
 پر ہلا دستگھ دے پنڈ ملما جراجا رہیا ساں جو کھنہ توں 20 گولکلو میٹر اگے سی۔ رستے وچ مالیر کوٹلا نوں
 جارہی اک بس ٹکر پئی جس وچ منڈیاں پنڈ دا بد معاش تارہ چیمہ سواری۔ تارے دی نگاہ وچ میں آ
 گیا ساں۔ جدوں ملما جرے توں میں واپس مڑیا تاں مینوں کھنے پہنچ کے تارے دی کیری اکھ یاد آ
 گئی۔ رب سببیں مینوں کھٹک گئی کہ میں اپنا رستہ بدل لوں۔ میں کھنے توں ملیر کوٹلا دی سڑک چھڈ
 کے پائل دے راہ پے گیا۔ ایس طرحاں منے جوڑ پیل اُتے جرگ دی بجائے جرگڑی دے پل تے
 پہنچ گیا۔ اگوں شوکراں پہنچن لئی میں لسوئی پنڈ دے رجوا ہے دی پٹری پھڑ لئی۔ ا بے پنڈ توں باہر
 ہی ساں کہ ماسٹر رگھبیر سنگھ ہو ریں ٹکر پئے۔ اوہناں نے تارے نوں شوکراں وچ دیکھیا سی اُتے
 اس دی شبہہ اُتے میری نانی دا قاتل واہوداہ سائیکل اُپر جوڑ پھلاں نوں جارہیا سی۔ ماسٹر جی نے
 سہج۔ سہجاء اوس دی کاہلی دا کارن پچھیا تاں کہن لگا کہ اج کوئی نیڑا کر کے ہی ساہ لوں گا۔ ماسٹر

جی نے میری ماں نوں میرے بارے پچھیا آتے اوہ کہن لگی کہ ہر دیوتاں کسے دوست کول گیا ہو یا ہے۔ میری ماں دی گھبراہٹ ویکھ کے ماسٹر جی میری بھال کرن نکلے ہی سن کہ اگوں میں ٹکر پیا۔ گھر پہنچ کے میں سکھ داساہ لیا۔ ماسٹر جی دا کہنا سی کہ جیکر میں جوڑی پلاں راہیں واپس پر تدا تاں کوئی بھانا ورت سکد اسی۔ پر ماتمانے سر اُپر ہتھ دے کے میری جان بچائی۔ ویسے ماسٹر رگھیر سنگھ شریکے وچوں میرے نانا جی لگدے سن۔ اوہ میرے پرائمری دے ادھیا پک سن آتے اوہناں دے پر یوار نال میرا رشتہ ا بے تک قائم ہے۔

برتھی کدے نہ ہووئی جن کی ارداس

اُپرلی گھنٹا توں سپشٹ ہو جاندا ہے: "اوکھی گھڑی نہ دیکھن دتھی اپنا بردسما لے، ہاتھ دیء را کھے اپنے کو ساس ساس پر تپالے"۔ جدوں میرے تھیس دا جھنجٹ پے گیا آتے میں اک عجیب مانسک ستھتی وچوں گزر رہیا ساں تاں رب دی مہر ہوئی۔ میری کھوج دے نتیجے میرے کھوج۔ نگران دی کھوج دے اُلٹ جا رہے سن آتے اسیں اک دو بے دے ورو دھی بن گئے ساں۔ میرے دل وچوں اک ارداس اُٹھی کہ میرے وا ہگوروتوں میری دبدھا دور کراتے مینوں بل بخش تاں کہ میں اپنی کھوج نوں صحیح سدھ کر سکاں۔ ایہہ میرے دل دی عرضوئی سی جو جلدی ہی پروان چڑھ گئی۔ ایہہ کوئی سوچی سمجھی سکیم نہیں سی پرنتو میری سرت دا اک ہلا راسی۔ جدوں میں سکیتنگ کر رہیا ساں تاں اچن چیت اک اجیہی نیو کلی پر تیکر یا لھھ پئی جس نے میری کھوج نوں پکے پیریں صحیح سدھ کردتا۔ میرے لئی ایہہ کسے کرامات توں گھٹ نہیں سی۔ میں اپنا تھیس پیش کر دتا آتے پیرس توں ڈاکٹریٹ دی ڈگری حاصل کر لئی۔ جدوں میرے پر یکھنک نے میرے تھیس دے ٹائٹل پنے نوں پلٹیا تاں اوس اُپر 'کھوجی ا بے بادی بنسے' دی تگ لکھی ہوئی سی۔

امرت سنسکار

اٹھویں جماعت وچ پڑھدیاں اپنی ماں نال میں سنام شہر گیا جتھے ساڈی ورک برادری دے کچھ گھر رہندے سن۔ منے سکول وچ نکر پاؤن دا عادی ساں۔ میری ماں دی عمر دیاں عورتاں رشتے وچ

میریاں بھر جائیاں لگدیاں سن۔ اک شام میری بھر جائی نے مہنا ماریا: 'وے دیوراتوں تاں نکروچ ننگا ہور ہیا ایں'۔ بس اوس دن توں بعد میں سنگھاں والا کچھہر اپاؤنا شروع کردتا۔ دسویں دا امتحان ہو گیا۔ گرمیاں دیاں چھٹیاں وچ میں پنڈ دے گردوارے سہج پاٹھ ارمھ کر کے اک مہینے وچ بھوگ پالیا۔ جدوں کالج وچ پڑھداساں تاں پنج بانیاں دا پاٹھ وی شروع کردتا۔ جاپ صاحب توں بغیر باقی چار بانیاں میرے کنٹھ ہو گئیاں سن۔ گورونانک انجینئرنگ کالج دی نوکری ویلے اسیں دوویں ماں پت راڑیوالے سنتاں دے کیرتن درباراں وچ پہنچن لگے۔ جدوں میں پنجابی یونیورسٹی پٹیالے پہنچ گیا تاں امر آشرم وچ سنتاں دا کیرتن ہو یا کرداسی۔ 1966 دے کیرتن سماگم اُپرنت امرت سنچاروی ہو یا۔ میں اُتے میری ماں تیار۔ بر۔ تیار ہو کے امر آشرم پہنچ گئے اُتے سنت ایشرنگھ راڑیوالیاں دے جتھے توں امرت پان کر لیا۔ اٹھویں جماعت توں شروع ہو یا میرا امرت ابھلاکھی بنن داسفر 1966 وچ پورا ہو گیا۔

1966 وچ ہی میری شادی ہو گئی۔ بھائی جیون سنگھ لدھیانے توں اچھے میرا اندکارج کراؤن لئی چندی گڑھ پہنچے سن۔ میرے سہرا پر یوار وچ سکھی رہت مریدا والی کوئی گل نہیں سی۔ سو میں وی کچا۔ پلاسنگھ بنیا رہیا۔ پیرس جان سمیں منے پروفیسر پورن سنگھ دیاں رچناواں داشیدائی بن چکا ساں۔ کرپان تاں میں پہلاں ہی تیاگ رکھی سی، کیونکہ ہوائی سفر دے کئی جھنجٹ سن جو ابے تک قائم ہن۔ پورن سنگھ دی دلیل وزن دار جاپی کہ 'سنگھ' دی بدھی تلوار دی دھارنالوں تیز ہونی لازمی ہے۔ ورنہ ککاراک رسمی چنہ بن کے رہ جان گے۔

پیرس وچ میرا گاندھی وادی تجربہ

مہاتما گاندھی نے اپنی پستک 'میرے سچائی نال تجربے (My Experiments With Truth) وچ ویروے سہت لکھیا ہے کہ اوہ اپنا برہم چاری پنا پرکھن لئی نوجوان لڑکیاں نال ہم۔ بستر ہو یا کردے سن۔ ایس پر یوگ وچ اوہ خود اُتے اپنی ساتھن نوں نر۔ وستر کر لیندے سن۔ رب جانے اوہ اپنے پر یوگ وچ کنا کو کامیاب ہوندے سن یاں ناکام۔

ایہہ گھٹنا 1971 وچ واپری۔ گنگا نگر دے اک سکھ نو جوان دی ڈاکٹر دوست اسٹریلیا توں پیرس گھسن آئی۔ سکھ منڈے نے پیرس پہنچ کے اپنے کيس کٹوا دتے۔ اک دن بینک وچ چوری ہو گئی اتے اصلی چور بھج گیا۔ پولیس نے روڈے سکھ منڈے نوں چور سمجھ کے قید کر لیا۔ اوہدی دوست کڑی انڈین ہوٹل وچ میرے پاس مددئی پہنچ گئی۔ میں کیہا: "بی بی جدوں ایہہ پہلی وار پیرس وچ ملیا سی تاں ایہہ سکھی سر وپ وچ سی، ہن ایہہ پتت ہو چکا ہے جس کر کے میں ایس دی ضمانت نہیں دیاں گا۔" اوہ میری گلن سمجھ گئی اتے کہن لگی کہ اوہ انگلینڈ جا کے کوئی ہو پر بندھ کر لوے گی۔ اوس نوں اج دی رات انڈین ہوٹل وچ ہی رہنا پوے گا۔

اسیں دوویں جنے یونیورسٹی ریسٹورینٹ وچ ڈنر کرن چلے گئے۔ آ کے خالی کمرے بارے پچھیا تاں پتہ لگا کہ کوئی کمرہ ویلھا نہیں ہے۔ اوہ اگے ہی کافی مایوس جا پدی سی کیونکہ میرے توں مدد دی آس پوری نہیں سی ہوئی۔ میرے من مہر پئی اتے میں اوس نوں رات رکھن لئی تیار ہو گیا۔ اک دو وار پہلاں وی اجیہا تجربہ ہو یا سی جدوں میں اپنا کمرہ رات رہن لئی کسے مہمان نوں دتا سی اتے آپ رسوئی وچ ڈائیننگ ٹیبل تے سوں کے رات گزاری سی۔ ایس وار میں مہمانتا گاندھی والا تجربہ کرنا چاہندا ساں۔ میں ڈاکٹر بی بی نوں کیہا کہ توں میرے کمرے وچ سوں سکدی ایس؟ اتے منے میٹریس وچھا کے فرش تے لیٹ جاواں گا۔ اوہ راضی ہو گئی۔ اکو کمرے وچ میری مہمان اتے میں رات گزار رہے ساں۔ اوس نوں میری نیت اُپر بلکل کوئی شکت نہیں سی اتے میں وی کسے کام۔ وائشنا ادھین اوس نوں کمرے وچ پناہ نہیں دتی سی۔ اوہ گھوک سوں گئی پرنتو میں اپنی آتما دے بوجھ توں سرخرو ہون لئی اپنی گھر والی نوں او سے رات اک چٹھی راہیں ساری وار تالکھ بھیجی۔ میری گھر والی نے مینوں پیرس وچ ہر طرحاں دی کھلھ دے رکھی سی۔ ایہو کارن سی کہ میں اوس دیاں بھاوناواں نوں کوئی ٹھیس نہیں پہنچا سکدا ساں۔ جیکر استری لئی پتی۔ برتا دھرم ضروری ہے، تاں منکھ لئی وی استری۔ برتا ہونا لازمی ہے۔ جویں بھائی جوگا سنگھ نوں دم گورونے ڈگن توں بچا لیا سی؛ کجھ ایس طرحاں دی اوٹ میرے اُپروی رہی۔ گاندھی دا تجربہ تاں سٹھ سال دی عمر

وچ شروع ہو یا پرنٹو منے تاں تیہہ سال دی عمر وچ ہی تجربہ کر کے کامیاب ہو یا ساں۔

اک ادھوری خاہش

میرا جیون سنگھ شمسئی رہیا ہے اُتے جو میں من وچ چنویا سی اوہ لگ بھگ پراپت کر لیا۔ جدوں میں گورونانک دیو یونیورسٹی وچ بھوتک و گیان و بھاگ دی واگ ڈور سمبھالی تاں اسیں کیمسٹری و بھاگ توں بہت کچھڑے ہوئے ساں۔ ساڈے پاس کھوج سہولتاں دی گھاٹ سی۔ میں چاہندا ساں کہ دس سال دے اندر اسیں کیمسٹری و بھاگ دے لیول تے پہنچ جائے۔ 2016 وچ کچھل جہات پا کے ویکھیاں پتہ لگدا ہے کہ میرا اپنا ساکار ہو یا ہے۔ کھوج پرچیاں دی چھپائی وچ وی اسیں کیمسٹری و بھاگ توں کچھ نہیں رہے۔ یونیورسٹی دا اپ۔ کلپتی بھاویں منے جاں نہ منے، بھوتک و گیان و بھاگ دی پہچان انتر۔ راشٹری پدھرا پر ہون لگت پئی ہے۔

میرے پھیسبک دوست، جنہاں وچ پروفیسر ہر بھجن سنگھ بھاٹیا موہری ہے، اکثر کچھدے کچھدے رہندے ہن کہ اپنیاں بے شمار اکادمک پراپتیاں دے باوجود میں کسے یونیورسٹی دا اپ۔ کلپتی (Vice Chancellor) کیوں نہیں بن سکیا؟ نہ چاہندیاں ہو یاں وی میں اتھے کجھ بھید سا نچھے کر رہیا ہاں۔

تسیں حیران ہوو گے کہ میرے نام دی چرچا ہمیشہ ہندی رہی ہے۔ دو وارتاں کھوج کمیٹ (Search Committee) ولوں میرے نام دی سفارش وی کیتی گئی پرنٹو مکھ منتری نے کمیٹی دیاں سفارشاں رڈ کر کے اپنے کسے چہیتے نوں اپ۔ کلپتی لگا دتا۔ اک وار جدوں منے یونیورسٹی دا ڈین بن گیا تاں بے انت سنگھ نے ملاقات لئی بلایا۔ میں پنجاب اسمبلی وچ پہنچ گیا۔ اے سیشن چل رہیا سی، سو ہر چرن بنیس نے انتظار کرن لئی کہا۔ میرے پٹھیاں ہی ڈاکٹر پوارا آ پہنچے اُتے کہن لگے کہ وی. سی. دے عہدے لئی بے انت سنگھ نوں ملن آئے ہن۔ منے سمجھ گیا کہ میری واری آونی نہ۔ ممکن ہے کیونکہ ڈاکٹر پوارتاں مکھ منتری دا خاص خاص بندہ ہے، سو میں اوتھوں کھسکن دی کیتی۔

اک واری یونیورسٹی داسرکھیا افسر، کرنل ارجن سنگھ، میرے پاس آیا۔ کہن لگا گورونانک دیو یونیورسٹی دے اپ۔ کلپتی دی نیوکتی دی گل چل رہی ہے۔ سی۔ آئی۔ ڈی وبھاگ دے بندے میرے بارے پچھ۔ پڑتال کر رہے سن۔ اوہ کہن لگے کہ میری فائل اُپر کسے شرارتی نے لکھا رکھیا ہے کہ پروفیسر ورک اتوادیاں دے بھوگاں اُپر شامل ہو کے سرکار وودھ بھاشن کردا ہے۔ میں چپ سندار ہیا آتے کہیا کہ میں تاں اک واری بی بی رجندر کوردے بھوگ تے ہی گیا ساں آتے اوتھے وی کوئی بھاشن نہیں سی دتا۔

جدوں ہرچرن سنگھ براڈ مکھ منتری بنے تاں میرے مہربان دوست جگجیت سنگھ گھمن نے میرا بانیو۔ ڈیٹا اوہناں دے وزیر نوں پیش کردتا۔ میری ملاقات مکھ۔ منتری نال کروائی گئی۔ براڈ صاحب اپنیاں سیاسی الجھناں وچ پھسے ہوئے سن آتے بعد وچ راجندر کور بھٹھل نے اوہناں نوں ٹھھی لاکے آپ کرسی سنبھال لئی۔ ایس اتھل۔ پتھل وچ میرا تاں کم نہ بنیا پرنٹو پرنسپل ہر بھجن سنگھ سوچ اپ۔ کلپتی بن گئے۔ جدوں میری 'سوچ' ہوراں نال پہلی ملاقات ہوئی تاں اوہناں نے آپ ہی کہیا، "ڈاکٹر: ورک توں بھج۔ نٹھ نہیں کیتی، ورنہ تیرا کم تاں بنیا پیا سی۔"

اک دو وار میں پنجاب ٹیکنیکل یونیورسٹی جالندھری وی کوشش کیتی۔ میں رندھیر سنگھ چیمہ نوں لے کے مکھ منتری پرکاش سنگھ بادل دی کوٹھی پہنچیا تاں اگوں ڈاکٹر گرم آتے دوندر سنگھ گرچا کمرے توں باہر نکل رہے سن۔ بادل صاحب کہن لگے کہ تسیں لیٹ آئے ہو، اپ۔ کلپتی دی نیوکتی ڈاکٹر گرم دے حق وچ ہو گئی ہے۔ دوجی وار نوں اکالی دل آتے بی جے پی دی سانبھی سرکار بن چکی سی۔ تکنیکی سکھیا منتری نے میرے نام دی سفارش تاں کردتی پرنٹو تاڑنا وی کیتی کہ فیصلہ مکھ منتری نے ہی کرنا ہے۔ میں اپنے اک شبھ چنک (ترلوچن سنگھ ایم پی) نوں کہیا کہ اوہ میرے بارے پچھ۔ گچھ کر کے دن۔ اگلے دن ہی فون آ گیا کہ مکھ منتری جی نے کہیا ہے کہ ایہہ یونیورسٹی ہن بی۔ جے۔ پی۔ دے کھاتے وچ رکھی گئی ہے۔ اوہ جس نوں چاہن، اپ۔ کلپتی لگا سکدے ہن۔ نتیجہ سبھ دے ساہمنے سی جدوں ڈاکٹر جنیش اروڑا اپ۔ کلپتی نیوکت ہو گئے۔

ایس عہدے دی پراپتی لئی میں ایس ادھوری خواہش توں سنشٹ ہاں کہ میں کوئی ہیرا پھیری نہیں کیتی۔ ہوسکدا ہے میرے وچ آپ۔ کلپتی بنن دی قابلیت نہ ہووے؟ اک گھٹنا دا ذکر کرنا بندا ہے۔ جدوں میرا بابو۔ ڈیٹا مکھ منتری کول پہنچیا تاں کجھ دلالاں نے مینوں اپنے جال وچ پھساؤن خاطر امرتسرفون کر کے کہا، "پنج لکھ دا انتظام کر لوو جے آپ۔ کلپتی لگنا ہے"۔ میری گھر والی کہن لگی کہ توں تاں پنج روپے وی نہیں خرچنے، اوہ پنج لکھ منگ رہے ہن۔ اسیں اے جے گفتگو کر ہی رہے ساں کہ دوبارہ فون دی گھنٹی وجی، دو جے پاسیوں سنیہا آیا، "بھاجی ساتھوں بھل ہو گئی ہے۔ آپ۔ کلپتی دی آسامی داریٹ پنج نہیں، پنچی لکھ نیوکتی توں پہلاں اتے پنچی لکھ نیوکتی توں بعد اپنی کمائی ہوئی رقم وچوں دے دینا جی۔" نوکریاں وچ دلالی کوں چل دی ہے؟ ایس دا ثبوت مینوں اپنے ہی وبھاگ وچوں مل گیا۔ میرے کھوج پروجیکٹ وچ اک فوجی ڈرائیوری جو ریٹائر ہو کے دو ہزار پر کم کر رہیا سی۔ اوس نے اک اکالی ایم ایل اے نوں پھڑیا اتے پنجاب روڈ ویز وچ ڈرائیور بھرتی ہو گیا۔ میں پچھیا تاں کہن لگا کہ اوس دی ڈرائیوری دی نوکری لئی سودا اک لکھ وچ طے ہو گیا سی۔ شکر ہے رب دا میں کسے سودے بازی وچ نہیں پیا، نہیں تاں میرے نام نال وی آپ۔ کلپتی دا خطاب جڑ جانا سی۔

— ❧ —

میرے جیون دا ساہتک سفر

میں سکول وچ نوویں جماعت توں پنجابی دا مضمون چھڈ دتا اَتے سائنس ڈرائنگ دے وشیاں دی چون کر کے میٹرک دا امتحان پاس کر لیا۔ اوس سمیں ماسٹر ہر بھجن سنگھ وِرک میرے گائیڈ سن جو مینوں خالصہ ہائی سکول لسوئی توں سرکاری ہائی سکول مالیر کوٹلا وچ داخل کروا گئے۔ میرا وچاری کہ انجینئرنگ دی پڑھائی کرنی ہے جس لئی سائنس۔ ڈرائنگ دے وشے لاہے وند سدھ ہون گے۔ پنجابی ماں بولی ہے اوہ تاں ویسے وی پڑھ لواں گا۔ سکول وچ انگریزی میرا من بھاؤندا وشا بن گیا اَتے منے شیکسپیر دے کئی نائک پڑھ لئے جو میرے کورس دا حصہ وی نہیں سن۔ پنجابی کویتا پڑھن دا وی شوق پال رکھیا سی۔ سوہن سنگھ سیٹل دیاں لگ بھگ ساریاں ڈھاڈھی واراں دیاں پستکاں میں چوتھی جماعت توں ہی پڑھنیاں شروع کردتیاں سن۔ سیٹل ترنگاں پہلی پستک سی جس دیاں واراں مینوں مونہہ زبانی یاد سن اَتے مینوں گاؤن دا شوق وی بچپن توں ہی پیدا ہو گیا۔

جیوں جیوں وگیان ول رچی ودھدی گئی ساہت ول جھکاؤ گھٹدا گیا۔ کالج دے سمیں میرے کئی ساتھی کویتا اُپر ہتھ از ماؤن لگے۔ کہندے ہن کہ خربوزے نوں ویکھ خربوزہ رنگ پھڑدا ہے۔ اجیہا ہی کجھ میرے نال واپریا۔ ملیر کوٹلا سرکاری کالج وچ اجاگر سنگھ کنول میرا دوست بن گیا۔ اوہ اک چنگا کوی اَتے ڈپٹی سی۔ جدوں کوئی نواں گیت لکھدا سانوں سبھ نوں ترنم وچ گا کے سنا دیندا۔ میری پہلی رچنا اک رباعی سی، دوسری اک کہانی اَتے تیسری اک لوک گیت۔ رباعی تاں

بھائی ویر سنگھ توں پر بھاوت ہو کے لکھی، کہانی کلونت سنگھ ورک توں اُتے لوک گیت اجاگر کنول توں۔ مہندرا کالج پنجابی کویاں دا گڑھ نیا جاندا سی اُتے موڈھی کوی نو تیج بھارتی، کرشن اشانت، کلونت گریوال، گربخش سوچ اُتے ہرندر محبوب سبھ مہندرا کالج دے ودیارتھی سن جدوں میں او تھے بی. ایس. سی دی پڑھائی کر رہیا ساں۔ میرے بہتے گیت مہندرا کالج ہوٹل وچ ہی لکھے گئے۔ علیگڑھ توں ایم. ایس. سی کر کے اپنے پرانے خالصہ ہائی سکول لسوئی وچ دو مہینے لئی سائنس ماسٹر لگ گیا۔ اوس سکول دا گیانی ماسٹر کویتا لکھن داشوقین سی۔ جدوں اوس دی کویتا رسالے وچ چھپدی تاں اوہ سارے ادھیاپکاں نوں دکھاؤندا۔ اک دن مینوں کھندک آگئی اُتے اپنے پنڈ شوکراں جا کے میں وی اک لوک گیت لکھ ماریا جو 'کویتا' رسالے وچ چھپ گیا۔ میں گیانی جی دے مقابلے تے اُتر آیا اُتے دوسرا گیت وی چھپن لئی بھیج دتا۔ بعد وچ زمین دے جھگڑے جھیلے شروع ہو گئے اُتے میرا کوی من کویتا توں دور ہو گیا۔

پیرس پہنچ کے کویتا دے بوٹے اُپر پھیر بور پینا شروع ہو گیا۔ میرا سارا سماں کھوج وچ گزر رہیا سی۔ کدے کدائیں انڈین ہوٹل دی چوتھی منزل توں کوئی حسین نظارہ دس پیندا تاں کوی من وچ ہلار جیہا آجاندا اُتے کویتا دا چشمہ بہہ تر دا۔ 1972 دے اخیر تے میں پیرس توں پٹیالے پنجابی یونیورسٹی پرت آیا۔ کویتا دا چشمہ تاں بند ہو گیا۔ پرنتو گیان نوں پنجابی مادھم وچ پڑھاؤن لئی پاٹھ پستکاں دی تیاری وچ جٹ گیا۔ گورونانک دیو یونیورسٹی وچ ساہتک رچنا تاں چلدی رہی، پنجاب سرکار دا شرومنی پرسکاروی ملیا پرنتو کویتا دا بوٹا پھر نہیں پنگر یا۔ ونگی ماتر میری کویتا دے کجھ نمونے ایس اتکا وچ شامل کر رہیا ہاں۔ کیہ اک وگیانی کوی وی ہو سکدا ہے؟ شاید ایس دا اُتر مل جاوے گا:

دور باعیاں

(16 مارچ، 1959)

1

زندگی دی ہر ہنیری رات چوں چاں منارے ویکھدا ہاں میں
طوفان چ گھری ہے کشتی فر وی کنارے ویکھدا ہاں میں
کیہ ہو یا یار زمانہ بن گیا ویری،
غماں دیاں بکلاں چوں تیرے سہارے ویکھدا ہاں میں

—x—

2

نیلے تیرے امبر دی چھاویں بہرنگ دنیا وسدی اے
کتے رات غماں دی پائی آکتے خوشیاں رنگی مستی اے
کوئی خون پسینہ اک کرے پر چھوہ نہ سکے منزل نوں
کیہ ایہو تیری دنیا خدا جتھے جان ٹکڑیوں سستی اے

—x—

آدج جگادج

1

سچ دانہ آدی ہے نہ انت ہے
کویں کوئی لہ سکدا ہے چکر داسرا؟
سچ نہ جمدا تے نہ مردا ہے
اکال دی سیماکدے کال نہیں ہندی

2

ہریگ دا سچ اوس یگ دی ساکھی ہندا ہے
پر سچ نوں لہ سکیا نہ اے منکھ
دھرت ڈگے سب نوں ویکھ نیوٹن نے سوچیا:
اوس دا کیہ سچ ہے؟
دھرت کھچ دا نیم اوس توں سرجیا
کئی صدیاں لئی سوں گیا سچ داسروپ

3

ویہویں صدی کلجگ دا یگ ہے
با بے نے کیہا سچ دا چندر مالوپ ہے
پلاڑی یا تری نے اک ڈنڈی پادتی،

چندوی دھرتی دا ایہہ سچ ہے

4

آئن سٹائن نے اک ہور دنیا دی سر جنا کیتی،
جس دی کچھری وچ نیوٹن جھوٹھلایا گیا
کئی کہن دے دیو موت دی سجا،
اوس دا قصور نہ۔ قابل معاف ہے
صدیاں لئی ستا و گیاں مڑ جا گیا،
آئن سٹائن نے جدوں سمیں دی دھندھ دا پڑا پھاڑیا

5

کون کہے کل یگ وچ مردا ہے سچ،
سچ نال پر یوگ کردار ہیا ہے منکھ
سٹھ سال دی عمر وچ کنوار کنیا نال
سون والا تاں برہم چاری ہے
کون کر سکدا ہے گلہ اوس دی سچائی اُپرے؟
جد کیہا میں وی ستا تیہہ سال دی عمر وچ،
سبھ نے کیہا ایہہ جھوٹھ ہے، میں کوئی مہا تما جو نہیں.....

اچ سچ دی رکھیادی لوڑ ہے
 اچ کرواگن پر یکھیا مڑ جاری
 وگیان تاں نہیں لبھ سکیا سچ داسروپ
 بھلا لبھ کو یں سکدے ہن سچ داسروپ؟
 لبھنا نہ جانن جو اچے آپے دا بھید.....

— ❧ —

بُت - پوجت

(اندر اگانڈھی دی چنڈی گڑھ یا ترا سمیں)

اج ایہہ سڑک بند ہے؟
دیس دی ملکہ اج لنگھ رہی ایس سڑک توں.....

1

آدی کال توں اسیں بت دے پجاری ہاں،
ایہو ساڈا دھرم - کرم ہے
ورتمان وچ کیول ایہو فرق جا پدا،
ہر بندہ بھگوان دی تھاں انسان دلہت پوج ہے

2

سڑک دے کنارے ایس طرحاں سنگیناں دی قطار،
جو یں ہند - پاک دے یدھ دی تیاری ہو رہی
جاں دہرایا جان لگا مڑ مہا مہارت دا قصہ
لاہ نہ دیوے اج وی درو پدی دا چیر کوئی
کو یں پیش ہووے سدا ما کرشن دے دربار اج

3

اج دے در باروچ فریاد کوئی نہ کر سکے،
اج تاں جتنا داراج ہے
اک بڈھی عورت نوں ویکھ سپاہی کڑ کیا:
کیہ مائی تیرے کول پاس ہے؟
ایس سڑک تے ترن داہیا نہ کوئی کر سکے
اج دے در باروچ پاس ہولڈر ہی جاسکدے ہن

4

اک بڈھی جیوی وی آٹھکيا ایس سڑک تے،
واسطہ ہے لنگھ جان دیو مینوں
ہسپتال وچ بیمار ہے میرا پتر
ٹیکسی جوگے پیسے نہیں میرے کول،
لوکل بس ایس سڑک تے اج بند ہے
لنگھ جان دیاں کوں سردار جی، سپاہی بولیا:
ایہہ میری نوکری دا سوال ہے
تیرے پتر دی خاطر کھوہ کوں لواں میں اپنے پتر اں دانکر۔

ایہہ سُن تر پیا بدھی جیوی وی،

کیڑیاں دے بھون وانگ تری جاندی جتنا دے نال

کون آکے بد لے گا ایس بھیڈاں دی چال نوں

کیہڑا غزنی توڑے گا انسان دے ایس بت نوں؟

— ❧ —

جندو آ دا گیت

(30 دسمبر، 1960)

کالے کالے بدلاں چوں مینہہ ور سیندا،
گوریاں گوریاں کنیاں،
وے جندو آ گوریاں گوریاں کنیاں

یاد تیری دا چن چڑھیا اے،
جیون رات دے بدلاں وچوں
چرالواں چانن دی لوء چوں
پیار تیرے دیاں انیاں
وے جندو آ گوریاں گوریاں کنیاں.....

ساڈے تاں ویڑھے بدلاں دا ڈیرہ،
آکے چن کوئی پا جا پھیرا
جند میری نوں پیندے ڈوبو،
آخاں دلاں دیا ہانیاں
وے جندو آ گوریاں گوریاں کنیاں.....

ساڈے تاں ویڑھے پہلاں دی چھاں وے،
کوئلے دیاں نے کوکاں،
وے جندو آمارن دل دیاں ہوکاں

پہلی دی چھاویں منے چرخی پئی ڈاہنیاں،
تے لمیاں لمیاں ہیکاں،
وے جندو آراہ تیرا منے ویکھاں

ساڈے بنیرے تے کاں پیا بولے،
نالے چرخی دیاں چیکاں،
وے جندو آتیریاں ہون اڈیکاں

— ❧ —

سجنی پیار میرا مجبور

(1 جنوری، 1961)

ہجران دی اک رات ہنیری،
میری دل بستی دے پر
دل میرے دیاں رمزاں بچھ لئیں،
فر نہ کہیں قصور
سجنی پیار میرا مجبور

توں سن حسناں دیا پانیاں،
میرے ہنچھو بنے دریا
وے دھرت پیاراں دی سجن لئی،
چڑھدا پیا سرور
سجنی پیار میرا مجبور

سن نی کلیئے کھلدیئے،
میری آس گئی مرجھا
کوئل تیریاں پنکھڑیاں توں
نظر آئی اک حور
سجنی پیار میرا مجبور

ادھاسمانی چن داڈولا،
میں پہنچاں کیہڑے راہ
دور بیٹھاسنے پیاویکھاں،
چن وچ تیرانور
سجنی پیارمیرا مجبور

ماروتھلاں دیاں ریتاں اندر،
گم گئی میرے پیاردی ڈاچی
لوک ہوتاں نے پنوں کھوہ لئے،
بہہ کے توں نہ جھور
سجنی پیارمیرا مجبور

دوجنداں دامیل نہ ہونا،
چھڈ توں وی ہننت دارونا
جندہڈاں دابالن لوڑے،
منزل وِسدی دور
سجنی پیارمیرا مجبور

— x —

سانوں نت دا پے گیا رونا

(2 جنوری، 1961)

ساڈی چندنوں توں مارے چندرے
سانوں بھل گئے راتاں دے نیندرے
ملے اک پل داوی نہ سونا
سانوں نت دا پے گیا رونا

ادھی ادھی راتیں دیو بالوں
دیواں بال کے روواں
آہاں میریاں دیاں لاٹاں نکلن
ہن رہیا اکھیاں دا کھونا
سانوں نت دا پے گیا رونا

دیوانہ بکھد ایا دنہ مکدی
میں تیل عمر دا چوواں
چند دی بیتی بکھدی جاوے،
ہن کیہ تیرا پاؤنا
سانوں نت دا پے گیا رونا

ادھی ادھی راتیں تارہ ٹٹیا
ادھ وچ میرا سپنا
کی جانا دل تارہ ٹٹ جائے
پھرتوں کا ہنوں آؤنا
سانوں نت دا پے گیا رونا

صبر دیاں قبریں وچوں،
بول پے گی میری جندڑی
پیراں دی چھوہ کدھرے مل جائے
اساں لکھ لکھ شکر مناؤنا
سانوں نت دا پے گیا رونا

— ❧ —

سوہنا تیرا دیس وے سجنا سوہنا تیرا دیس
(3 جنوری، 1961)

گھت وھیراں ترپے اسیں دیس سجن دے ونے
کونجاں دی ہے ڈارا ساڈی، جائے کھڑے بنے
کونجاں ورگی جان ساڈی، جانا پیا پر دیس
سوہنا تیرا دیس وے سجنا سوہنا تیرا دیس

آئی بہار ہے دیس سجن دے، ساڈے پت جھڑورگی
خوشیاں دے اتھے گیت پے مولن، نچ نچ پیندی سرگھی
ذرے ذرے وچ سجن دکھدا، تینوں لہیئے کھڑے ویس
سوہنا تیرا دیس وے سجنا سوہنا تیرا دیس

"را.نجنھن را.نجنھن کردی نی سنیو، منے آپے را.نجنھن ہوئی
آکھونی مینوں دھید ورا.نجنھا، ہیرنہ کہیو کوئی۔"
آپے پریتم بن گیا پریمی، جدوٹ گئے دلاں دے بھیس
سوہنا تیرا دیس وے سجنا سوہنا تیرا دیس

جندا ساڈی اک مک ہوگئی، مک گئے نے پنڈھ لے
دو دلاں دی دھڑکن اکو، ہو گئے ساڈے برت نکمے
اک منزل دے بن گئے پاندھی، نہ رہی مرنے دی ٹھیس
سوہنا تیرا دیس وے سجنا سوہنا تیرا دیس

—x—

اج آئی مسیادی رات

(4 جنوری، 1961)

لوکیں کہندے کالیاں راتاں
کون بجھے تیرے دل دیاں باتاں
دل دامحرم نہیں سی جے بننا،
کیوں بھید دے دا کھولھنا
اج آئی مسیادی رات، ہو میرے ڈھولنا،
دکھ دل والا اساں کیہ پھولنا

دل و ہڑھاسمشان بنا کے،
رتجھاں نوں میں لایا لبو
آساں سمیں قبرچ دیباں
ہن کیہ درداں نے بولنا
اج آئی مسیادی رات، ہو میرے ڈھولنا،
دکھ دل والا اساں کیہ پھولنا

لکھاں آہاں بن بن بدل،
لایاں دل امبراں تے جھڑیاں
عمرہ میری رڑھدی جاوے،
ہن رہیا جندڑی دارولنا
اج آئی مسیادی رات، ہو میرے ڈھولنا،
دکھ دل والا اساں کیہ پھولنا

— ❧ —

تیرے تکلے نوں پین اج ول گوریئے
(فروری، 19612)

تیرے تکلے نوں پین اج ول گوریئے،
سانوں جا پدی ضرور کوئی گل گوریئے
تیرے تکلے نوں پین اج ول گوریئے

نی تیرے دل دیاں گلاں گوری کون بجھے نی
تینوں لگ گئے نے گوری ہن روگ گجھے نی
لگا جا پداو چھوڑے والا سل گوریئے
تیرے تکلے نوں پین اج ول گوریئے

اج بھر بیٹھی غماں دی توں گھٹ گوریئے
تند جان دی تیرے ہتھوں ٹٹ ٹٹ گوریئے
تینوں لگدا اے ہو یا اج جھل گوریئے
تیرے تکلے نوں پین اج ول گوریئے

اج بٹ بٹ تکے گوری ول بو ہے نی
کیہڑے بھناں دے گوری اج دل لو ہے نی
جا پے بھناں نے آؤنا اج چل گورے
تیرے تکے نوں پین اج ول گورے

تیری چرخی دی گوری پئی گھوک لہدی
تیرے دل وچوں گوری پئی ہوک اٹھدی
لگے پونیاں دانرا پر اچھل گورے
تیرے تکے نوں پین اج ول گورے

تیری تند جا پے خوشیاں دے وچ نچدی
تیری بھھلئی اے پونیاں وی گلن سچ دی
ماہی چھٹی لے کے آؤنا اج کل گورے
تیرے تکے نوں پین اج ول گورے
سانوں جا پدی ضرور کوئی گل گورے

— ❧ —

چھٹی

(مئی 1962 کو تار سالے چچھپیا گیت)

وے ہٹی والا چھجو بانیاں،
روز نوٹاں دے اشارے کردا
وے سودا لین جدوں جانی آں،
تھال لڈو آں دا اگے میرے دھردا
وے اٹھدی جوانی ویکھ کے،
سارا پنڈ میرے تے مردا
توں چھٹی لے کے آجا مترا.....

وے اک میری سس چندری،
جیہڑی روز چکی نوں لاوے
وے حسناں نوں اگ لگ جائے،
مینوں روگ عشق دا کھاوے
وے روز بڈھی دے گالیاں
کہندی گھگرا میچ نہ آوے
توں چھٹی لے کے آجا مترا.....

وے چنا تیری بھین بری،
جیہڑی روز پئی پھٹکارے،
نی ویرا میرا لام نوں گیا،
تیرے فیشناں نے کرنے کارے
نیں پیریاں نوں پیر لگت گئے،
تینوں کجھ نہ لگا ٹیارے
توں چھٹی لے کے آجامترا.....

وے ہسدی دے دند گندا،
میرا دیور بڑا ٹٹ پینا
کہندا بھابھو کیوں نہیں بولدی،
تیں کیہ فوجی توں لینا
بیرونوالے ہل چلدا،
تینوں سڑک بنادوں نارے
بھاویں میری مجھ وک جے،
تینوں لے دوں سلیپر کالے
توں چھٹی لے کے آجامترا.....

وے ادھی راتیں گت کھلھ گئی،
مینوں سپنی دے پین بھلیکھے
وے باری وچوں میں تکیا،
چند میریاں گلھاں نوں ویکھے
وے سنے ج یار مریا،
ستی پئی نے پٹاں تے ہتھ مارے
توں چھٹی لے کے آجامترا.....

وے سکھاں سکھدی نوں ماگھ آ گیا،
تیرا ہو یا نہ آن داویلا
سرہس پھلی پا کے کڑتی،
بنتی آ کھدی چلونی اج میلہ
یار میرے اج ملنا،
پھیر ہوئے کہ ہوئے نہ میلہ
توں چھٹی لے کے آجامترا.....

تیرے باجھوں میں نہیں بچدا،
میں ناواں کٹا کے آواں

تیرے کچھے سن گورئیے
بوتا بیکانیر توں لیاواں
نیں چھڈ رونا نت نت دا،
میرے ویر دیئے بھر جائیے
نی میلی مکسر دے
توں چڑھ بوتے تے جائیے
نی میلی مکسر دے

— ❧ —

گیت

(جون 1962 کویتا رسالے چچھپیا گیت)

سرہناں نوں پھل لگ گئے، وے منے تتلی بن کے آواں
اک واری مل سجنا، تیرے غم وچ مردی جاواں
وے گڈی جدوں چیک ماردی، میں بھج کے چڑھاں چو بارے
کتنی چ رون پونیاں، تند تکلے تے رون وچارے

نی بھابی تیری گلھ ورگا، میں بیراں چوں بیر لیا ندا
نی کھوہ اتوں منے ویکھیا، ویرا چڑھ بوتے تے جاندا
ٹبیاں نوں جان والیئے، گل سن جا میری ثیارے
کتنی چ رون پونیاں، تند تکلے تے رون وچارے

نی اتے لے کے لال ڈوریا، تیرا گلگرا ہلارے کھاوے
نی مورنی دی تور والیئے، مور باگے وچ پیلاں پاوے
نی تیری کالی کڑتی نوں، چن ورگے لوواں دوں تارے
کتنی چ رون پونیاں، تند تکلے تے رون وچارے

چھڑیاں دی نظر بری، گھنڈ کڈھ لے کملیئے نارے
نی گھنڈ وچوں پئی بجلی، چھڑے مچ گئے کھنڈاں تے سارے
بدلی چچن چھپیا، تیرے روپ دے پین لشکارے
کتنی چچرون پونیاں، تند تکلے تے راون وچارے

بلے بلے وی سڀ رنگی چھینٹ ویکھ کے، جٹی ہٹی تے شرابن ہوئی
توں چڑھ گیوں رات دی گڈی، وے میں دن چڑھدے تک روئی
اک اتوں رات ماگھ دی، دو جا مکن نہ تیرے لارے
کتنی چچرون پونیاں، تند تکلے تے راون وچارے

— x —

جنڈ میریے نی.....

(2 جون، 1963)

رات ہنیری واٹ لمیری،

ہن پنڈھنوں کون مکائے نی

جنڈے میریے

جیوں جیوں تراں میں ول منزل دے،

منزل بھج دی جائے نی

جنڈے میریے

کرن آس دی اے وی چمکے،

چاہے بدل نراسا دے چھائے نی

جنڈے میریے

رات ہجرو دی مکے ناہی،

میں لکھاں دیپ جلائے نی

جنڈے میریے

مونہہ انھیر اسرگھی ویلا،

سورج بکل لاہے نی

جندے میریے

دھرتی نوں تاں چانن ونڈوا،

کوئی کرن اساں ول آئے نی

جندے میریے

لوکاں نوں تاں خوشیاں ونڈوا،

غم ساڈی جھولی پائے نی

جندے میریے۔

رات ہجر دی مکے ناہی،

میں لکھاں دیپ جلائے نی

جندے میریے

رات انھیر ی تارہ ٹٹیا،

ایہہ ٹٹ دھرتی ول آئے نی

جندے میریے

کیہ جانا دل تارہ ٹٹ جائے،

ایہہ کس دھرتی ول جائے نی

جندے میریے

نہ جاناں تارے داٹنا

نہ سمجھاں دل تارہ کیہ ہے،

فرکون آن سمجھائے نی

جندے میریئے

رات ہجر دی مکے ناہی،

میں لکھاں دیپ جلائے نی

جندے میریئے

چن داچہرہ ایوں مرجھایا،

جیوں ہوون ہنچھو وہائے نی

جندے میریئے

ہنچھو ٹپکن بن کے تارے،

سورج ہنچھو لاہے نی

جندے میریئے

انج ہی دل دھرتی دا سورج،

آکے غم مٹائے نی

جندے میریئے

رات ہجر دی مکے ہن جانی،

میں لکھاں دیپ بجھائے نی

جندے میریئے

پیرس دا گیت

(1971ء)

گھاہ دے سوہل سینیاں اُپر،
جند ملوک جیہی وچھ جاوے
سورج بھج وڑیا وچ بدلیس،
کتے سیک ذرانہ لگ جاوے
اسیں نما نے ویکھ نہ سکینے،
سانوں ڈر آ پے توں آوے
چی چٹی پئی کرن کوئی کھاوے

سورج دھرتی اُپر بیٹھے،
چن وی چانن لین ادھارے
ہوا نشلی راگ الاپے
پھلاں بھانے بھورا گاوے
اسیں نما نے بٹ بٹ تکیے
سانوں کتوں کرن مل جاوے
چی چٹی پئی کرن کوئی کھاوے

رنگاں دی ایس دنیا اندر،
چند سورج تاں رل مل بہندے
اسیں نما نے دھرت دے واسی
ایہناں دو آ لے گھمدے رہندے
اسیں گواچے انھیرے لبھیئے،
سانوں ڈرچانن توں آوے
چٹی چٹی پئی کرن کوئی کھاوے
چٹی چٹی پئی کرن کوئی کھاوے

— ❧ —

پورب اتے پچھم
(رڈ یارڈ کپلنگ دی یادوچ)

کدے کسے نے لکھیا، پورب پچھم نہیں ملن گے
ایہہ اک تھ ہے،
دھرتی دے دوپول کوں مل سکدے ہن؟

کدے کسے نے لکھیا، پورب پچھم نہیں ملن گے
ایہہ اک گل پرانی،
ایہہ اک بیٹے جگ دی کہانی

اج تاں دل دی دھڑکن ساںجھی،
اج نہ دسدی ونڈ اوہ کانی
پورب پچھم وچ سمایا،
جو یں سماں پلاڑ سمائے،
جو یں ندی دا پانی
کدی کسے نے لکھیا، پورب پچھم نہیں ملن گے

انتکا

اپریشن نیلا تارہ آتے سکھ پنتھ

اپریشن نیلا تارہ میرے جیون کال دوران واپری اک اہم گھٹنا سی جس نے سکھ پنتھ دے ہر دے نوں ولونڈھریا ہے۔ میں 1979 وچ گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر پہنچ گیا سی۔ 1978 وچ نرنکاری کانڈ واپر گیا، 1979 دے شروع وچ لالاجگت نرائن دی ہتیا ہو گئی آتے 1982 وچ کپوری ایس. وائی. ایل نہر دامور چہ لگ چکاسی۔ گھٹناواں دی ایہہ کڑی چلدی ہوئی جون 1984 وچ اپریشن نیلا تارہ تک پہنچ گئی۔

میں دھرم یدھ مورچے نوں بہت نیڑے ہو کے تکیا سی پرنتو اوس وچ سدھا کدن دی بجائے میں اپنی قلم نال سکھ پنتھ دی جو سیوا ہو سکی، اوہ کردار ہیا۔ میرے لیکھ اخباراں وچ چھپدے رہے ہن۔ 2008 وچ میری پستک 'سکھ پنتھ دادر آتے سنتا پ' چھپ چکی ہے۔ جس وچ میرے کجھ لیکھاں نوں قلم بند کیتا گیا ہے۔ افسوس ہے کہ اوس پستک دی ودیشاں وچ منگ ودیرے ہون کر کے پہلی ایڈیشن ختم ہو چکی ہے آتے دوجی اے تک چھپوانہیں سکیا۔

تسیں پچھو گے کہ میرا دواں سنتاں نال کوئی سدھا سنبدھ رہیا کہ نہیں؟ ایس دا جواب ہاں وچ ہے۔ مورچے دے پہلے ڈکٹیٹر سنت ہر چند سنگھ لونگووال سن جو نہایت ہی بھلے مانس آتے سیاستداناں دیاں لومبڑ چالاں توں بیلاگ سن۔ جس دن پرکاش سنگھ بادل نام دھاریے دے روپ وچ سنویدھان دی دھارا 25 دے ورودھ وچ سنویدھان دی کاپی ساڈن لئی دہلی ول روانہ ہوئے سن، میں اوس شام سنت لونگووال نال تیجا سنگھ سمندری ہال دے اک کمرے وچ ملاقات کر رہیا ساں۔ میں سنت جی نوں دسیا کہ ایہہ کاروائی سکھ پنتھ نوں مکھ دھاراتوں الگ تھلگ

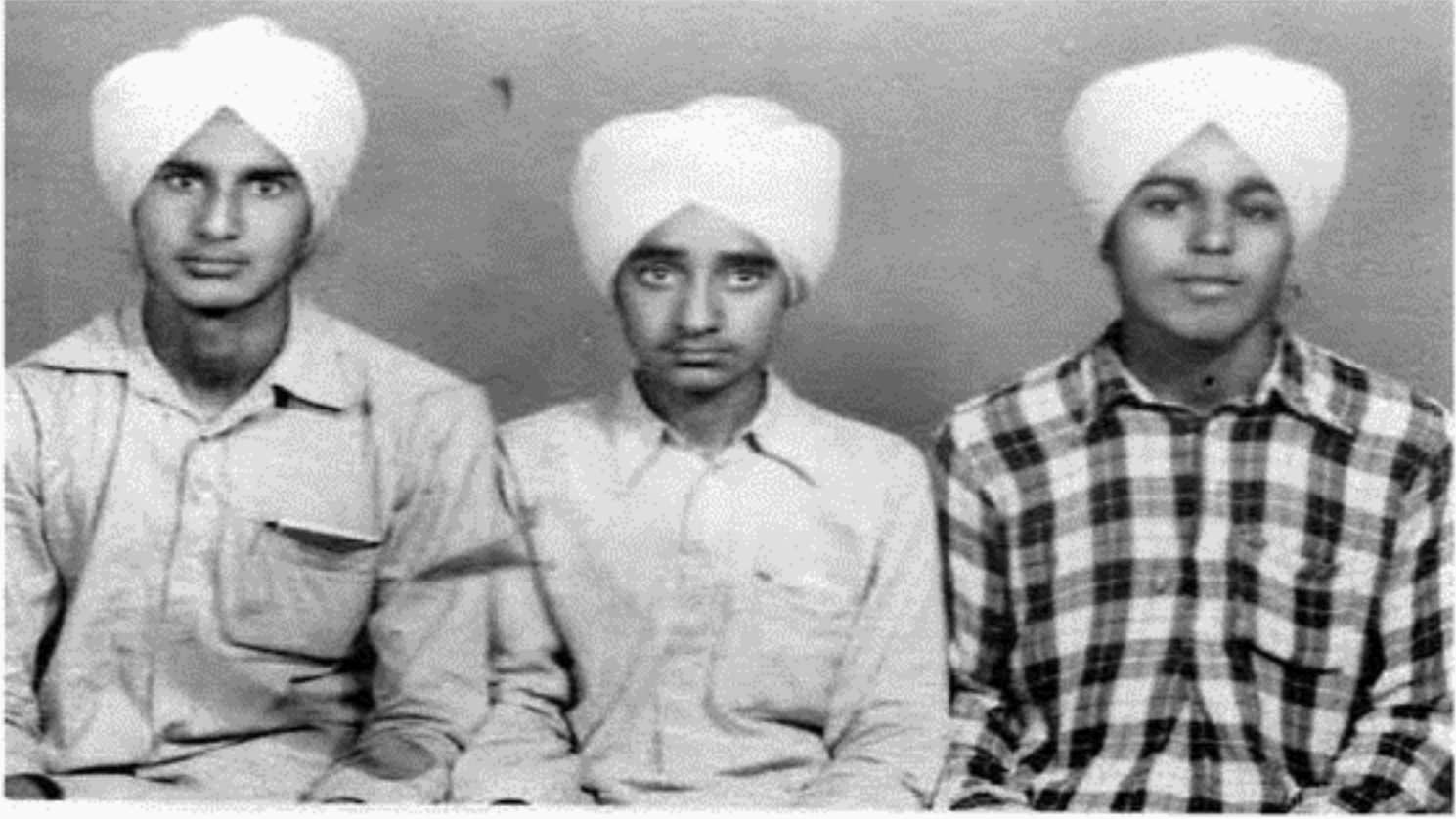
کر دیوے گی۔ سنتاں نے میرے وچار سنے اُتے چتتا پرگٹ کیتی۔ اوہ کہن لگے کہ بادل صاحب تاں ہن دہلی پہنچ چکے سن اُتے سمرک کرنا سنہو نہیں۔ مینوں پر تکھ جا پیا کہ سنت لونگو وال نام دے ہی ڈکٹیٹر ہن واگڈورتاں ٹوہڑا اُتے بادل دے ہتھ وچ ہی ہے۔ سنت لونگو وال رات دا بھوجن کر رہے سن۔ جو دال پھلکا گورو کے لنگر وچ تیار سی اوہو ہی سنتاں دی تھالی وچ پروسیا گیا سی۔ راجیو لونگو وال سمجھوتہ سنتاں دی اگوائی وچ ضرور ہو یا سی پرنتو اوس دے کچھے لومبڑ چالاں چلن والے کجھ سکھ بدھی جیوی اُتے سیاستدان سن۔ سنت لونگو وال نوں اپنے جیون دی اہوتی دے کے اوہدا خمیا زہ بھگتتا پیا۔

دھرم یدھ مورچے دے بانی سنت لونگو وال سن پرنتو ہولی ہولی اوہدی واگڈور سنت جرنیل سنگھ بھنڈراں والیاں دے ہتھ وچ چلی گئی۔ سکھ پنٹھ دی اگوائی اوہ بڑے دھڑلے نال کر رہے سن۔ سکھ نو جوان اوہناں دے مرید بن کے ہر قربانی کرن لئی تیار۔ بر۔ تیار رہندے سن۔ ایہہ کسے چتکار توں گھٹ نہیں سی جا پدا۔ سکھ پنٹھ دے موجودہ اتہاس وچ ایہہ پہلی وار واپر رہیا سی۔ سنتاں دی اگوائی وچ کئی اکٹھ بلائے گئے جو یں کہ سابقہ فوجیاں اُتے بدھی جیویاں دا اکٹھ۔ میں وی ایہناں وچ شامل ہو یا ساں۔ جاپان دی ٹوکیو یونیورسٹی توں پنجابی دا جاپانی پروفیسر گورونانک دیو یونیورسٹی لکچر دین 1983 وچ آیا۔ پروفیسر آتم جیت سنگھ میرے کول آئے تے کہن لگے کہ جاپانی پروفیسر سنت بھنڈرانو والیاں نوں ملنا چاہندا ہے۔ یونیورسٹی دے بہتے بدھی جیوی سنتاں پاس جان توں جھجکدے سن۔ میں اُتے جاپانی پروفیسر گورونانک سراں دی اپریل منزل تے سنتاں دی حاضری وچ پہنچ گئے۔ بغیر کسے حیل۔ حجت دے سنتاں نے دستار سجائی اُتے ساڈے نال فوٹو کھجوائی۔ اوہ سوچ رہے سن کہ جاپان دے اخباراں وچ ایہہ چھپے گی۔ میرے پاس اوہدی کوئی کاپی نہیں ہے۔

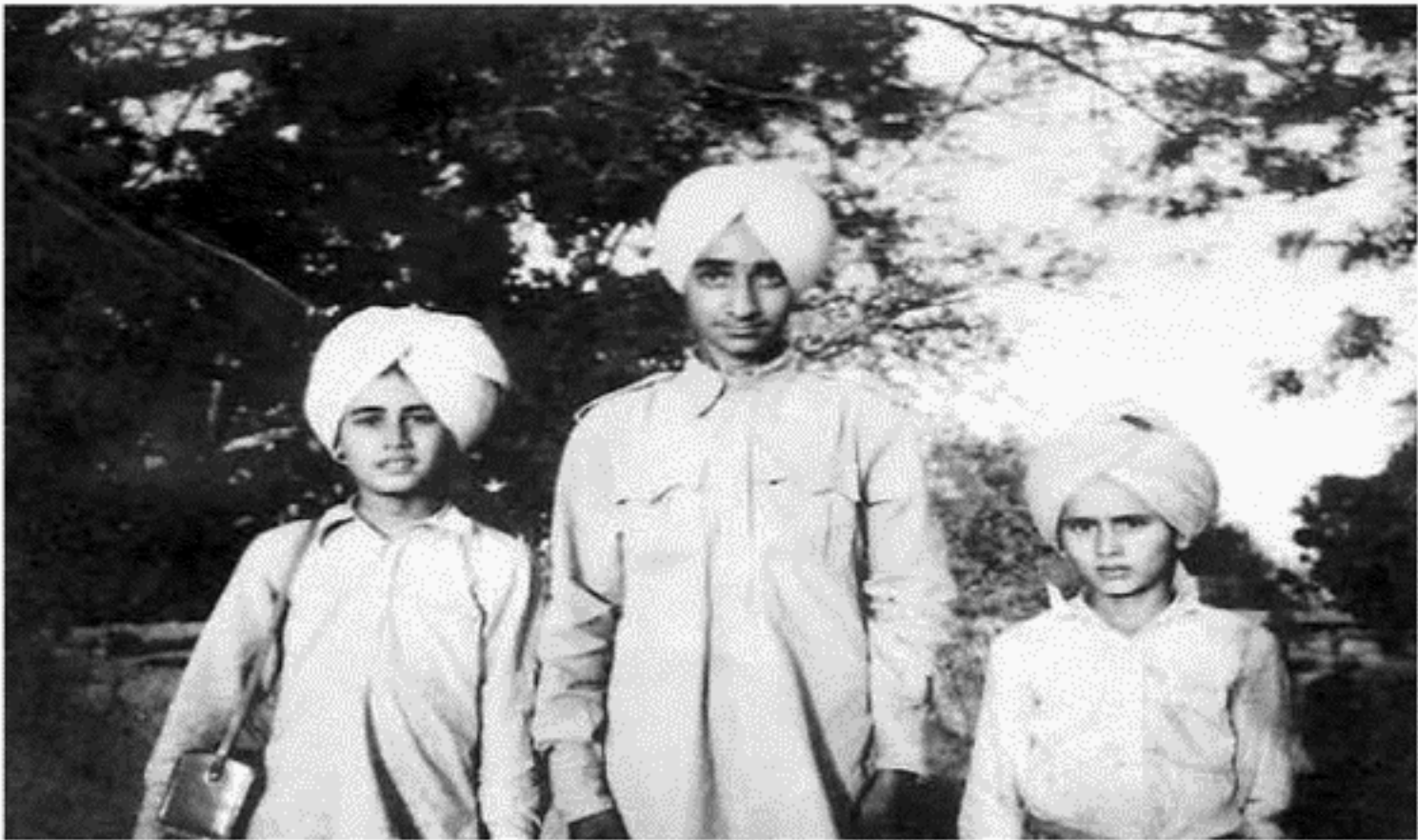
اپریشن نیلا تارہ بارے بہت کجھ لکھیا جا چکا ہے۔ میرے وگیا نک کھوج دے رجھیویں کارن میرا رُجھان بھاوک پدھرا پر سکھ پنٹھ نال ہمیشہ قائم رہیا ہے جو ابے تک برقرار ہے۔ میریاں

تجھ ماتر پنتھک سیواواں نوں مکھ رکھ کے شرومنی گرو دوارہ پر بندھک کمیٹی نے 1985 دی وسا کھی
 اُپر مینوں سمنانت کرن لئی سدا پتر بھیجیا۔ اوہدی کاپی حاضر ہے۔ اپریشن نیلا تارہ دے
 صدے اُپرنت میں یونیورسٹی دی سنڈیکیٹ تے سینیٹ دی ممبری توں استعفیٰ دے دتا۔ اوہدی
 کاپی وی نتھی ہے۔ میرے استعفیٰ دی خبر پنجابی اتے انگریزی ٹریبون وچ 28 جون نوں چھپی سی۔
 اپ۔ کلپتی گریوال ہوراں مینوں ورجیا سی کہ سرکار میرے ورودھ کاروائی کر سکدی ہے پر تو منے
 اوہناں دی رائے ٹھکرا دتی اتے سکھ پنتھ دیاں بھاونواں دی قدر کردیاں ہو یاں ایہہ روس پرگٹ
 کیتا۔ میں استعفیٰ وچ جو لکھیا سی اوہ پٹھلی اخباری کٹنگ وچ درج ہے۔

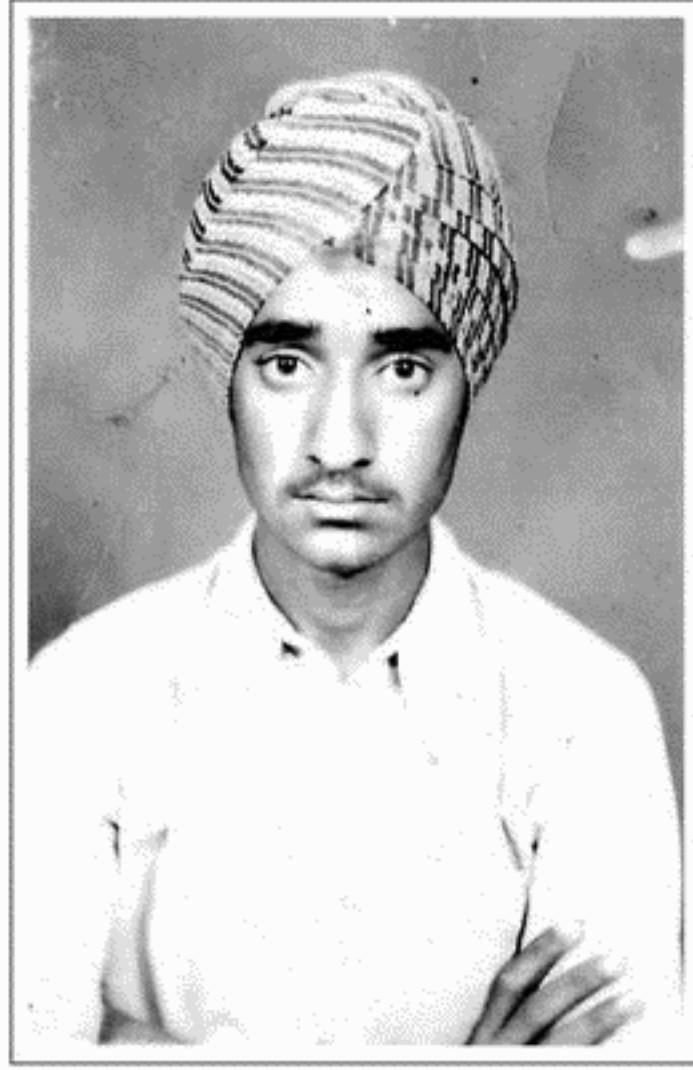
— ❧ —

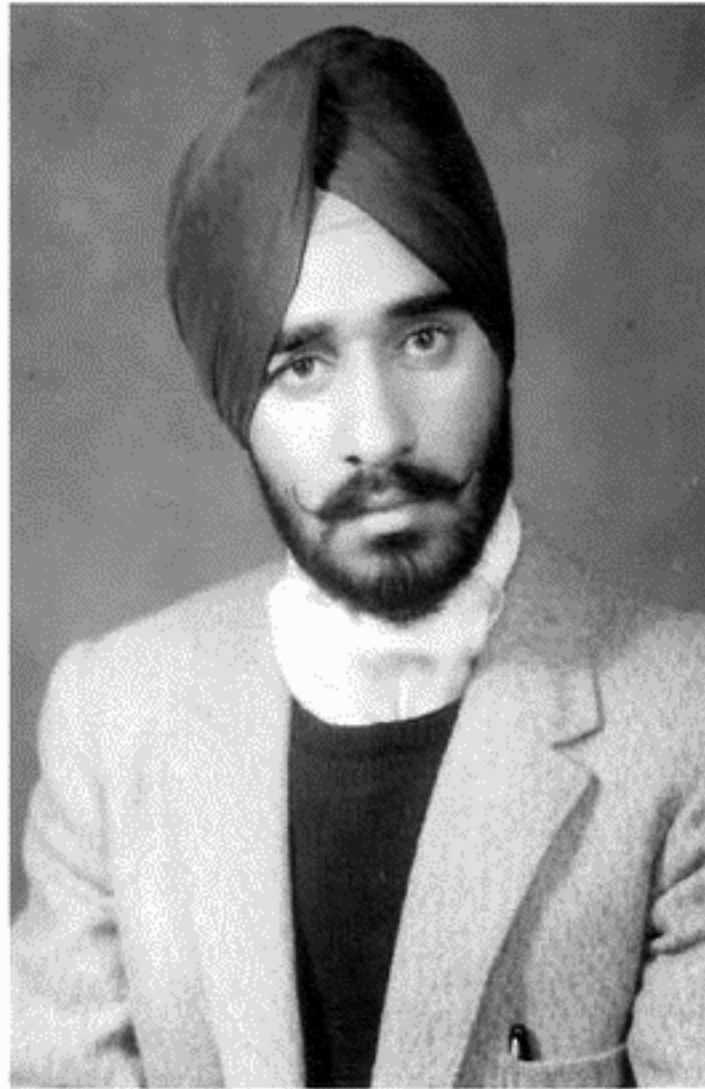
ہردیوسنگھ (اٹھویں جماعت 1954) نصیب چندا تے گلزار سنگھ دے وچکار

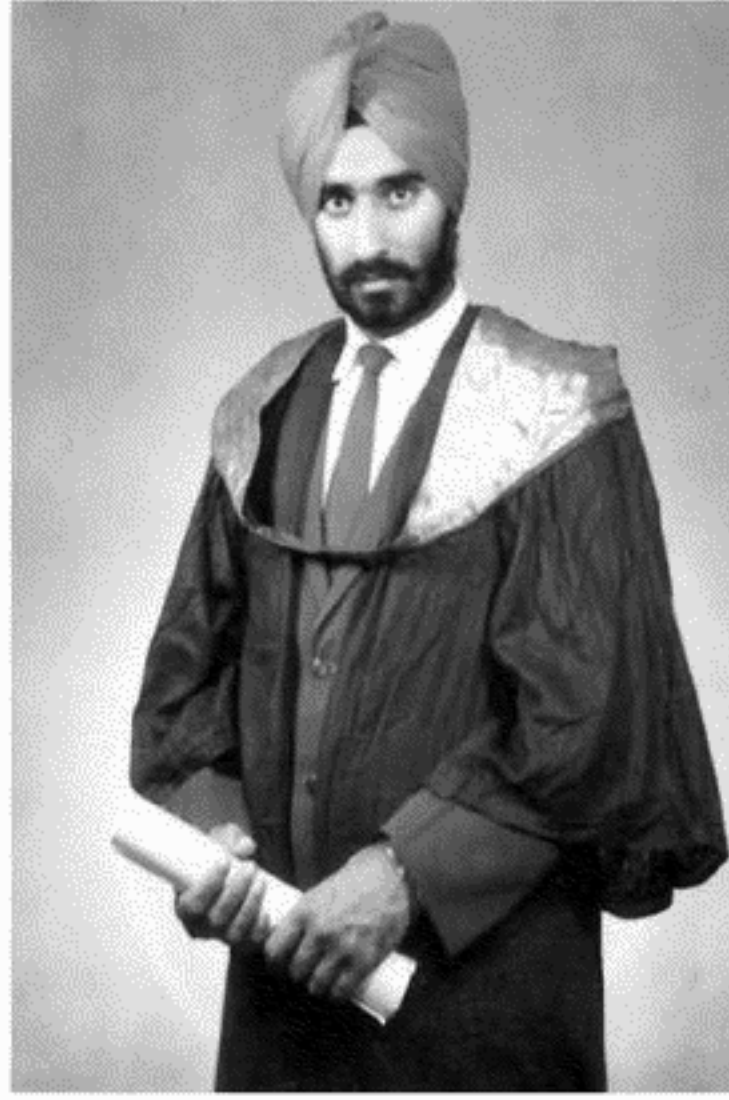
ہردیوسنگھ (نویں جماعت 1955) اروڑ سنگھ ا تے سورن سنگھ دے نال

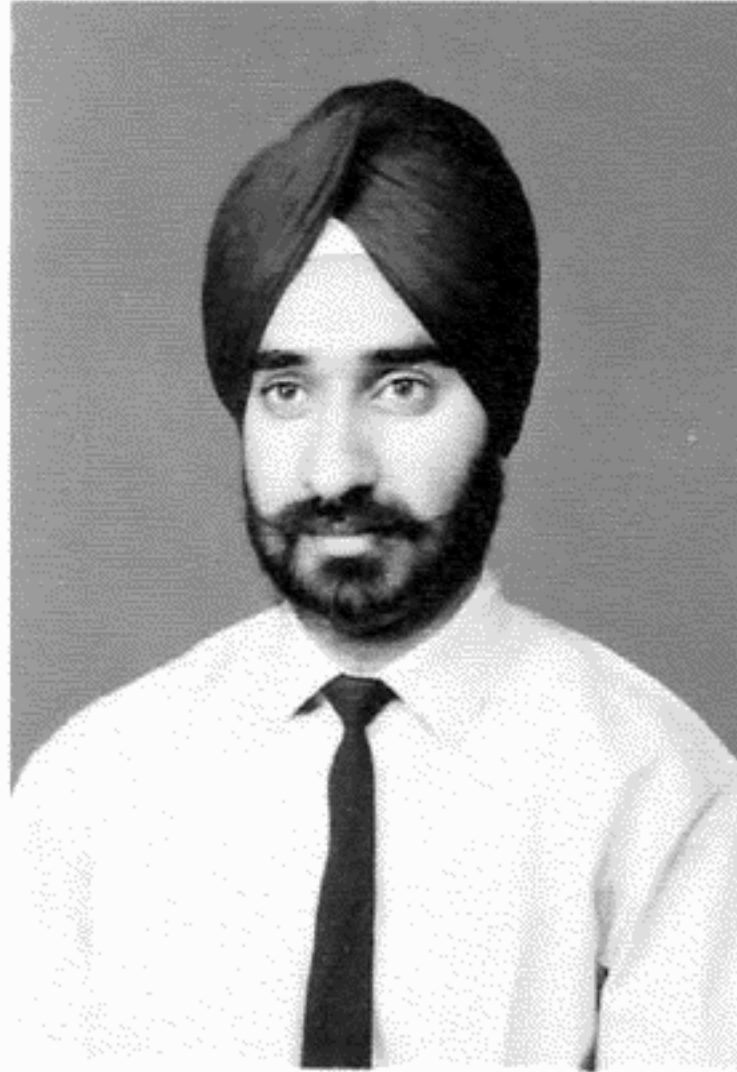
ہردیوسنگھ (دسویں جماعت 1957)

ہردیوسنگھ (ایم ایس سی 1963) علی گڑھ مسلم یونیورسٹی

ہردیوسنگھ (1964) یونیورسٹی کنویکشن دے سمیں

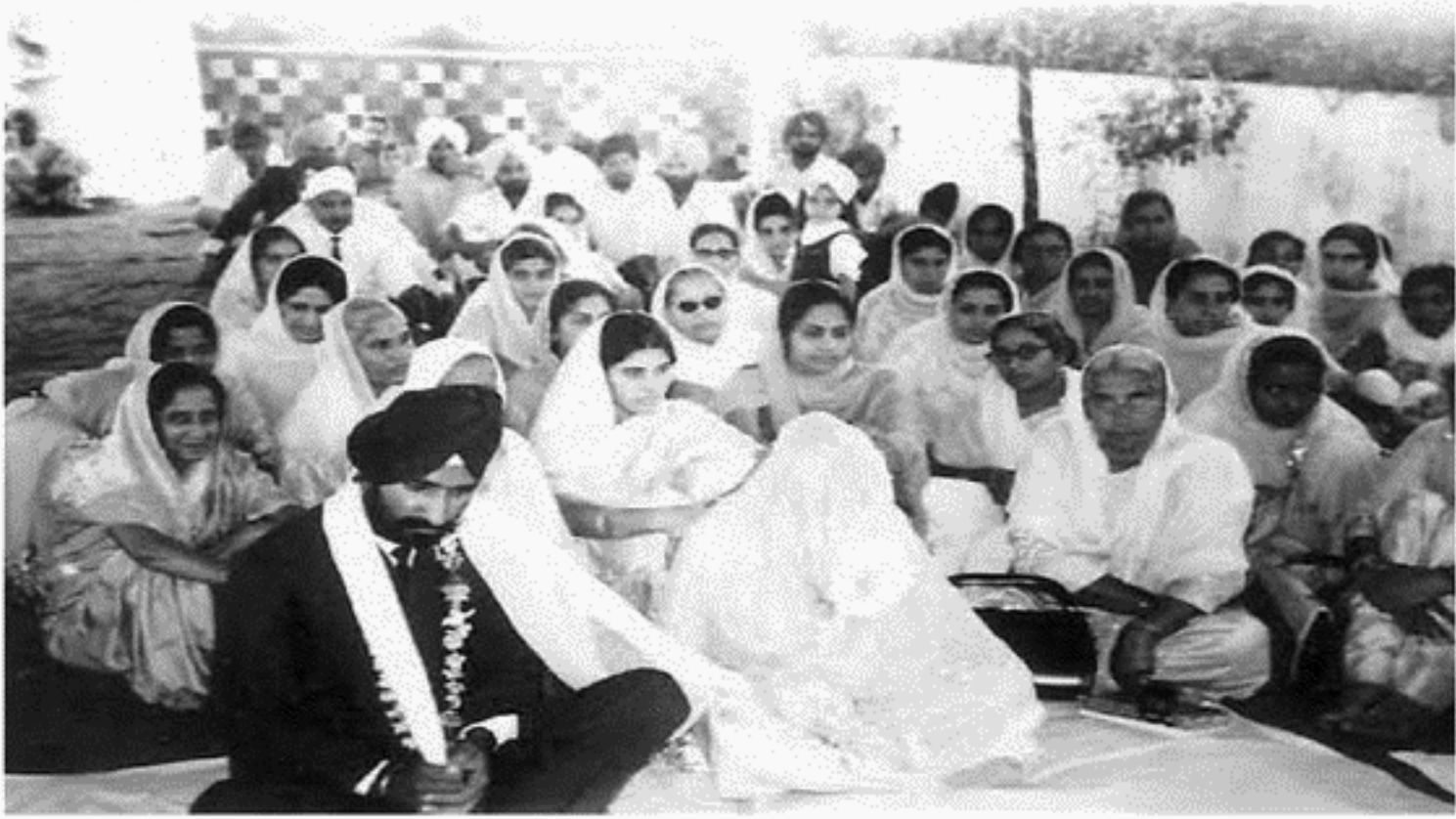
ہردیوسنگھ وِرک (1965) گورونانک انجینئرنگ کالج لدھیانہ

ہردیوسنگھ ورک اُتے ماتا تیج کور (1965)

ہردیوسنگھ ورک اپنی روسی ٹیچر ایویلینا اُتے آدے پتراس نال (1968)

ہردیوسنگھ انڈیکار ج دے سمیس، چندی گڑھ (1966)

بھائی جیون سنگھ (لدھیانہ) انڈیکار ج دی رسم سمیس کیرتن کردیاں ہویاں

ہردیوسنگھ ورک فرانسسی بھاشادی کلاس وچ (پیرس، 1970)

ہردیوسنگھ ورک، فلیسیا گوبدانوسکی اتے فرانسسی دوست (پیرس، 1971)

ہردیوسنگھ ورک، ماری کلوڈ دے گھر (فرانس، 1971)

گورونانک دیویوینیورسٹی اپنے دفتر وچ (امرتسر، 1979)

ڈی۔یو۔وی کالج امرتسر وچ اپنے بھاشن سمیں (1980)

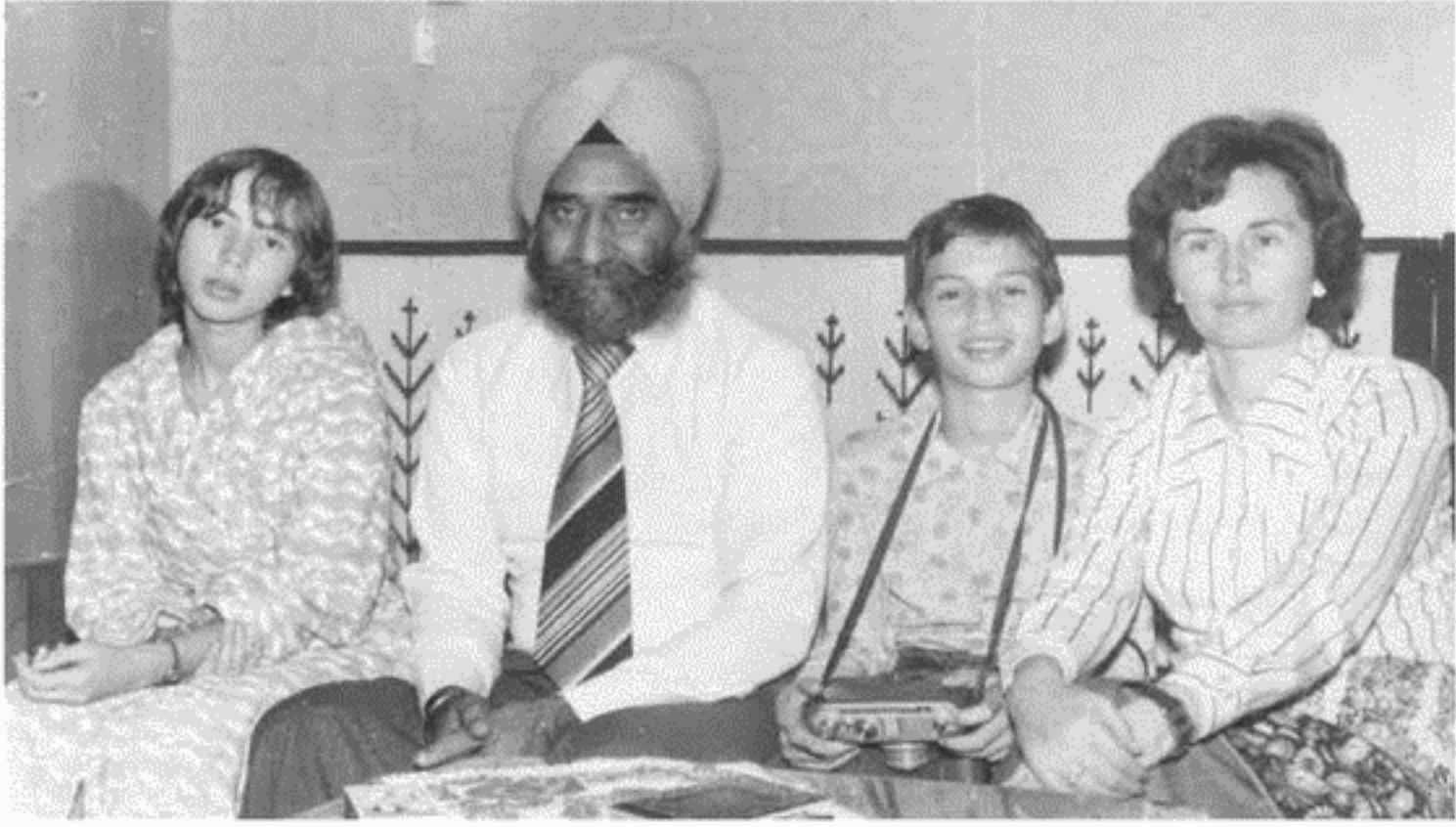

سرکاری گرلز کالج امرتسر دے انعام ونڈن سمیں (1981)

اپنے تین پتراں اُتے ہور بچیاں نال فٹ بال دے گراونڈ وِچ (پٹیالہ، 1975)

وڊيشي سٽوڊنٽس

عالمي ڪانفرنس

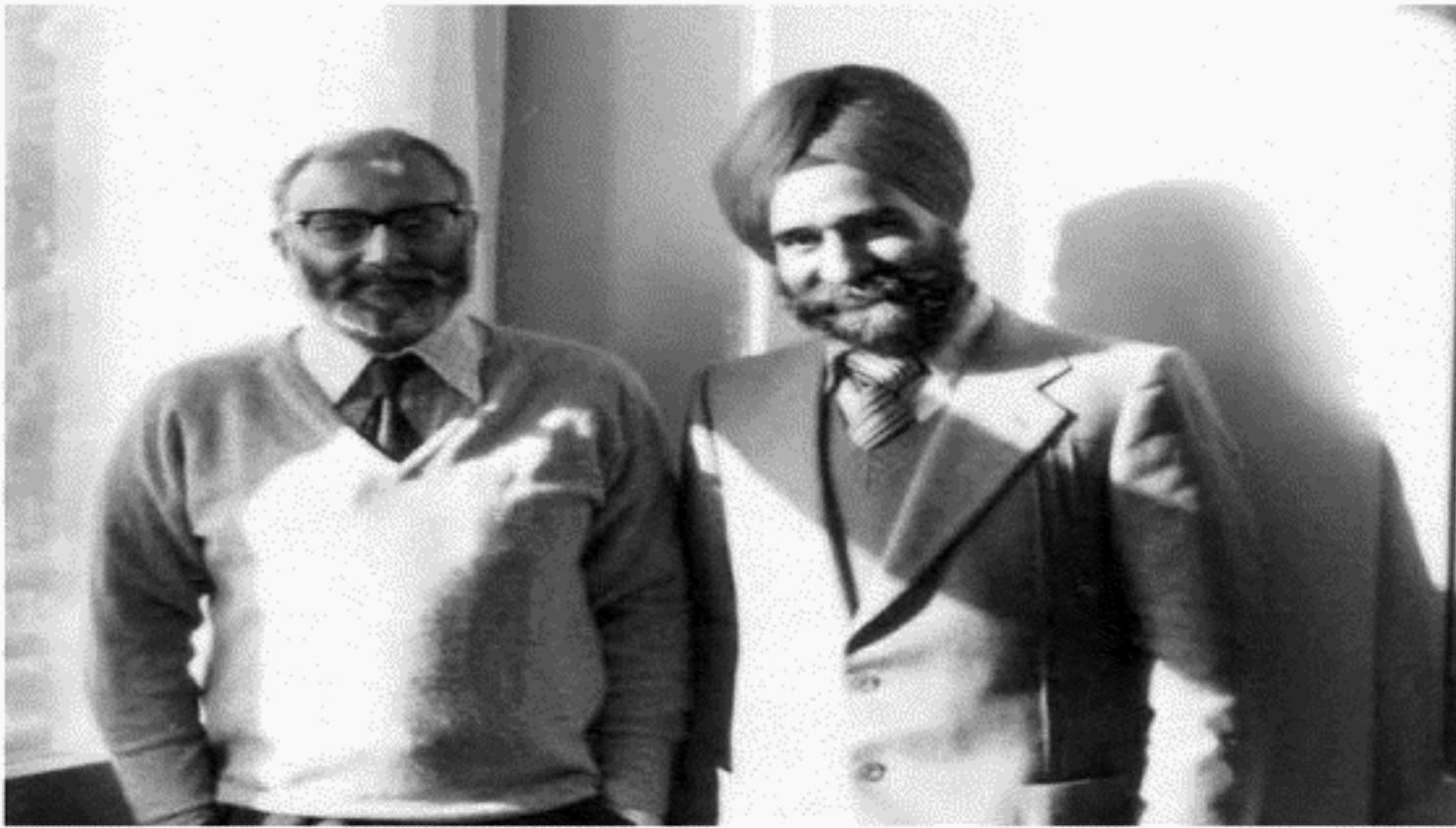
ਕਾਜ਼ ਫਿਲੋਜ਼

ਕੋਲਿਕੋ

پنجاب دے ودیا سنتری سر جیت سنگھ برنالہ توں۔۔۔۔

نوبل وجیتا ڈاکٹر عبدالسلام نال (اٹلی، 1977)

انتر۔ راشٹری بھوتک و گیان کینڈروچ ٹریننگ سمیس (اٹلی، 1977)

پروفیسر ورک دا پریوار اندریٹے سبھا سنگھ اریٹسٹ دے نال (1976)

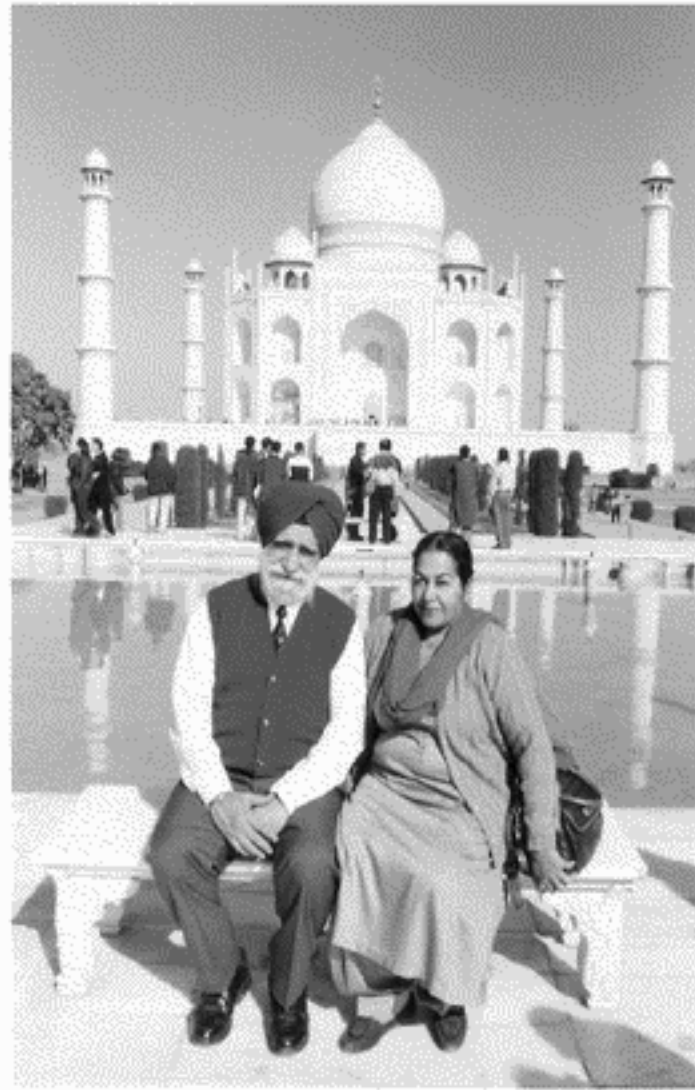
ودیا رتھیاں نال

ڈنڈی یونیورسٹی، سکاٹ لینڈ دے وی سی برنارڈ کنگ نال (2003)

پروفیسر ہر دیو سنگھ ورک اپنے پر یوارنال (کینیڈا، 2015)

تاج محل آگرہ پتی رنجیت ورک نال (2002)